

Генрых Далідовіч

Заходнікі

Раман

**Мінск
Юнацтва
1994**

— Не ведаю, хлопча, добра я раблю ці не, але мушу сказаць,— прамовіў дзядзька Францішак, калі выбраўся з лесу і запыніліся каля пагонкі.— На тваю Марысю пазырквае Кураглядаў...

Гэта не была для Сцяпана навіна. Марыся расказвала яму — і ўжо не раз,— што той, за вочы Курашчуп, на пачатку года загаворваў гуліва ды непрыстойна, а цяпер пачаў нахабна заступаць дарогу, халаць за рукі і абышто шаптаць на вуха. Надоечы Марыся мусіла ўжо не толькі прыкрыкнуць, але нават і злосна адштурхнуць ды прыстрашыць, што паскардзіцца мужу.

Пачуўшы, што пра гэта пачалі ўжо вось гаварыць людзі, Сцяпан уздрыгнуў, але змаўчаў (як і ўсе ў радні, быў не пыхкі і не вельмі гаваркі). Сцяў губы, прыплюшчыў вочы, адвёў позірк ад недалёкай, за вярсту, сцішанай пад высокімі гольмі ліпамі роднай вёскі і зірнуў убок: на блізенькі зялёнацемнаваты акраек лесу і на цярушлівахмарнае неба, каб, можа, туды — у сырбор ды ў халаднаватую высь — адпусціць свой раптоўны сардэчны боль ці адтуль, з вечнай мудрасці, узяць крыху супакаення для занылай душы.

— Я не хачу, нават баюся, каб ты, хлопча, што благое падумаў, а то, крыў божа, распусціў дома рукі,— увесь светлы дзень, калі працавалі ў лесе, дзядзька амаль маўчаў, толькі зрэдку загадваў, што і як рабіць, а цяпер вось загаманіў і павёў гутарку асцярожна, не сваім гучным, цвёрдым, а нібы нясмелым ды не зусім шчырым голасам.— Каб было што, дык ужо ўсе паласкалі б зубы. Ды, кажуць, ён круціцца са сваёй сакратаркаю. Сцяпан зноў не абзыўнуўся.

— І з ім, хлопча, не гарачыся. Ён — улада... І, сам ведаеш, дурыла!

Што праўда — то праўда: гэты Кураглядаў паспеў за кароткі час усесіся ў печань усім Янкавінам. І сам, і са сваім фінагентам Клопікавым.

— Ну, не набірай абычгаго ў галаву! Хоць ён і курашчуп, але твая Марыся лішняга не дазволіць! — усміхнуўся дзядзька, лягнуў яго па плячах і, падперазаны пілой, з сякерай і з наламаным хваёвым памялом, пашкрэбаў на свой блізкі хутар Амшарок.

Сцяпан паглядзеў крыху ўслед высокаму, дужаму і мудраму бацькаваму брату — той, гэтак неспадзявана і баючача развярэдзіўшы душу, аддаляўся, меншаў, знікаў у прыцемках,— а потым крануў лейцамі каня і пакрочыў па тупкай ужо сцежачцы, слухаючы, як радасна фыркае, весела спяшаецца дадому Гняды, прыемна

шапацяць колы па сырм жвірыстым пяску, знаёма рыпяць дуга і гужы, а заадно вабна ляжаць агромністыя валуны ўздоўж дарогі. Гэтыя камяні — а іх сем ад лесу да вёскі — тут здаўна, іх ніхто не чапае, яны быццам нейкія святаы істоты ці помнікі; калі трэба каменне на падмуроўку альбо ў склеп, дык людзі шукаюць яго на сваім альбо гуртавым полі, а калі трэба пазбавіцца ад дробнага камення, што ўсё выплывае і выплывае з зямлі, то яго падбіраюць, але не кідаюць абы-як тут, пры дарозе альбо ў лесе, а знаходзяць яму сваё месца. Раней, за палякамі, вазілі пад Налібакі, на дарогубрукаванку, а цяпер звозяць у адно месца — вось сюды непадалёку ў лес, на Ваўкавеньку ці на Крушню.

Пасля лагчыны, на горцы, як на далоні сталі бачныя Янкавіны — з гэтага, паўночнага, крычатоўскага, боку ў адзін шнурок, уздоўж дарогівуліцы, пад старымі насадзямі. Калі сюдой падыходзіў паджылы чалавек, то спачатку нібы бачыў старую вёску — тую, што адбудаваўся пасля першай сусветнай і савецкапольскай войнаў і што была да самай нядаўняй блакады: цесную, прысадзістую, з невялікімі вокнамі, амаль спрэс саламяную, толькі сямтам, у Засценку, з высокімі аплазаванымі ці пашаляванымі дамамі, накрытымі гонтай і нават чарапіцаю, з вялікімі, хораша аздобленымі вокнамі, з верандамі. Але, апамятаўшыся ад былога малюнка, як вось цяпер Сцяпан, кожны мусіў бачыць тое, што ёсць наава: тут і там свежыя накрытыя дахамі ці яшчэ ненакрытыя зрубы з аголенымі альбо забітымі аполкамі аконнымі прагаламі, паміж зрубамі — быццам пусткі, хоць на самай справе там — нізкія, заглыбленыя ў дол зямлянкі. І толькі зрэдку — новыя дамы з чырвонымі комінамі, з вокнамі на адну, а то ўжо і на дзве палавіны. Адным словам, пазалетась вярнуўшыся з бежанцаў і з Германіі, Янкавіны адбудоўваюцца, спрабуюць зноў, як і раней пасля ліхалецця, стаць на ногі. Што да Сцяпана, дык ён, першы яшчэ пазалетась зладзіўшы каля папялішча зямлянку, ужо здолеў абжыць домік на дзве палавіны і ўзбіцца на такуюсякую гаспадарку.

Каля плашкавай дрывотні Сцяпан падцялежыў калёсы і выкуліў з іх галё, вярхоўе — усё тое, што можна паліць у лесе ці па дазvole леснікоў забіраць дадому, — распрог каня, уцягнуў калёсы ў гуменца, а пасля, не спяшаючыся, не заходзячы ў хату, пачаў ухаджацца ў хляве: даваў сена каню, карове, цялушачцы, авечцы з ягнятамі і з кожнай хвілінай усё больш і больш распаляўся ад незразумелай злосці. Калі выходзіў на двор, дык кідаў позірк на акно, што было каля сянец і глядзела сюды: там, на кухні, сядзела маці і трымала пад пахі яго двухгадовага Юзіка. Сын — у мяккіх атопачках, у доўгай кашульцы і

шапачцы, завязанай шнурочкамі на шыі,— як толькі бачыў яго, бацьку, імкнуўся на двор, ледзь не вырываючыся з бабчых натруджаных рук. Тыя разы, вярнуўшыся з лесу, Сцяпан адразу ішоў да акна, гуляўпацвельваўся са сваім першынцамлюбімцам, а то заходзіў у хату і заносіў яму прыгожую шышку ці злоўленую птушачку, а сёння не пайшоў, каб не сустракацца і не бачыцца з Марысяй — тая магла выйсці альбо вызірнуць зза сынавых і свекрывіных плячэй. Праўда, звычайна Марыся, як толькі ўгледжвала яго ў двары, адразу ж выбягала з хаты, каб сказаць якую вясковую навіну ці штосьці запытаць, з ласкай зазірнуць у вочы, а ў зацішным, схаваным ад чужога вока месцы і прытуліцца, але во сёння не паказваецца...

Пазней, калі прынёс у хату абярэмак дроў, убачыў: Марысі няма дома. Раней, калі яна выходзіла ў вёску, быў спакойны, а вось цяпер — не, у сэрца нібы кальнула стрэмка.

— Заседзелася недзе ваша маладая...— быццам вінавата сказала маці, гадамі яшчэ не старая (ёй было сорокпяць гадоў, ён, Сцяпан, яе старэйшы сын), але на выгляд зусім пажылая ўжо жанчына: знясільваючая праца, чацвёрта дзяцей, смерць мужа ў раннім веку, блакада і прымусовы вываз на нямецкія землі паклалі свой цяжкі адбітак.

Ён нічога не адказаў, пачаў накладаць дровы: спачатку тут, на кухні, у пліце, а пасля ў другой палавіне хаты — у стаяку. Сын — худзенькі, але пруткі, падобны і на яго, светлавалосага бацьку, і на смуглаватую маці — таптаўся побач, то намагаючыся ўхапіць паленца, то спрабуючы ўсесціся на рукі, а гаспадыня ў гэты час пачала даставаць з новай, але добра варкай печы цяжкія чорныя саганы. Што да Марысі, дык яна вярнулася дадому, калі ён з сынам на каленях сядзеў каля палаючага стаяка і задуменна пазіраў на агонь, а маці насыпала дробную бульбу ў памытыя саганы — на заўтрашні дзень.

— Загулялася...— Марыся яшчэ з парога замітусілася і кінулася да свекрыві перахапіць яе работу.

«Загулялася! — новая стрэмка цяла Сцяпанавы сэрца.— Дзе? І з кім?»

Пазней, калі пад столлю з шырокіх габляваных дошак і моцных кантовых бзлек сваяціла падвешаная на дроце лямпа, а на сталы цёпла і смачна пахла ў глінянай місцы неабіраная звараная бульба, вабіў агурочны расол, запраўлены звараным яйкам, цыбуляй і смятанай, Сцяпан моўчкі сцізорыкам абіраў лушпінне — сабе і для сына, а заадно касіў позірк на жонку. Тая, вярнуўшыся з цёмнага ўжо двара і борздка скінуўшы ватовачку і хустку, вось цяпер мыла рукі над

мядніцай. А калі выпрасталася, пачала гарэзна ўглядацца ва ўмураванае ў печ люстэрачка, папраўляць грэбнем чарнявыя валасы, пасміхацца сама сабе, у яго ад любасці і болю ажно зайшлася душа: якая ўсё ж вабная яна! Мае дваццаць адзін год, сярэдняга росту, пакруглая пасля родаў — усе яе дзявочыя сукенкі, як вось і гэтая сінняя з белым гарошкам, ужо цеснаватыя, да трэску на швах напінаюцца на ладных клубках і на высокіх грудзях, і ад яе хочаш ці не хочаш, але не адвядзеш зачараваныя вочы. А яшчэ гэты падзёрзку загнуты носік на круглаватым твары, чарнявыя вочы і пышныя валасы!.. Не дзіва, што ўпадабалася таму памаўзліўцу!

Марыся, калі падабрала пад белую хустку валасы і села насупраць за стол, адразу ж перахапіла яго позірк — здаецца, і цяпер ясна, аддана, з любоўю, а ён, прыгнечаны прыкрым настроем, адводзіў вочы, моўчкі еў, але які ні быў згаладалы, а вялікага смаку сёння не адчуваў. Марыся, мусіць, душой учула вір ягоных спрэчных пачуццяў, узбудзілася: колькі разоў то недарэчы смяялася, гаварыла абышто, а то замаўкала з недаўменнем, гарэла ад чырвані, а пазней, калі папілі падсалоджанага сахарынаю ліповага і малінавага настою, кінулася прыбіраць са стала, мыць пасуду.

Сцяпан жа, дагледзеўшы агонь у стаяку і зачыніўшы ўюшку, не запаліў тут, у «белай хаце», свечку, хуценька распрануўся і шуснуў пад стылавату коўдру, жадаючы, каб Марыся сёння легла не з ім, а з сынам — бывала, калі той прычэпліваўся, Марыся брала яго сюды, у гэты пакой, і клалася з ім на асобным, бліжэйшым да стаяка і дзвярэй, ложку. Ды па ім не выйшла: Юзік, як чуў, падаўся спаць з бабуляй (тая, відаць, зразумела, што ён, Сцяпан, насупіўся за штосьці на Марысю, маўчала ўвесь вечар альбо загаворвала зусім пра іншае, а цяпер настойліва прасіла малога застацца з ёю на печы: «Я ж адна, Юзічак, баюся спаць»). Марыся, прыбраўшы на кухні і пагушыўшы святло, прыйшла сюды.

Як і кожны вечар, Марыся пачала рыхтавацца да свайго звычайнага і ў той жа час непаўторнага рытуалу перад сном. Звычайна яна садзілася на край пасцелі, спіной да яго, сцягвала сукенку, вабна святлеючыся ў змроку, а пасля здымала бялізну і, калі было не зусім цёмна, гарэзна і лёгка кідала скінутае яму на твар, хуценька расшпільвала на спіне станік і, падтрымліваючы яго локцямі, хаваючы грудзі, намагалася выхапіць зпад падушкі доўгую начную кашулю, апусціць станік і нацягнуць яе на сябе. Ён звычайна з узбуджэннем чакаў якраз гэтых хвілін і ў міг, калі яна ўздымала рукі ды цэліла трапіць галавой у выраз кашулі, хапаў яе, пруткую, дужую, і паміж імі пачыналася сапраўдная барацьба. Урэшце Марыся скаралася,

выпускала з рук кашулю, і яны, задыханыя, запалымнелыя, прытульваліся і заміралі ў доўгім слодычным пацалунку... Пра гэта пасля яны ніколі не гаварылі, яно было іхняй таямніцай, кожны насіў яе пры сабе, але ўсё гэта, здаецца, вельмі маладое, гуллівае і не зусім сур'ёзнае, моцна яднала іх, а падругое, заўсёды было і чымсьці новым, патрэбным, як многае дзіўнаватае ў іхнім узросце.

Сёння Марыся таксама апусцілася на край; неўзабаве паказала свае гладкія плечы, хвалюючы раўчук на спіне, які вось хораша закрылі апушчаныя цёмныя валасы. Але, цяпер не чуючы ягонага адмыслова затоенага дыхання, напружанасці для рыўка, Марыся нібы здзівілася — заціснула локцямі станік і азірнула. Бачачы, што ён ляжыць зусім нерухома, бадай, упершыню за сумеснае жыццё не заспяшалася хаваць сваё спрытнае і прыгожае цела, нырнула пад коўдру і прытулілася.

— Які цёпленькі! — шчасліва прашаптала і, ужо ўражаная яго стрыманасцю: — Ты стаміўся? Хапаў, падымаў за сябе і за дзядзьку?

— Стаміўся,— нехаця, абы не маўчаць, буркнуў ён. Маючы яшчэ толькі дваццаць тры гады, не малую мужчынскую сілу, ён, лічы, не ведаў добра, што гэта такое — стома ад работы.

Каб была старэйшая — калі не з адпалымнелай, то ўжо з прыціхлай душой альбо мела спакайнейшы характар,— дык Марыся, як і кожная крыўдлівая жанчына, раптоўна пахаладнела б, насупілася, але...

— Мы зараз прагонім тваю стому...— Загарэзнічала яна, дала волю рукам, а заадно прыпала да ягоных вуснаў. Такое дазволіла сабе толькі самнасам і падначным полагам.

Сцяпан, як ні стрымліваўся, толькі дзеля прыліку адказваючы на пяшчоты, пачаў паволі супакойвацца, дабрэць, праганяць прэч рэўнасць і злосць, нават падакараў сябе: ну і дурань! Не, не можа яго Марыся адцурацца, падпусціць да сябе чужога мужчыну, тым болей гэткага нягодніка, як Кураглядаў, кахае і шануе толькі яго, мужа. А калі разлагодзіўся, дык не мог ужо быць абьякавы да жончых ласак — узбудзіўся, а потым імгненна нібы ўспыхнуў агнём.

Некалі, калі толькі пажаніліся і пачалі жыць як муж ды жонка, абое доўгі час былі сарамлівыя, няўкладныя, дык такія незвычайныя хвіліны, як цяпер, вельмі ўзбуджалі, але не заўсёды прыносілі вялікую радасць, часамі нават наадварот — расчараванне, сорам і пакуты, нават крыўду адно на аднаго. Цяпер, калі былі ўжо сталейшыя сямейнікі, калі Марыся пасля родаў адчула сама і ведала, як паказаць яму сваю жаночкасць, было іначай. Цяпер яны разумелі, адчувалі адно аднаго без слоў — па адмысловай усмешцы, па пяшчотных доты-

ках, па пацалунках. Так вось і ў гэтыя хвіліны. Спачатку ні ён, ні яна, задыхаючыся, не маглі вымавіць слова ці паўслова, толькі трымцелі, але пазней, калі гэтае трымценне пачало ўтаймоўвацца, успламяніла кожную жылачку, і душа душы, цела целу пачалі спяваць адну пяшчотную песню, першай, як і раней, здолела ціха выдыхнуць Марыся:

— Сцяпанка, міленькі мой, залаценькі...

Ён слухаў, нібы нейкі голас здалёку, яшчэ далікатней лашчыў яе, на ўсю глыбіню душы радуючыся, колькі чаго цудоўнага можа даваць маціпрырода.

Пасля яны спачатку побач, а потым крыху воддаль ляжалі змораныя, але шчаслівыя, з нейкім новым акрыленым усведамленнем гэтага цяжкага, але мілага свету.

— Я цябе вельмі люблю, Сцяпанка,— прашаптала Марыся, узяла яго руку і прытуліла да сваёй гарачай шчакі.

— І я,— скупа, але з радасцю адказаў ён.

— Я з табой такая шчаслівая, што часамі ўжо баюся...

— Не трэба,— папрасіў ён, ведаючы, што часамі трэба быць вельмі асцярожным і са сваімі патаемнымі думкамі, і са сваім словам, каб самому не наклікаць на сябе бяды.— Маўчы.

— Маўчу,— прашаптала са згодаю.

Заціхла, перажываючы ўжо новую ўцеху: ён моўчкі, дзякуючы, пачаў лашчыць яе валасы, шью, пруткія грудзі. Калі ж яго рука паслабела, а рухі замарудзіліся — значыць, ён пачынаў драмаць, яна ўзяла яго руку, сама знайшла ёй месца: ён любіць засынаць, калі расслаблена, але ўладна, як муж, як гаспадар, пакладзе яе, цёплую, з пульсуючымі жылачкамі на пальцах, на яе малады, тугі жывот.

2

Спалі моцна, як пабітыя.

Ды па звычцы прачнуліся раптоўна, тады, калі трэба было ўставаць. Праўда, падымацца дужа не хацелася, вабіла хоць хвілінудругую папесціцца пад цёплай коўдрай. Але хочаш ці не хочаш, а мусіш пакідаць ложка, каб і ў час ухадзіцца, і каб вёска не высмеяла, што Грыгарцэвічы — гультаілежні...

Першай заварушылася Марыся — пачала яшчэ вялай рукой абмацаваць пад падушкай адзенне. Узяўшы, паднялася, села, апусціла ногі долу і змагалася са сном. Калі ён зноў убачыў у паўзмроку яе паглядныя плечы пад распушчанымі валасамі, дык мігам абудзіўся і нечаканым рыўком згроб паўсонную Марысю — як, бывала, і раней, на досвітку: яны, пасвяжэлыя пасля ночы, гарэзавалі і, спяшаючыся,

былі блізкія. У тых прагных пацалунках і спешных ласках таксама была свая маладая вабнасць. Але цяпер Марыся нечакана папругчэла, не дала яму волі, а неўзабаве змусіла і затаіцца: там, у «чорнай хаце», пачуўся гаспадынін крэк, а пасля і тупат.

Трошкі збянтэжаныя, трошкі засцерагаючыся, яны рэзка адхінуліся, падхапіліся і пачалі хуценька апрагнацца. Калі выйшлі на кухню, дзе толькі што маці запаліла лучыну на пліце, былі ўжо з затоенымі пачуццямі, захопленыя гаспадарскімі турботамі. Маці, стрымана, але задаволена адказаўшы на цёплае нявестчына прывітанне, пачала падпальваць у печы, а яны, маладыя, падаліся на двор: Марыся даіць карову, ён даваць сена быдлу.

Паснедаўшы, Сцяпан запрог каня і, маючы ўжо ў кішэні кажушка загорнутыя ў ручнічок акраец хлеба і апольчык сала, цыбуліну, падаўся на работу.

У лес сталыя янкавінцы ездзілі ўжо другі тыдзень — на своеасаблівыя сёлета лесанарыхтоўкі. Гуртам рэзалі ў гаі былога хатаўскога пана дрэва на школу. Да блакады ў вёсцы было некалькі казённых будынкаў — гміна (за «першымі» Саветамі рэўком, за «другімі» — сельсавет, у гэтую вайну — воласць), школа, крама, карчма, — але ў блакаду ўсё гэта, як і людскія хаты, згарэла. Дык вось цяпер адбудоўваецца. Хоць яшчэ многія з вёскі жывуць у зямлянках, але найперш, як настойў Кураглядаў, «надо востанаўліваць, обустроіваць Советскую владзь», — летась грамадой пабудаваці сельсавецкі будынак і «падсобныя памяшканні» да яго, а сёлета вось узяліся за школу: яна, як і крама, пакуль што па большых і лепшых людскіх хатах.

Калі мінуў настылае цемнаватае поле (уздоўж сырых валуноў было яго пяць дзесяцін зямлі) і ўехаў у ціхі лес, пацягнула рэзкім холадам: тут, у цяні, яшчэ бялеўся снег, шарэў стары, асенні, лёд. Аднак адчуў іншае, прыемнае, хваляванне: паблізу, злева на горцы, ягоны лапик сасняку. Калі ўсё будзе добра, дык налета трэба будзе папрасіць дзядзьку і яго сыноў ды рэзаць страявое дрэва — на трысценак. Гэтая хата, што даў ружэвіцкі цесць, не толькі малаватая, але і стаялая ўжо; калі падмеўся мець вялікую сям'ю (яны з Марысяй дамовіліся, што ў іх будзе сама меней чацвёра дзяцей, каб у брата быў брат, а ў сястры — сястра), то трэба дабудаваць яшчэ якіх два пакоі. Далей, у былым панскім, а цяпер дзяржаўным лесе, даўся ў нос дым — ён, канечне, напоўз сюды за ноч з іхніх вогнішчаў: кожны пасля сваёй работы забіраў дамоў буйнейшыя ацяробкі, а ўсё дробнае, каб яно не засмечвала, не даводзіла да хваробы лес, зносіў у лоўж і паліў. Сямтам на выразках вунь куроудыміцца і цяпер — ці яшчэ звечара, ці

хтосьці ранні падварушыў папялішча ўжо зараз. Як вось і дзядзька Францішак: чакаючы яго, падгарнуў на выгаралу, белую ад попелу сярэдзіну галавешкі, раздзьмухаў — дымок з цяпельца віўся без ахвоты і сілы, баючыся ранняй лясной змрочнасці і стыласці.

Сцяпан павітаўся з дзядзькам — той, як і ўсе ў іхняй радні, не вельмі гаваркі, моўчкі хітнуў галавой у адказ, пачаў памагаць распрагаць каня.

Яшчэ зімой абездчык і ляснік на вялікім кавалку лесу зачасалі сякерай, пранумаравалі тыя сосны, што трэба было паваліць янкавінцам. Сцяпану і дзядзьку трапілі нумары 3045. І не простыя — яны былі на тоўстых, звышстогадовых, цяжкіх, налітых смалой хвоях. Зрэзаць і апусціць іх на зямлю было даволі цяжка. Сёння тут чакала адмысловая, не вельмі натужлівая, але асцярожная работа — рэзаць ацярэбленыя ўжо дрэвіны на кавалкі: што — на дылі і дошкі, што — на зруб ці на кроквы. Калі не сёння, дык заўтрапасляўтра трэба будзе цягаць тыя кавалкі да дарогі.

Калі падкінулі каню сена, пачалі адмяраць пілой на самым блізкім ад дарогі дрэве патрэбныя часткі і паволі рэзаць, хмялеючы ад церпкага смольнага паху. Неўзабаве, калі пад'ехалі астатнія янкавінцы, лес загуў, зазвінеў ад людскіх галасоў і піл, а крыху пазней і задрыжэў: за паўвярсты, дзе велічна, спакойна ці, наадварот, трывожна камліўся акраек Налбацкай пущчы, валіў карабельныя і некарабельныя сосны леспрамгас — ацярэбленыя доўгія і таўшчэзныя хваіны, елкі вазілі на будоўлю аж у Мінск, куды, да слова, сёлета падалося некалькі спакушаных вярбоўшчыкамі маладых янкавінскіх хлопцаў і дзяўчат. Адна з іх, Тэця Навіцкая, паспела ўжо сысціся з чужым хлопцам ды з праваслаўным, «рускім», чым не толькі пакрыўдзіла, але раззлавала бацькоўкаталікоў.

Пад полудзень, калі прабілася праз вясновую шэрань і праясніла, падняло неба сонца, калі ўволю, у смак напрацаваліся, Сцяпан і дзядзька прыселі на тоўстыя сасновы камель паблізу агню, выцёрлі пот з лоба і ўзяліся за хлеб ды сала. Якраз у гэты час пачаў набліжацца сюды цяжкі гулстогн, а неўзабаве на блізкай дарозе паказаліся шэрая кабіна, дзе сядзеў малады мужчына ў ваенным вышвілым бушлаце без пагонаў, у заліхвацкай насунутай на вочы кепцы, за кабінай і над ёй — тоўстыя хвой з няроўна зрэзанымі камлямі. Мужчыны пільна назіралі, як паўзла расцягнутая машына, завальваючыся на выбоінах, слухалі, як нібы трашчыць, стогне дрэва, а потым доўга праводзілі вачыма чырвоную анучку на самай вытырклай верхавіне.

— Калі і мы, і яны,— кіўнуў дзядзька Францішак на лесавоз,— гэтак будзем пляжыць пушчу і далей, дык хутка злысім яе... І рускі пан да Свабоды, і польскі да трыццаць дзевятага гэтак не нішчыў...

Не змаўляючыся, нібы хто занёс над імі меч, абодва пахапліва азірнуліся: пакуль гула машына, лічы, да самага вогнішча нячутна падышоў чалавек. Кураглядаў. І не адзін, а са сваім рослым, нямецкай пароды, сабакам — з ім, здаецца, не разлучаецца ні на хвіліну. Ён у яго быццам за целаахоўніка.

Кураглядаў — сярэдняга росту, гадоў на пяць старэйшы за Сцяпана, круглатвары, з маленькімі бясколернымі, але пранізлівымі вачыма, у выцертых афіцэрскіх галіфэ, шынялі без пагонаў і ў фуражцы без кукарды — падслухоўваў. Не збянтэжыўся, што яго заўважылі ў гэткай позе, напаў:

— Чо — жалко? Даже чужого?

Як і заўсёды, з адной манерай — ці крычыць, ці яхіднічае. Падае сябе за вялікага начальніка. Строгага, грознага, на кім трымаецца не толькі тутэйшая ўлада, але і ўвесь свет.

Дзядзька Францішак вельмі не злякаўся, але абачліва змаўчаў. Кураглядаў падышоў, паставіў нагу на дрэва, здаецца, любуючыся бліскучым хромавым ботам і сінім, з чырвоным кантам галіфэ. Ззаду натапырыўся кабур — трэба ці не трэба, але Кураглядаў заўсёды са зброяй.

— Вот куркулістыя душы! — хмыкнуў той.— Вот моцны ўласніцкі інстынкт!

Яны зноў не адказалі, а Кураглядаў не адыходзіў, ушчуваў:

— Што — школа не трэба? Для вашых жа дзяцей і ўнукаў! Га, дзед?

— Трэба,— падаў голас дзядзька.

— Мінск, рэспубліку, краіну адбудоўваць не трэба?

— Трэба.

— Дык чаго ныеш? — хоць у Янкавінах усе называлі старэйшых толькі на «вь», але Кураглядаў усім «тыкаў».— Супраць аднаўлення, падёму і росквіту савецкай дзяржавы?

— Я не супраць гэтага,— адказаў дзядзька, стараючыся «не бытацца ў палітыку».— Мне лесушкода. Во гэтаму дзераву,— паляпаў далоняй па хваіне,— трэба болей ста гадоў расці, лічы, два чалавечыя пакаленні. Калі мы будзем гэтак вырэзваць, як рэжам цяпер, дык нашым унукам нічога не застанеца. А падругое, злысемы лес зарасце кустоўем, крапівою — ягад і грыбоў не будзе.

— Аднаасобнік! — скрывіўся Кураглядаў.— Ніякай свядомасці!

— Я кажу пра тое, што трэба думаць пра заўтрашні дзень, рабіць усё пагаспадарску.

— А мы, патвойму, хто? Няўмекі і марнатраўцы?

Дзядзька, бачачы, што злосны цяпер старшыня задзіраецца (кажа «мы» і пагрозна мае на ўвазе не толькі аднаго сябе), змаўчаў. Адрэзаў ад акрайца скібку хлеба, а ад апольчыка — шматок сала, паказаў, што будзе есці, не хоча траціць час на пустыя гавэндны.

— Мысліш ты, дзед, пастарому,— сказаў Кураглядаў.— З такім мысленнем сацыялізм не пабудуеш.

Дзядзька зноў «не дакрануўся» да палітыкі. Вучаныпправучаны за жыццё наконт гэтага.

— Каб пабудаваць сацыялізм, трэба на першы план высоўваць не прыватныя, а агульныя інтарэсы, зза дробных ахвяр бачыць вялікае.

Стары слухаў, а Кураглядаў, любуючыся сабой, уталкоўваў як настаўнік і тутэйшы правадыр:

— Мы будзем новы лад па навуцы. І па вялікай навуцы, дзед. Таварыш Сталін мудра вядзе нас па ленінскім шляху.

— Я думаю, кажу, пра другое...— Асцярожна вёў сваё дзядзька.— Каб некалі не каяцца, не кусаць сабе локці за тое, што і як робіцца цяпер...

— Не бойся,— запэўніў Кураглядаў.— Гэта пры вашым капіталізме было абышто, а пры нашым сацыялізме ўсё будзе добра. Сацыялізм, паўтараю, гэта — вялікая навука, дыялектыка, прагрэс. Вышэй марксісцкаленінскага вучэння нічога не было, няма і не будзе. Калі хутка адарвем вас ад хутароў і палосак, калектывізуем, то пановаму заживяце, зусім іншы свет убачыце...

— А калі будуць тут калхозы, ведаеце?

— Будзе дырэктыва зверху — будзем і рабіць,— важна прамовіў Кураглядаў, перавёў вочкі на яго, Сцяпана.— Званілі з раёна: прыйшлі табе дакументы. Так што можаш выязджаць у сваю Польшчу.

Сцяпан ужо некалькі месяцаў чакаў такой весткі, а пачуў яе — разгубіўся.

— Не хочацца быць таварышам, хочацца быць панам! — пакціў Кураглядаў.— Пшэкі, такую вашу!.. Ніхто ні слова папольску, малоцяць пабеларуску, але ўсе — не абыхто, а шляхта! Палякі! Ва ўсіх толькі каталіцкія імёны!

Яны моўчкі праглынулі кпіны і абразу, як было ўжо не раз і не два. Некалі войт, пан Збыхальскі, крычаў пад злосць: «Хлопы! Маскалі!» А гэты: «Шляхта! Пшэкі!» Крыўдзся, злуйся — усё адно. Ніхто не заступіцца, не абароніць. Наадварот, паскардзся наверх, папрасі, каб супынілі крыўдзіцеля,— не яму, а табе дастанецца на арэхі.

— Так што, пан,— сказаў Кураглядаў Сцяпану,— можаш пакідаць лес. Табе ўжо наша школа не трэба.

— Даробім сваё да канца, як і трэба,— за яго адказаў дзядзька.— Не яго, дык другія дзеці будуць вучыцца.

— Камлі на дошкі сцягвайце ў адно месца, на вянкi — у другое, вярхоўе — у трэцяе,— хоць не было на гэта ніякай патрэбы, закамандаваў Кураглядаў.

Калі ён пераможна і ганарліва адышоў, гладзячы па карку сабаку, дзядзька абурыўся:

— Ото чалавек! Так і глядзіць, каб укусіць! Прыслалі ж ліха на галаву. Як якая брыда — дык нам...— І ўжо жуючы хлеб ды сала, пашкадаваў: — З'едзеш — не будзе ў вёсцы каваля...

Сцяпан яшчэ за польскім часам вывучыўся ў старога крычатоўскага каваля, пачаў сам стукацьляпаць у кузнi з шаснаццаці гадоў, рабіў і робіць усё, што трэба вёсцы: нажы, сякеры, сярпы, завесы, а таксама ўсякае начынне для калёс, саней і плугоў. Тоеёе з інструментаў сабраў яму бацьканябожчык, а тоеёе прыдбаў ён сам — найбольш тады, калі быў у Рубяжэвічах і пазнаўся з партызанамi. У iх нямала чаго купіў — за тое, што правіў iм зброю, а таксама за гарэлку.

— З нашага вялікага роду Грыгарцэвічаў толькі я з сынамі тут застануся...— Пахітаў галавой дзядзька.— Хто памёр, загінуў у вайну, хто па ўсім свеце...

— Каб не мама, нікуды я не паехаў бы,— сказаў Сцяпан, адчуваючы, як да горла падкочваецца даўкі камяк, баліць душа.— Яна хоча, каб мы ўсе разам жылі. І якраз там, у Польшчы.

— Хто ведае, хлопча, дзе яно будзе лепш,— зморшчыў лоб, уздыхнуў дзядзька.— Ці там, на нямецкіх землях, ці тут, у калхозах...

Хвіліну памаўчаў, задумліва рэжучы сцізорыкам сала, а пасля скрушліва дадаў:

— Хоць усюды будзе гэты «мудры» вусаты. І там, і тут. Усюды будуць яго «вучоныя» парадкі...

Дзядзька непакоіўся не проста так, як кажуць, па спрадвечнай сялянскай насцярозе, боязі ўсяго новага ці па нейкай заядлай варожасці да Савецкай улады і Сталіна: не, прычына была іншая. У трыццаць дзевятым, калі iх, як тады гаварылі, «вызвалілі сталінскія сокаль», Янкавінам добратакі дасталося. Калі дагэтуль ніхто з вёскі не сядзеў у турме, самае вялікае толькі трапляў у пастарунак, дзе ківалі перад носам пальцам і адпускалі, то энкавэдэ вывезла не толькі польскага асадніка, войта, мяснічага і настаўніка, але і ўсіх карэнных багацейшых людзей. Усе яны нібы боўтнулі ў ваду. Дык з таго часу

трывога і страх перад Сталіным і яго «сокаламі». Той, як не раз напамінае Кураглядаў, лічыць іх, што былі пад акупацыяй, «не внушаюшымі доверыя». Значыць, у любую часіну можаш чакаць бяды. Зза ўсякай дробязі, а то і без ніякай зачэпкі...

— Хто ж ведае: будуць трэсці, вывозіць каго перад калхозамі ці не? — вымавіў уголас свае думкі дзядзька.— Якога няўдаліцу і гультая Супраневіча ці яго сынап'яніцу не зачэпяць, пакінуць, яшчэ ўздымуць, а нас з табой... мы першыя пасля вайны сталі на ногі, дык нас могуць першымі схапіць і заперці ў Сібір. У іх лютая нянавісць да багатых гаспадароў...

— Хіба мы з вамі багатыя?

— Можам пабагацець...

— Цяпер, можа, абыдучца ўжо без гвалту,— паразважаў Сцяпан.

— Каб не гналі сілаю, не білі, дык на халеру нам той калхоз...— сказаў дзядзька.— Чалавек там не гаспадар, а парабак. Начальнікі такія, як гэты наш Курашчуп. Гонару, пыхі процьма, а розуму і толку ніякага. Мянташыць языком, крычыць, дакляруе шчасце, рай на зямлі, але рабіць пагаспадарску нічога не ўмее. Але не скажаш гэтага ні яму, ні другому якому: ты, бачыш, не толькі яго, але і ўладу бэсціш! Паспрабуй падступіся да такіх! Агледзецца не пастееш, як страшную бірку начэпяць, павалакуць за краты! Пасля:

— Паедзеш ці не паедзеш — жыць, хлопча, будзеш добра. Такія рукі, як у цябе, усюды трэба і будуць у цане. Абы толькі новай вайны не было.

Падсілкаваўшыся, яны ўзяліся за новую работу — пачалі цягаць канём парэзаныя бярэны да дарогі, каб пазней узваліць іх на расцягнутыя калёсы і завезці ў вёску.

3

Кураглядаў падымаўся позна.

Амаль заўсёды прачынаўся з цяжкім, змрочным настроем: то балела гаава, суха і дзярката было ў роце пасля ўчарашняй выпіўкі, то проста чагосьці злаваўся на ўвесь белы свет — можа, і зза таго, што яшчэ адзін светлы дзень трэба маркоціцца тут, у ціхай і нялюбай вёсцы, што напалавіну яшчэ ў зямлянках. Як ні адмаўляўся, не паслухалі, сарвалі з добрай пасады ў горадзе, прыперлі сюды «на перавьхаванне».

Сёння абудзіўся не сам, перапыніла сон Франя — сельсавецкая прыбіральшчыца ці, як ён называў яе пагарадскому, тэхнічка. Гэтая глухаватая старая загучна застукалазаяскала дзвярыма.

Калі ён пакінуў спальню, гасціную і выйшаў на кухню, строга зірнуў на гэтую адзіночую пажылую кабеціну ў валёнках, паўсачку і цёплай хустцы. Жанчына злякалася, баючыся ягонага гневу.

Яго ўсцешыў яе гэты сполах, дык буркнуў міралюбна:

— Здравствуй.

— Здравствуйця,— пакланілася яна. Яшчэ нядаўна, як і ўсе тут, «дабрыдзенькала», а цяпер вось адказала так, як ён вучыў. Праўда, не назвала яго па імені і па бацьку. Цяжка прывыкаць заходнікам да гэтага: запомнілі змалку, што ў вёсцы маладых называюць толькі па імені, а калі трэба загаварыць да жанатых і замужніх, да пажылых, то да імені дадаюць словы «дзядзька» альбо «цётка».

У гэты час падняўся зпад лаўкі і радасна памкнуўся яму насустрач малады, але ўжо высокі, дужы сабакааўчар — яго ён выгадаваў, прывучыў да сябе з маленькага кволага шчаныці нямецкай аўчаркі. Больш — гэты Дзік быў адзінай тут істотай, якой ён цалкам верыў і на якую спадзяваўся кожную хвіліну: сабака ратаваў яго і ад вяскоўцаў, і ад бандытаў з лесу. Паглядзіўшы сабачую чорнарыжую поўсць на спіне, запытаў у Франі:

— Усё нармальна?

— Сельсавет, пошту памыла, кароўку падаіла і падсвінакам есці дала,— адказала.— І вам сняданак ужо гатовы.

Ён задаволіўся, але не падзякаваў; пазней, калі вярнуўся са двара, выпіў ледзь не збан халоднага кіслага малака, нехаця пакорпаўся ў місе з бульбай ды ў патэльні з салам і яйкамі, некалькі скварчын аддаў Дзіку і падаўся на работу.

Як заўсёды, ішоў сваім дваром, куды дазваляў зазірнуць толькі асобным людзям: паблізу былі сельсавецкія (а гэта значыць, як лічыў, ягоныя) гуменца, хлеў і канюшня, дзе былі казённыя фураж і конь, уласныя падсвінакі і карова.

З параднага ўвахода, каля драўлянага ганка з калонамі, на стрэшцы якога вісеў чырвоны сцяг, стаяла ўжо некалькі тутэйшых і незнаёмых мужчынпрасіцеляў у ватоўках, кажушках і лапцях. Так званая «шарачковая шляхта». Убачыўшы пагрознага сабаку і яго, усе замаўчалі, наструніліся — ён строга і недаступна хітнуў галавой на іхнія мяккія, можа, нават трохі ліслівыя прывітанні ды паклоны і, не запыняючыся, не загаворваючы, пашнураваў у будынак. Які ты начальнік, калі не шануеш сябе і сваю пасаду, калі цябе не баяцца?!

Насупраць уваходных дзвярэй быў доўгі калідор з вокнамі ад вуліцы, са свежавымытай, жоўтай падлогай, з бакамі цёплых стаякоў з чырвонай цэглы і пабеленых мелама, з драўлянай сцяной, што адгароджвала яго жылло. Злева было некалькі дзвярэй. Самыя

крайнія былі адчыненыя. Тут знаходзілася іхняя пошта. Сюды, ведаючы ўсе гаспадаровы хады, адразу ж ткнуўся Дзік, а ўслед за ім зайшоў і ён. Можна, ёсць што для яго з раёна. Па тым, як маладая светлавалася і зыркатая, як труска, паштавічка спешна падхапілася, адчуў: штосьці прыйшло. Калі падала лісткі (а там усё было зашыфраванае), абмацаў іх позіркам: важнае што ці якаянебудзь драбязя? На хаду паспеў ухапіць: ёсць сапраўды сакрэтнае. Гэта адразу ўзбудзіла яго.

Як і кожны раз, ідучы ў свой кабінет, па дарозе адчыняў дзверы і разам з сабакам зазіраў у пакой: ці на месцы яго работнікі? Як заўсёды, на месцы: і начальнік пашпартнаваеннага стала Навуменкаў, і фінагент Клопікаў, і сакратар Валянціна. Тут, у яе кабінце, цёрся і Мішка — сельсавецкі конюх і яго асабісты вознік. Малады яшчэ, халасцяк, той хіхікаў, штосьці бессаромнае гудзеў у вушы таксама маладой, незамужняй Валянціне. Але, убачыўшы яго, хмурнага, як зубр, знякавеў і куляй вышмыгнуў з пакоя. Ужо на калідоры Кураглядаў накінуўся на яго:

—Чаму не колеш дровы?

—Баяўся вас пабудзіць...— нахабна зманіў той. Малы, шчуплы, чорны, як цыган, гультай і хітрун.

—Не хлусі,— абарваў ён, бачачы, што той хавае вочы, выкручваецца, як уюн на патэльні.— Да яе клінкі падбіваеш...

—Далібог, не.

—Ціха ты! — ськнуў на яго Кураглядаў.— Ідзі калі дровы, не замінай людзям працаваць.

Адчуўшы, што злосьць Кураглядава не вялікая і не страшная, Мішка нахабнавата ўхмыльнуўся: ат, ведаю, як вы тут «працуеце», сядзіце сіднямі цэлымі днямі, ловіце, б'яце мух ці вымалёўваеце на паперцы свае «начальніцкія» подпісы; варта вам, старшыні, пайсці — Навуменкаў і Клопікаў гуляюць у шашкі альбо таксама разбягаюцца. Кураглядаў, ужо нямала знаючыся з гэтым жулікаватым лайдаком, добра зразумеў яго ўхмылку: што ні кажы, круцячыся каля яго і ягоных людзей, Мішка нямала пра іх усіх ведае, сам бярэ ўдзел у частых іхніх выпіўках і ўсякіх хаўрусах. Але, каб не даць таму шмат волі, Кураглядаў бесцырымонна наставіў два выцягнутыя пальцы, паказаў, што выпара імі вочы,— Мішка, на сваёй скуры ведаючы, што ён як начальнік тоесёе дазваляе, але і можа люта адпомсціць, не дазволіў сабе больш нічога лішняга, адскочыў і марсянуў з калідора. Канечне, за гумно, дзе ляжалі прывезеныя яму, Кураглядаву, і парэзаныя ўжо дровы.

«Здаецца, я зашмат прыблізіў яго да сябе,— крочачы да свайго кабінета, падумаў ён.— Зашмат ведае ўсяго пра мяне і можа ў любую хвіліну нанесці ўдар... Трэба неяк нейтралізаваць яго».

Адамкнуў замок і, упусціўшы сабаку, зайшоў у свой пахкі астылым дымам кабінет, пачціва і з глыбокай бояззю зірнуў на партрэт Сталіна над сталом. Калі распрануўся, сеў за стол і хвіліндругую азіраў яго — жоўты па баках і з чорным дэрмацінам пасярэдзіне, на вялікі чарнільны прыбор і гадзіннік з тоўстага белага шкла, на тумбачкупрамакатку, на сінія пляміны на ёй і на стале, урэшце, на маўклівы цяпер чорны тэлефон — на ўсё тое, што робіць пакой кабінетам, і не абы-якім, а начальніцкім. Пасля адмакнуў сейф, правярнуў, ці на месцы ўсе наганы (зброя на выпадак ЧП) і замілавана ўзяў адтуль пудэлак з пячаткаю — яшчэ адзін атрыбут, што дае яму тут вялікую сілу над усімі бліжэйшымі вёскамі і людзьмі. Палюбаваўшыся, схваў пячатку і ўзяўся чытаць шыфртэлеграмы, думаючы, каму з падначаленых што даручыць.

У дзверы асцярожна пастукалі, а неўзабаве ў праёме паказалася мужчынская галава без шапкі.

— Я заняты,— нахмурыўся Кураглядаў.— Чакайце, вас паклічуць.

Чалавек, бачна было, хацеў сказаць, што яму штосьці вельмі пільнае трэба і што для яго, гаспадара, дарагая кожная хвіліна, але, учуўшы сабачы рык, хуценька зачыніў за сабою дзверы. Кураглядаў апусціў руку і паглядзіў вернага служакі па хібе: малайчына, Дзік!

Зрэшты, можна было б пусціць, паслухаць гэтага мужчыну і іншых людзей, хутка памагчы, але ці трэба прывучаць: калі захочаш — заходзь, што ні папрасі — ён усё дазволіць. Няхай найперш ведаюць іншае: у яго ёсць і вышэйшыя клопаты, ён павінен найперш служыць дзяржаве, партыі і «бацьку ўсіх народаў». Падумаўшы так, Кураглядаў раптоўна замёр, баючыся сваіх не зусім спелых думак, азірнуўся са страхам: не, не трэба не толькі гаварыць, але і думаць іначай: спачатку — Той, потым — партыя і дзяржава... Уздыхнуў, змахнуў лоба халодны пот: во той — начальнік! Сапраўды правадыр, бацька, нават не — Бог. Сядзіць далёка і высокая, але ўсё бачыць, усё ведае. Яго голасу не чуеш, але адчуваеш кожнай жылкай, дрыжыш ад страху і любіш яго! Не хапае розуму ўсё гэта зразумець, але ўсё зразумелае і незразумелае зліваецца ў адну вялізную і велічную сілу — СТАЛІН...

На нейкі час яго нібы паралізавала ад гэтай магіі, моцы і страху — можа, і ад галавакружнай боязі: вунь куды і на што вынесла яго жыццёвая плынь, што дала і чым абавязала, калі трэба трымаць вуха востра, не мала, але і не шмат штосьці рабіць самому, умець спрытна,

заўсёды «ідэйна» гаварыць. Потым пачаў пакрыху супакойвацца, верачы, што ў яго будзе пчаслівая планіда, што яна дазволіць яму жыць, працаваць і нават ціхенька, тоячыся, грашыць сабе ў асалоду.

Аккрыялы Кураглядаў стукнуў кулаком па сцяне — амаль тут жа ў кабінет зайшла маладая, але дзябёлая, з шырокімі клубамі і паўнагрудая рыжая сакратар сельсавета Валянціна Зубрэвіч. Тутэйшая, але з дальняй вёскі (усе яго кадры, апроч Мішкі ды Франі, былі не янкавінскія — значыць, «без месніцкіх настрояў»).

Дзік, бачачы знаёмага чалавека, быў спакойны, высалапіў язык і ціхамірна дыхаў. Ведаў: гаспадар з гэтай асобай амаль заўсёды гаворыць лагодна.

Зубрэвіч села насупраць, апусціла галаву. Штосьці сёння невясёлая. Хацеў спачатку запытаць, што ў яе, але перадумаў: асабістае, тым болей чужое асабістае зранку — на апошняе месца.

— Дакладвай, Валянціна Казіміраўна,— звыкла, не строга, але і не мякка прамовіў, дастаў з кішэні «Казбек», лічы, начальніцкую адзнаку, вытрас папяросу, пакамячыў яе і прыкурыў.

— Ёсць ад людзей пяць заяў на лес,— не падымаючы на яго вачэй, сказала тая.— Чалавек з Хатавы просіць запісаць дзіця.

— Усё? — прыжмурыўся ад дыму.

— Пакуль што ўсё, Апанас Лукіч,— адказала Зубрэвіч, прывыкшы ўжо да «інтэлігентных» зваротаў.

— Добра,— лагодна прамовіў.— Ты вольная. Пакліч да мяне Клопікава і Навуменкава.

Валянціна выйшла. Не то з сумам, не то з нейкай крыўдаю.

«Вельмі папаўнела,— падумаў.— Бадай, ужо зацяжкая і непаваротлівая для сваіх гадоў. Не тое што кавалёва жонка, Марыся. Вось тая стройная і лёгкая. А якая ў той шыя! На самай справе лебядзіная, быццам у артысткі!»

Ягонья думкі пра жанчын перапынілі падначаленыя мужчыны:

— Можна?

Паказаў пальцам: заходзьце, садзіцеся. Паселі. На крэслах, што стаялі найбліжэй да яго стала. Адзін апусціўся злева, другі — справа. Абодва, як і ён, у вайскавай форме без пагонаў. Праўда, спачатку, гледзячы на яго, спрабавалі насіць усё афіцэрскае, але ён не дазволіў: не трэба, каб раўняліся з ім, хопіць з іх простага салдацкага. Знаёмыя па партызанстве, амаль сябры. Гэта і добра (разумеюць адзін аднаго з паўслова, гнуць адно), гэта і дрэнна (так і глядзі, каб не выйшла панібратства ці не прадалі за капейку). Клопікаў — з Магілёўшчыны, Навуменкаў — з Гомельшчыны.

Абодва цяпер, у яго кабінце, «на ковре», прыкідваліся звышсур'ёзнымі, ведаючы, што ён з раніцы ўладны і сярдзіты, не дазваляе ніякіх вольнасцей. Яны, вольнасці,— пасля работы, калі можна «раслабіцца». Як, да слова, учора, калі ўтраіх асушылі ці не чатыры пляшкі гарэлкі. Клопікаў — лысы і мураты таўсцючок — і сённа хацеў паглядзіць Дзіка, але той не даўся, пагрозна загірчэў.

— Што ў цябе, Іван? — запытаў у яго Кураглядаў, бачачы добра знаёмы абветраны, чырванаваты твар, дзе асабліва вызначаюцца зялёнарудаватыя бессаромныя вочы, тоўсты мясісты нос і адтапыраныя цяжкія губы.

— Справы неблагія, Апанас Лукіч,— адказаў той, дастаў з рудога, з жоўтымі жалезнымі акантоўкамі партфеля разлінеення і запоўнення лісткі, падаў яму.— Вось колькі ўжо аддалі падаткаў.

Кураглядаў пагартаў лісткі, вельмі не спрабуючы разабрацца, што ў іх (будзе пад лупай глядзець кожнае прозвішча, кожную лічбу, калі яму дадуць наганяй з раёна і калі ён пакліча аднаго Клопікава і абрушыць на яго ўвесь свой «партыйны і дзяржаўны» гнеў).

— Меры трэба ўзмацніць,— сказаў. За час, што на кіруючай рабоце, вельмі прывык ужо да гэтых «прыняць меры» і «ўзмацніць меры».

— Ясна,— згадзіўся Клопікаў.— Але самі ведаеце, Апанас Лукіч: вёскі адбудоўваюцца, кожная капейка, кожнае цяля альбо парася на ўліку...

— Усё роўна цісні.

— Ясна.

— Яны, чэрці, несвядомыя. Калі хто і мае, дык вельмі не кінецца аддаваць.

— Ясна, Лукіч. Узмоцнім меры.

— Ну, а ў цябе што, Барыс? — запытаў Кураглядаў у Навуменкава — русявага, з гладкім, нібы ў дзяўчыны, тварам, не рэзкага і не ўспылістага, як ён ці Клопікаў, а далікатнага. Можна, і таму, што ён даволі са змрочным мінулым: прыйшоў да іх у партызаны з падПольшчыкаў, лепш сказаць — з паліцыі, дзе быў нібы па заданні. Яго доўга трос іхні асабіст, хацеў расстраляць, доўга не верачы ні аднаму яго слову, але Навуменкаў нядаўна, пасля вайны ўжо, падаў у органы бяспекі і ў райком даведку ад іншага, незнаёмага ім асабіста, нейкага маскоўскага палкоўніка, які пацвердзіў яго версію.

— Чакаю вашых указанняў, таварыш Кураглядаў,— аддана, але і ў той жа час хітра адказаў Навуменкаў. Учора, як і заўсёды, выкручвайся, піў мала, дык, бач, цяпер свежы, выгалены, пыхкі ад

маладога здароўя. Колькі ён ні намагаўся, ніколі яго не спаіў, не змусіў развязаць язык.

— Указанні будуць,— сказаў Кураглядаў, падняўся і, адчуваючы, што ранішні боль паступова адыходзіць, захадзіў па пакоі. Як хадзіў у партызанскай зямлянцы іхні камандзір атрада.— Нам паступіла важная шыфртэлеграма.— Панізіў голас, каб ніхто не мог пачуць, у тым ліку і Зубрэвіч.— Трэба ціха, без шуму заскочыць на хутар Амшарок, схопіць Грыгарцэвіча Адама Францавіча і даставіць яго ў ваенкамат.

Усе трое, жывучы тут, добра ведалі, што гэта такое — «даставіць у ваенкамат». Не ўсе тутэйшыя хлопцы хочуць ісці ў армію. Напалохаліся, калі іх, вывезеных у Германію, патрэслі пасля вайны яшчэ там, за мяжою: на каго ўскінулі вайсковы шынель, каго адправілі ў Данбас ці ў лагеры. Некаторыя, каму летась падышлі гады службыць, не з'явіліся па позвах, пахаваліся. Хто яшчэ сядзіць недзе ў нары, а хто прыбіўся да бандаў. Дваіх сёлета злавілі і судзілі.

— Раз нельга гарантаваць, што гэты Адам пойдзе ў армію добраахвотна, то трэба браць знянацку,— сказаў Кураглядаў.— Аперацыю назначаю на заўтра, на шэсць гадзін раніцы. Зброю выдам а палавіне шостай. У раён навабранца павязеш ты, Навуменкаў.

— Есць,— адказаў той.

— Значыць, сёння не толькі не напівацца, але не браць у рот і кроплі,— загадаў Кураглядаў.— Сёлета мы не павінны праваліць прызыўную кампанію, як правалілі летась. Калі той раз удалося спісаць промах за кошт «мясцовай нелаяльнасці», то цяпер Мірзоеў ды Уладароў ацэняць правал як халатнасць. Зразумелі дыялектыку?

— Ясна,— сказаў Клопікаў.

— Падумайце як след, калі хочаце цешыцца воляй, а не быць за калючым дротам...— пастрашыўён, нанейкі час страхуючыся ад яшчэ адной спробы панібрацтва, а заадно звальваючы клопат на чужыя плечы. І да Навуменкава: — Скажы, Барыс, Валянціне, што праз гадзіну, не, праз паўгадзіны буду вольны, дык магу прымаць грамадзян.

4

Кураглядаў сам часта заходзіў і цяпер заходзіць у чужыя кабінеты (скажам, да таго ж першага сакратара райкома партыі Уладарова ці да начальніка раённай службы бяспекі Мірзоева), дык добра ведаў, што гэта такое — ісці да начальніка, хвалявацца, падбіраць патрэбныя словы, перажываць, калі цябе абсякуць ці

адправяць ні з чым. Але лад ёсць лад, і ён завёў у сельсавеце дзень прыёму па «асабістых пытаннях», завёў свой рытуал. Вось і цяпер, пасля паўгадзіны, выкурыўшы новую цыгарэціну і выпіўшы шклянкі са дзве вады з графіна, стукнуў у сцяну — давай, сакратар, пускай людзей (два стукі — для Клопікава, тры — для Навуменкава, чатыры — для Мішкі).

Першая зайшла кабета. Сцяпанавя маці і Марысіна свякроў. Ішла да стала нясмела, трымаючы ў руцэ клуначак.

— Сядайце, калі ласка,— адказаўшы на прывітанне, запрасіў завучана ветліва.— Слухаю вас.

— Пане... таварышок...— Жанчына, здаецца, забыла тыя словы, што прыдумала раней, сумелася. Ды яшчэ, можа, і ад таго, што ён умеў пранікнёна і строга пазіраць наведвальніку ў вочы і бянтэжыць таго сваім позіркам.

— Запомніце: я — «таварыш старшыня» альбо «таварыш Кураглядзай»,— паправіў, ведаючы, што многія мясцовыя яшчэ не прывыклі як трэба звяртацца да яго.— Паноў і тут ужо няма. Усе мы — роўныя. Таварышы.

— Выбачайце...

— Ваша прозвішча, імя і імя па бацьку? — запытаў ён, ведаючы, што такое простае пытанне вельмі дысцыплінуе чалавека. Разгарнуў свой блакнот, падрыхтаваўся ўсё ў яго запісваць.— Год нараджэння? Месца жыхарства? Занятак? Дзе былі ў акупацыі? Просьба?

— Як ведаеце, мы едзем у Польшчу,— з ранейшым хваляваннем пачала тлумачыць жанчына.— Дык трэба ў раён даведка, што мы нічога тут не вінныя...

— Рашылі ўсё ж ехаць?

— Ага.

Што ж, трэба даваць адпаведную даведку. Ёсць урадавае пагадненне, па якім той, хто лічыць сябе палякам ці хоча злучыцца са сваёй сям'ёй, мае права выехаць адгэтуль, з заходніх зямель.

— З лесанарыхтоўкамі справіліся?

— Справіліся.

— Пастаўкі аддалі?

— Аддалі. Усе.

— Праверым.

Ведаў: гэта — праўда. Яе сын, Сцяпан, адзін з нямногіх, хто ўхітраецца ўсё аддаць у свой час. Можа, і таму, што не быў у Германіі, ажаніўся з дзяўчынай з не спаленай у блакаду вёскі. За вайну тоесёе сабраў, адразу пасля нямецкага адыходу пачаў адбудоўвацца, першы стаў на ногі. З іншымі, хто яшчэ жыве ў зямлянках, цяжэй. Калі ўсе за

зіму нарэзалі і вывезлі да чыгункі свае «кубы», дык патрэбныя нормы мяса, малака, „як здалі толькі крыху болей за палавіну насельнікаў. У тагосяго нядоімкі яшчэ за летаўні год.

— Несвядомыя вы, грамадзянка Грыгарцэвіч,— папкінуў.— Як вы можаце так лёгка пакідаць СССР ды сваю БССР? Вы ж — не палякі. Вы — рускія. Ну, беларусы.— Паціснуў плячыма.— Не разумею вашу дыялектыку, логіку!

— Мае меншыя дзеці там,— гатовая была заплакаць Грыгарцэвічыха.— Два сынэ, дачка.

— Баяцца сюды вяртацца?

— Не тое што баяцца...— заасцярожнічала тая.— Так ужо выйшла, пане... таварыш... старшыня.

— Ідзіце да сакратара, няхай піша вам патрэбныя даведкі,— адаслаў.— А я падпішу і пячатку пастаўлю. Едзьце, калі вам не дарагая Радзіма.

— Дзякую,— старая паднялася і паклала перад ім клуначак.

— Што гэта? — абурыўся ён.

— Яйкі.

— Забарыце! Хто я вам? Хабарнік? — закрычаў.— Што — і Калініну так неслі? Не! Не неслі! А я ж ваш Калінін! Народны, гэта значыць ваш, слуга!

Знайшла што прынесці! — злаваўся ў думках.— Хапае як і ад сваіх нясушак. Няма, каб даць адрэз добрага сукна, што прывезлі з Германіі!..»

Жанчына зусім разгубілася.

Ён злосна бухнуў у сцяну: наступны.

Грыгарцэвічыха, падабраўшы клуначак, згараючы ад сораму, падалася з кабінета. Мужчына, што паказаўся неўзабаве і які, канечне, чуў яго крык ды бачыў, што не ўзялі падарунка, утаптаўся сюды зусім нясмела. Можа, сапраўды баяўся, можа, хітраваў. Хіба як след зразумееш іх, гэтых хутаранцаў і аднаасобнікаў: асцярожныя, нібы ўгодлівыя, а на самай справе найперш намагаюцца падмануць, абвесці вакол пальца. Зазірае вось корч у вочы, здаецца, лезе аж у душу са сваёй просьбай і пакорай. Але пазней, дабіўшыся ўсяго, бадай, будзе пасміхоўвацца, цешыцца: маўляў, крыччыкрычы сабе, хай цябе пранцы, але зрабі ўсё, што трэба. Маўляў, калі пан з крыку пачынае ды моцна лае, дык дабром кончыць, а калі надта прыемна сустракае, дык ліха замышляе. Цэлую сваю філасофію прыдумалі гэтыя заходнікі.

— Ваша прозвішча, імя і імя па бацьку? — ён зноў пачаў са сваіх звыклых запытанняў.

— Мне, таварышок, трэба лесу,— адказаўшы, хто ён і адкуль, закамачыў сваю вушанку барадач, хоць на справе быў не такі ўжо стары.— На столь у другой палавіне хаты, на дылі і вокны.

«Калі што і вартае прынёс, то ўжо не дасць,— падумаў ён.— Значыць, трэба змяніць тактыку».

— Чаму папольску заява? — мякка падакараў.— Я папольску не разумею.

— Дачка напісала. А яна да вайны канчала польскую школу.

— А чаму не напісала пасвойму?

— А хіба можна пісаць пасвойму?

— Можна.

— Добра, таварышок.

— Не «таварышок» і не «панок» я, а — «таварыш старшыня»,— паўшчуваў Кураглядаў.— Я табе — таварыш, ты — мне. Ясна?

— Але, але,— згадзіўся абачлівы, ліслівы, а на справе, мусіць, хітрушчы аброслы мужчына.— Ведаеце, не так і лёгка прывыкнуць да новага...

— Што тут прывыкаць?! Да сваёй, роднай, улады! Якая тут цяжкая дыялектыка?!

Стары змаўчаў, адмыслова зірнуў яму ў вочы. Кураглядаў зразумеў гэты запытальны позірк, наўмысна нагнуўся і пачаў нібы па вялікай патрэбе корпацца ў ніжняй шэфлядзе стала. Адчуў: наведвальнік вышмаргнуў штосьці з кішэні і паклаў на стол. Па тым, як яно пакацілася, здагадаўся: пляшка. Як толькі падняў галаву, нібы не задаволіўся:

— Нашто гэта?

— Проша, вазьмеця,— папрасіў той.— Чысценькая і моцная.

— Не трэба гэтага,— міралаубна прамовіў, але паўтарачку, заткнутую чорным гумовым коркам, не адсунуў.

— На здароўечка.

Кураглядаў адчыніў сейф — спачатку паклаў туды бутэльку, а пасля дастаў «дасье», тоўсты сшытак, куды сакратарка перапісала для яго ўсе сельсавецкія сем'і і куды ён на кожнага дарослага запісваў свае «данья».

— За вамі яшчэ няздадзенае мяса, кіло масла,— сказаў мужчыне барадачу.

— Сям'я вялікая...— Закалаціліся ў таго вялікія дужыя рукі.— Толькі летась цялушачку набыў, сёлета парасят купіў...

— Для мяне гэта не мае вялікага значэння. Для мяне вы — даўжнік перад дзяржавай.

— Ага, даўжнік...

— Вось якія вы! — падакараў Кураглядаў.— Хочаце дзяржаве не даваць, а толькі ад яе ўсё атрымоўваць!

— Каб раней, дык са свайго лесу нарэзаў бы тых хваін,— адмыслова апраўдаўся той.— Але цяпер ад мяне страявы лес адабралі, выразалі ўжо...

— Заўтра, а можа, паслязаўтра, калі выдасца вольная хвіліна,— нібы не чуючы апошніх слоў, строга абарваў ён,— сам пад'еду, на месцы пагляджу вашыя патрэбы. Чакайце.

— Дзякуюдзякую,— закланяўся ўспацелы стары. Дзівак чалавек: дзень будзе араць, рэзаць дровы ці касіць — нават кроплі на лобе не заблішчыць, а пабудзе хвіліндругую ў начальніцкім кабінце — выскачыць як апараны.

Уполудзень, калі дазволіў зайсці яшчэ некалькім мужчынам, уважыў ці не ўважыў іхнія просьбы, калі Клопікаў і Навуменкаў падаліся абедаць (можа, і да Клопікава, які прыстаў у суседняй вёсцы да маладой удавы), Кураглядаў пасядзеў крыху ў кабінце, а потым, адчуваючы, што сёння ўжо накрычаўся, выліў на іншых сваю злосць, падабрэў. Накіраваўся ў сакратарчын кабінет. За ім падаўся і Дзік, а пася без каманды, толькі ад дотыку пальцамі да спіны, запынiўся і сеў каля дзвярэй — каб нікога туды не пусціць.

Зубрэвіч сядзела на сваім месцы і падшывала паперкі — штошто, а дакументы павінны быць спарадказаныя і заўсёды пад рукамі. Для сябе і для ўпаўнаважаных, якіх, бывае, няма па тыдні ці месяцы, а бывае, чорт прыносіць па дватры разы на дзень, і кожны ткне нос да паперак.

— Працуеш? — усміхнуўся ён, узяў дзверы на кручок, зайшоў за стол і паклаў далоні на дзябёльня дзявочыя плечукі, адчуваючы, як ад гэтага дотыку пайшлопабегла цяпло па целе і шпарчэй пульсуе кроў.

Валянціна ніжэй нагнула галаву і плечы — сёння чамусьці не захікала і не загарэнічала, а была нібы незадаволеная, непадатная. Ён паглядзіў яе па загарэлай, са светлымі валаскамі шыі, апусціў рукі ніжэй і пачаў ціснуцьмяць яе грудзі — найперш зза іх, спакуліва адтапыраных пад белай блузкай, ён, маючы адмысловы мужчынскі голад, прыліп да яе.

— Не трэба, Апанас Лукіч,— ціха папрасіла яна.

— Чаму — «не трэба»?— пад'юшчыўся сам і падбіваў яе на грэх.— Як гэта — «не трэба»?

Сілай змусіў яе падняцца, пасля ашчаперыў з усяе моцы, горнучы да сябе і з заплюшчанымі вачыма шукаючы яе трошкі падфарбаваных і ад таго адмыслова пахкіх вуснаў. Валянціна

ўпіралася далоньмі яму ў плечукі, адварочвала галаву, неяк дзіўна сёння стогнучы ад бяссілля альбо распачы.

Кураглядаў узмацніў націск, запалымнеў і нават затрымцеў ад раз'юшанага прыроднага поклічу. І чым яна болей супраціўлялася, тым болей ён хацеў дабіцца свайго.

— Ну, што ты? — здзівіўся і ўзлаваўся заадно, не могучы адолець яе дужыя рукі і даць волю сваім.

Можна, толькі праз паўгадзіны, калі заціснуў яе каля стаяка ў кут, калі спачатку буркнуў пару ласкавых слоў, а пасля мусіў маніць, паклясціся ў каханні, здолеў скарыць — яна, нечакана здаўшыся, была пакорлівая, а праз нейкі час ажывілася, са стогнам, з плачам спатоліла яго пажаднасць.

Калі пазней адварнуліся і папраўлялі на сабе апратку, ён адчуў прыкры сорама — зза таго, што гэтак прасіў пяшчоты, плёў столькі няшчырай лухты (цяпер вось не хочацца паўтарыць з таго ніводнага слова).

Пачуў: Валянціна плача. Ціха, але нейкімі ўдушлівымі слязьмі. На табе! Яшчэ слёзы! Ды жаночыя, страшнейшыя за нож!

— Ты — чаго?

Яна адварнулася і прытулілася да сцяны. Паніклая, з апушчанымі плечукамі.

— Ну, чаго? — запытаў ужо раздражнёна.

— Апякла...

— Што?

— Ну... Стаяк вельмі гарачы, а вы ўсё ціснулі да яго...

— А! — зразумеў усё адразу. Узвесьляўся, не зусім прыемна для яе зарагатаў. — Вось чаму ты спачатку халодная, як лёд, была, а потым кідацца пачала!

— Вам смешна, а мне пячэ, — пакрыўдзілася. — І не толькі гэта...

— А што яшчэ? — ухмыльнуўся.

— Грубая я...

— Як — гэта? — запытаў паўшэптам, устрывожана, адчуваючы, як яго прабірае холад.

— Яшчэ пытаеце...

— Дык што — ад мяне?

— Ад каго ж!

На табе! Трапіў у сіло! Уліп! З той, машыністкайсакратаркай, толькі шурымурны былі, тая, гарадская, асцярожная і хітрая, не дапусцілася да такога, а гэтая вясковая разява... Што будзе? Яшчэ адна вымова? Далоў з работы? Але куды яшчэ ніжэй апусцяць? Зноў

ісці шафёрам? А падругое, што будзе з жонкай, з сынам, што пакуль там, на сваёй радзіме? Як, як сухім выскачыць з вады?

— А не ад Мішкі? — пачаў адводзіць ад сябе віну, перакідваць на яе і на іншага мужчыну.

— Не.

— Але ж ты ляжала з ім...

— Не ляжала.

— Як гэта — не ляжала? Я сам разагнаў вас!

— Я ж казала вам...— Заплакала наўзрыд.— Ён сілком мяне браў. Але не ўзяў.

— Хто там вас ведае... Адзін раз не ўзяў, а другі...

— Не было. Нічога з ім не было. А грубая я, можа, чацвёрты месяц.

«Не шанцуе мне з рыжымі...— падумаў гнятліва.— Жонка рыжая, Святлана рыжая і гэтая разява рыжуля...»

— Дык нічога з ім не мела?

— Не.

Адчуў: не маніць, балюча ёй, што ён гэтак крыўдзіць яе недаверам і нагаворам, што няўдзячны за яе пяшчоту і ласкі.

— Ну, ціха! Не рві душу! — прыкрыкнуў.— Ты ж не зялёнае дзяўчо. Павінна ведаць, што трэба цяпер рабіць...

— Запазнілася...

— «Запазнілася»! — разлютаваўся ажно.— Дурніца!

— Канечне, дурніца,— яшчэ большую волю дала слязам.— Папусцілася...

— Гаварыла каму пра гэта? Якойнебудзь бабе па сакрэце? — Пацішэў, узяў сябе ў рукі.

— Не.

— Маўчы,— папрасіў і загадаў заадно.— Пастараемся што-небудзь прыдумаць.

З прыкрым настроем выйшаў з будынка, запыніўся на ганку і закурыў.

Пасля ранішняй змрочнасці павышэла, паблакітнела неба, усплыло і зіхацела сонца, недзе паблізу заліваўся песняю шпак, але яго ўсё гэта веснавое не ўсцешыла. Раўнуў на ўсе лёгкія:

— Мішка!

Ні гугу. Крыкнуў яшчэ раз. Зноў не чуваць і не відаць таго Мішкі. Пакрочыў за гумно. Як учора ляжала, так і сёння ляжыць парэзаная горка дроў, а побач — грудок пажайцельх і зусім трошкі свежапаколатых пален.

Зазірнуў у гумно: так і ёсць, храпе лайдачына на сене. Схапіў граблі, каб ткнуць з усяе сілы, але Мішка ўчуў рып дзвярэй і ягоны грукат, падхапіўся, заплюскаў павекамі.

— Прылёг на хвіліну...

— Я табе дам «хвіліну»! — Кураглядаў кінуўся з граблямі, але вёрткі Мішка выскачыў з загарадкі, шмыгнуў у другія дзверы, у яго двор. Ужо ўпагон ён даў каманду:

— Запрагай, гультай, Ваську. Паедзем на аб'ект.

«Аб'ект» — гэта той кавалак былога панскага бору, дзе цяпер янкавінцы рэжуць лес на школу. Вялікай патрэбы ехаць туды не было, вяскоўцы робяць усё як след самі, можна было ісці абедаць, але нядаўні голад прапаў. Ды варта яшчэ раз паказаць: там, у лесе, усё ідзе не само па сабе, не па волі «талковых гаспадароў», такіх, як, скажам, Францішак Грыгарцэвіч, а якраз работа добра ладзіцца пад яго назіркам, парадамі і камандамі. Дык трэба падагнаць, «узмацніць меры».

Як і ён, гэтак і ягоны любімец, жарэбчык Васька, здэкаваўся з Мішкі. Можна, і таму, што Мішка, здаецца, употай лупцаваў таго. Вось і цяпер рыжаруды, на высокіх, з белымі надкапытнікамі нагах Васька не даваў маларосламу Мішку накінуць хамут, штурхаў, а то таптаў ногі — раз за разам Мішка войкаў і падскокваў ад болю. Назіраючы за гэтым, Кураглядаў спачатку злаваўся, а потым усцешыўся і пачаў пасміхоўвацца.

Па праўдзе сказаць, несалідны з Мішкі возчык. Драбязя. Мала таго, што малага росту, дык яшчэ неадукаваны, грубаваты, з непаважанай у вёсцы сям'і. Але талкавейшыя на такую работу ісці не хочуць, трымаюцца за гаспадарку, а падругое, яму трэба якраз гэты абібок і вяртун, які не любіць многіх у вёсцы і можа часамі быць яго добрым памочнікам.

За вёскай, калі Васька не цягнуў, а проста імчаў лёгкую былую панскую брычку, Кураглядаў (а ён, адваліўшыся і паклаўшы локці на спінку задняга сядзення, раскашоўваўся на мяккім матрацы) ткнуў Мішку наскон бота: спыніся. Калі той нацягнуў лейцы і стрымаў падбэдзёранага ад бегу Ваську, запытаў:

— Якія маеш навiны?

Гэта значыла, што Мішка, як і раней, павiнен быў дакласці, што адбылося ў вёсцы за суткі, хто што гаварыў, ці не абражаў часамі яго асабіста і сельсавет.

— Нiякіх важных навiн няма, — пацiснуў плячыма Мішка.

— Штосьцi ты, друг, перастаў мне падабацца, — прамовiў Кураглядаў. — Нiяшчыры і не адданы Савецкай уладзе. Я ж табе не раз

ужо казаў і яшчэ раз скажу: я павінен усё пра ўсіх ведаць... Не толькі ўсіхных словы, учынкi, але і думкі.

— Далібог, нічога такога не пачуў,— зноў паціснуў плячыма Мішка.

— Лесавікі да кагоньбудзь не зазіралі?

— Не бачыў і не чуў.

— Але ж яны ёсць, ходзяць вакол ды паблізу.

— Не ведаю.

— Што ты можаш сказаць пра Адама Грыгарцэвіча, што ў Амшарку жыве?

— А што?

— Адказвай, калі цябе старэйшыя пытаюць.

— Яны — лічы, шляхта,— сказаў Мішка.— Ганарлівыя. Нас, Супраневічаў, і цяпер за людзей не лічаць.

— Варожыя да Савецкай улады?

— Бывае, плятуць абышто.

— Што? — атакаваў Кураглядаў.

— Ну, што вы...

— Не круціся! Расказвай нават пра самае непрыемнае. Кажу ж, я павінен пра ўсё ведаць.

— Кажуць, вы — Курашчуп...

— Што гэта значыць? Мянуська?

— Ага. Што вы — бабнік і п'яніца.

— З кім гэта, паіхнямю, я распуснічаю?

— Кажуць, напіваецца з Клопікавым і Навуменкавым, а гуляеце з Валяй.

— Ты гэта сапраўды чуў ад злых языкоў ці сам, прайдоха, сачыняеш?

— Чуў! Далібог!

— А яшчэ што?

— Ну і ўсё.

— Не шмат інфармацыі. Сапраўды, нічога сур'эзнага. Адны вясковыя плёткі.

— Што чуў, тое чуў. Усе, здаецца, пры мне асцерагаюцца гаварыць, як вы кажаце, пра сур'эзнае.

— Баяцца? — ухмыльнуўся Кураглядаў.— Лічаць за начальніка?

— Бачаць жа: я пры вас...

— Мала, друг, чуеш і бачыш. Асабліва — небяспечнае для мяне і для ўлады,— сказаў Кураглядаў.— Я ж душой адчуваю: не любяць тут мяне. А значыць — і таго, каго я прадстаўляю... Так?

Мішка паціснуў плячыма.

— Так,— упэўніў яго і сябе Кураглядаў.— Прыкідваюцца святымі авечкамі і прымаюць, кормяць лесавікоў. Былі б рады, каб тыя звялі не толькі нас, савецкіх кіраўнікоў, але і нашу ўладу. А ты... Своечасова не перасцерагаеш замыслы і падкопы. Значыць, пакрываеш, заадно з варожым элементам.

— Не.

— «Не, не!»— перакрывіў Кураглядаў.— Не забывай, друг: калі ты такі мярзотнік, то на першага цябе справу аформлю, у Сібір затуру!

Як бачыў, апошнія словы цяжка ўпалі на Мішку. Не дурны, сэрцам адчуў: не жартуюць з ім. Гэта раней, за панамі, не лёгка было чалавека арыштаваць і судзіць, надта палітычнага (бывала, за яго заступаўся, абараняў не толькі СССР, але і ўвесь свет), а цяпер прыедуць, схопяць, запратораць чорт ведае куды, і ніхто тут не пікне, за мяжой голасу не падасць.

— Канечне, не ўсе любяць вас,— пайшоў насустрач Мішка.

— Ну, а хто тут найбольш ненавідзіць мяне? Давай імя, імя па бацьку і прозвішча!

— Здаецца, стрыечны брат таго Адама, пра якога вы пыталі...— падаткнуў Мішка, маючы асабістую злосць на таго (яшчэ да вайны той балюча адлупцаваў яго за ўкрадзеную капу сена).

— Хто гэта?

— Сцяпан. Каваль наш.

— Чаго гэта ён? — нібы здзівіўся Кураглядаў.— Ён жа ў вайну знаўся з намі, партызанамі. Зброю правіў, звесткі важныя пра немцаў і паліцаяў даваў. Ад самога Чарнышова адпаведную ахоўную даведку мае.

Мішка зноў паціснуў плячыма:

— Не ведаю. Але чуў, як ён бэсціў вас на чым свет стаіць.

«Канечне, зза Марысі. Бачыць жа: і раней, і цяпер я не супраць патрымаць яе ў руках».

— Дык чаго ты, ёлупень, маўчыш пра такія рэчы?! — накінуўся Кураглядаў на свайго «адютанта».— Старшыні сельсавета пагражае тэарарыстычны акт, а ён, боўдзіла, не перасцерагае! Заўтра ж напішы на маё імя дакладную! Я яму дам Польшчу і панства!

«Адразу ж перапраўлю данос у органы»,— падумаў, зларадна цешачыся, што гэтага гордага каваля могуць добра патрэсі і што яго красуня, можа, стане больш ветлівай, а то і нават прыбязыць прасіць помачы.

— Што гавораць пра абрабаваны ў Ніўным магазін? — перапыніў свае мары і надзеі, запытаў яшчэ ў Мішкі пра важныя для яго рэчы.

— Кажуць, яго абабралі тыя, што ў лесе...

— І пра гэта напішы. І ўвогуле час ужо навесці нас на бандыцкі след.

— Усе кажуць: ніхто не бачыў ніякіх бандытаў.

— Дык хто, патвойму, забіў нядаўна старшыню сельсавета ў Лясным, міліцыянера каля Шашкоў? Хто магазіны чысціць? Чэрці? Я? Ці, можа, ты?

— Далібог, сам я нікога з лесу не бачыў і нічога пра іх не чуў!

— Глядзі, друг! — прыстрашыў Кураглядаў. — Утоіш што-небудзь небяспечнае — кару маю ведаеш! Туды трапіш, пра што і не сніў! — І на ўсякі выпадак яшчэ закінуў наперад сваё, патаёмнае абвінавачванне: — Не да шашняў з Валяю будзе!.. Ды на мяне ўсякія брудныя плёткі распускаць! Калі хочаш раскашоўвацца тут, то адчувай, балван, дыялектыку жыцця!..

5

На хутар Амшарок паехалі на досвітку.

Ехалі на брычцы моўчкі: спераду на сваім, возніцкім, месцы сядзеў Мішка (пра «аперацыю» яму і цяпер нічога не казалі), побач з ім прыляпіўся засяроджаны Навуменкаў, ззаду, на мяккім тапчане, селі Кураглядаў і Клопікаў. Усе ўтульваліся ў каўняры шынялёў: папершае, ад ранішняй волкай зябкасці, а падругое, ад сваёй паўваеннай місіі — якніак ехалі са зброяй. Хутка сустрэча, кажуць, з гаспадарлівым і мудрым, але, па іхніх назіраннях, з вельмі неляльным хутаранцам. Паперадзе шпаркага Ваські бег Дзік.

Дабіраліся амшароўскаю пагонкай; вакол, на ўзгорках і ў лагчынах, палосілася янкавінскае поле: дзе чорнае, перааранае, дзе пад папарам і затравелае, дзе пад зялёнькаю ўжо рунню. Ддным словам, аднаасобніцкае поле з гаспадарскіх акрайкаў.

«Былі палоскі — быў хлеб, пааралі межы — прапаў хлеб» — так у галодны трыццаць трэці год гаварыў тойсёй з самых заняпальх у кураглядаўскім Ветраве, і гэта, канечне, было «кулацкім фальклорам», «контррэвалюцыйнай прапагандаю». Тыя, хто адчайўся і кляў Савецкую ўладу, паехалі пад вартаю за свет альбо ўвогуле зніклі, «ператварыліся ў лагерны пыл», але іхнія словы, бывае, успамінаюцца. Боязна, нават не хочацца думаць, але факт: цяпер, у цяжкую часіну, вось тут, можа, якраз гэтыя палоскі ратуюць людзей ад голаду (невьпадкова ж вярхі не завіхаюцца рабіць тут калгасы): на сваім полі, поплаве, сенакосе ды ў лесе чалавек — гаспадар (сам сабе начальства, аграном, інжынер, заатэхнік і працаўнік), як след пра ўсё дбае, а вось у калгасе — толькі рабсіла, нямая жывёліна, дык працуе

на чужое зпад палкі. Цьфу, у думках Кураглядаў адагнаў прэч такія «перажыткі», не, якраз калектывізацыя — генеральная лінія, падмурак для светлай будучыні, шчасце для народа, дык трэба думаць толькі пра калгасы і, калі прыйдзе час, усталёўваць іх тут рашуча. Чорт пабяры, часамі не разумееш сам сябе: як ні выганяй, усё роўна ў табе, у душы, нібы жыве іншы чалавек з іншымі, чым у афіцыйнай прапаганды, у таго ж Сталіна альбо ў цябе самога, думкамі, і тыя патаемныя думкі, бывае, вярэдзяць розум і сэрца, збіваюць, пратэстуюць супраць хлусні, падману... Не, прэч, прэч усё тое, што, можа, і праўдзівае, але не супадае з «лініяй», нясе небяспеку табе! Жыццё такое, што галоўнае ў ім не тое, што ёсць ці што і як трэба, што ты думаеш, лічыш патрэбным і разумным, паганым і добрым, а тое, што і як вызначаецца Зверху, што, як і дзеля чаго трэба табе, «наменклатуры», рабіць, перамагаючы ўсякія «нюні». Відаць, такая ўжо цяжкая доля тых, каго вылучылі кіраваць рэвалюцыйнымі зменамі, людзьмі: ламі сам сябе, гні іншых у «імя лініі, вышэйшай ідэі»! І, здаецца, чым вышэй пасада — тым болей трэба мардаваць сваю душу, выціскаючы з яе ўсё асабістае, шчырае, звычайнае чалавечае, і быць жорсткім, бязлітасным з усімі, хто пад табой...

Вось, да слова, той жа зямляк (з суседняга раёна), Уладароў. Аднагодак, крыху толькі з большай адукацыяй, закінуты пасля блакады ў іхні лес са спецгрупай. Спачатку, няўтульна адчуваючы сябе сярод партызан, незнаёмых людзей самых розных нацыянальнасцей, і не ўмеючы паводзіцца з мясцовымі насельнікамі, пазямляцку цёрся паблізу яго, Кураглядава, як кажучь, елі з аднаго кацялка, але потым, калі пачаў асвойвацца, уздымацца па камандзірскай лесвіцы (камандзір узвода, роты, памочнік камісара брыгады), заадно пачаў і аддаляцца, не падпускаць да сябе блізка. Цяпер вось тут першы сакратар райкома партыі — дык зусім далёка і высока. Калі ўзнікла ягоная, кураглядаўская, «асабістая справа», мог бы знішчыць яе альбо пасапраўднаму заступіцца на бюро, але, асцерагаючыся, клапоцячыся найперш пра сябе і сваю пасаду, аддаў на расправу, сплавіў сюды... Калі ўспомніць пра зямляцтва, дык толькі дзеля аднаго: каб памагаў гнуць тое, што яму трэба. І памагаеш. Бо нідзе не дзенешся. Трэба служыць і прыслужваць. Як гаспадару — таму, хто дае чыны, заробак і... жыццё!

Хутаранін Грыгарцэвіч жыве найбліжэй да вёскі, у полі, каля незразумела як узніклага тут азярка і лугу, Амшарка, а іншыя хутары былі воддаль: некаторыя таксама ў полі, астраўкамі, некаторыя — за лесам, на вялікіх палянах. Тыя, дальнія хутары з дзіўнымі назвамі (Ваўкавенька, Ляжджа, Падзера, Ляйтаркі) былі яшчэ стальпінскія,

іншыя, па другі, ніўнянскі, бок вёскі (Палько, Марачымох), заявіліся нядаўна. У блакаду ўсе яны, як і іхні цэнтр, Янкавіны, згарэлі, але цяпер вось пакрыху, але настойліва аднаўляліся.

Заднелася добра ўжо, калі пад'ехалі да Грыгарцэвічавай сядзібы — абгароджанага акоранымі жэрдкамі поплава (на ім цяпер спрабавалі тоесёе згрызці стары сівы конік, чорнабелая карова і гэткага ж колеру цяля, чорнай масці авечка з ягнятамі), некалькіх невысокіх будынкаў пад адной саламянай страхою, з глухімі сценамі адсюль, ад пагонкі і поўначы. Цяпер тут, каля крайняй дашчанай сцяны, былі і людзі — гаспадар і малодшы сын. Пілавалі на козлах алахавыя дровы. Калі Навуменкаў саскочыў і сам адсунуў жэрдзіну ў варотах і брычка павярнула да іхняга селішча, яны, Грыгарцэвічы, міжволі запынілі работу і ўталопіліся ад нечаканасці на няпрошаных гасцей. Чаго яны? Ды так рана? Амаль усім сельсаветам!

Яны ж, запыніўшыся каля разакоў, борздка саскочылі з брычкі і ў адзін момант абкружылі Грыгарцэвічаў. Тыя былі адзін да адваго: рослыя, плячыстыя, з глыбокімі спакойнымі вачыма і прамымі важкімі насамі. Бацька меў сіваватыя вусы і бараду, а сын быў без вусоў і без барады, толькі з падрослым за ноч шчаціннем, выглядаў зусім молада і хвацка.

— Чужыя людзі на хутары ёсць? — не вітаючыся, атакаваў старога гаспадара Кураглядаў, сціскаючы ў правай кішэні шыняля наганавую рукаятку. Не вымалі рук з кішэнь і яго калегі, пасвілі вачыма кожны рух абодвух Грыгарцэвічаў. Заадно насцярожваліся і ад таго, што за сцяною пачуўся трывожны сабачы брэх: тут, на хутарах, сабакі вельмі небяспечныя, вельмі добра служаць гаспадарам. Можна, вось хто ўжо ўскочыў ад перасцярогі, шмыгнуў на гарышча, цікуе за імі альбо нават і нацэліў на іх рулю?..

— Не, нікога чужога няма, — адказаў стары гаспадар.

— Вы ўзброеныя? — свідраваў яго вачыма Кураглядаў і, бачачы, што той не зусім яго разумее, патлумачыў: — Маеце пры сабе наганы, рэвальверы?

— Не, — нібы спакойна, але затрывожана адказаў Грыгарцэвіч-бацька.

Кураглядаў не вельмі паверыў, хітнуў галавой Клопікаву — той тут жа абмацаў з галавы да нгв старога і маладога, пасля развёў рукі: не, зброі ў іх няма.

— Хадзем у хату, — загадаў Кураглядаў. Рушылі. Гаспадары — паперадзе, яны — за імі. У двары Кураглядаў здзівіўся: глядзі ты, плошча малая, як размінуцца людзям і быдлу, але тупка, чыста. Можна, і таму, што гной з хлява сцякае ў яміну за тыльнай сцяною, а

вада са страхі — па жолабе за вугал дрывотні, тое лішняе, што трапіць тут пад ногі, адразу, як відаць, падбіраецца рыдлёўкай і выкідаецца ў блізка гародчык, дзе цяпер да ўсяго шарэецца попел і чарнеюцца выкінутыя зімой на двор галавешкі. За гародчыкам — летняя загарадка для свіней.

Малады Грыгарцэвіч падаўся ў хату, а стары прытрымаў вялікага чорнабелага сабаку, каб той, не дай божа, не парваў старэнькі ланцуг і не накінуўся на прышлых. Клопікаў і Навуменкаў пакрочылі ў дом, а ён затрымаўся і пачакаў гаспадара — марсяне яшчэ куды і пакліча кагонебудзь альбо выцягне зпад страхі вінтоўку ці кулямёт. У іх, хутаранцаў, усё ёсць...

Калі зайшлі ў хату, Кураглядаў убачыў: яго памочнікі — спрытныя людзі. Загналі навабранца за стол, а самі селі абাপал. Каля палаючай печы, сашчапіўшы рукі, стаіць невысокая гаспадыня ў доўгай цёмнай спадніцы і валёнках, нема пазірае на ўсіх. Кураглядаў, не вітаючыся, акінуў позіркам хату ў адзін прасторны пакой, скрывіўся на абразік на покуце і зазірнуў за светлую шырму за стаяком: там, на драўляным ложку, на матрацы, напхнутым саломая, спала маладая пара, паблізу ў падвешанай калысцы — дзіця. Заўважыў: малады кучаравы мужчына — дужэц-мядзведзь, маладзіца — зграбная, круглаваты твар свежы, чысты, шыя танкаватая, у разрэзе начной кашулі хораша і вабна вымалёўваюцца вяршчкі белых грудзей, а таксама прынадна кідаецца ў вочы яе спрытная рука, што супакоілася на мужавай грудзіне пад яго кашуляю. Адпусціўшы занавеску, ён падаўся да стала.

— У якой бандзе? З кім? — як кажуць, адразу ўрэзаў у лоб абсаджанаму яго людзьмі Адаму Грыгарцэвічу.

Той аж вырачыў ад нечаканасці вочы, няўцямна зірнуў на бацькоў.

— Што вы, таварышок, гаворыце? — першая апамяталася гаспадыня, зайшла і стала збоку. Калі яна, жанчына, мае голас, апярэджвае мужа, дык гэта значыць, што тут, у сям'і, няма звыклага для заходнікаў дамастроеўскага ладу.— Ні ў якой ён бандзе. Дома. На гаспадарцы. Хацеў па вярбоўцы ў Мінск ехаць, але мы не пусцілі.

— Бандытам памагаеце? — нападў ужо на яе, не ў прыклад сваім мужчынам дробную, несамавітую.

— Нікога мы не ведаем, нікому ліхому не памагаем,— смела адказала тая.— Даём тоеёе старцам, жабракам альбо людзям здалёку, што ў сельсавеце мальдуюцца, удзень па вёсках ходзяць, але...

— Вось што, малады чалавек, грамадзянін Адам Францавіч Грыгарцэвіч,— Кураглядаў не даслухаў залішне, на яго думку, бойкую

кабеціну, пабарабаніў пальцамі па сталe.— Табе выпадае вялікі гонар — служба ў нашай доблеснай Чырвонай ці, як цяпер называюць пановаму, Савецкай Арміі. Так што збірайся, паедзеш у раён.

Гаспадыня пляснула рукамі, а гаспадар ад такой раптоўнай навіны асеў паблізу на столак; Адам неяк задумліва і пільна ўталопіўся яму ў вочы.

— А божачка! — выдыхнула жанчына.

— Ціха! Ніякага шумугаму! — загадаў Кураглядаў.— Вашага сына забіраюць не ў турму, а клічуць, паўтараю, у доблесную, пераможную Чырвоную Армію, дзе ён пазбавіцца ад буржуазных, месніцкіх поглядаў, перавыхаваецца і стане сапраўдным савецкім чалавекам.

— Калі яму трэба заявіцца? — акрыяў, ціха запытаў гаспадар.

— Паслязаўтра. Але ехаць трэба сёння. Праз паўгадзіны.

— Чаго гэтак спяшацца? — пачаў заклікаць да развагі стары Грыгарцэвіч.— Дазвольце, як і трэба, людзей паклікаць, пасядзеццэ за сталом, добрае слова сказаць хлопцу на дарогу. А то не толькі на дарогу — на ўсё жыццё...

— Мы дазволім, пакінем на гэтыя дні дома, а ён — у лес? — пакпіў Кураглядаў.— А нас, — кіўнуў на сваіх калег, — за гэта ў Сібір?

— Нікуды ён не пабяжыць, — запэўніў гаспадар.— Калі трэба, дык няхай служыць. Як дзед служыў у рускім войску, а я — у польскім.

— Калі гаварыць дыялектычна, то ты, гаспадар, разважаеш цвяроза, — памякчэў Кураглядаў.— Але, на жаль, паверыць на слова не магу.— І далей. Адкрыта, у лоб: — Я вам не давяраю. Можачэ падмануць, падвесці пад манастыр.

— А вы паверце. Вось паглядзіце: усё будзе так, як я кажу.

— Не!

— Але ж ранапозна трэба давяраць і верыць. Бо як жа жыць нібы са змеямі? З недаверам вы будзеце асцерагацца не толькі нас, але і нашага ценю...

— А вы, заходнікі? — перапыніў яго Кураглядаў.— Давяраеце мне?

— Мы — другое... — уздыхнуў Грыгарцэвіч.— Вы для нас новы чалавек. Нам трэба да вас болей прыгледзецца. Як раней мы прыглядаліся да войта...

— Параўнаў! — хмыкнуў Кураглядаў.— Што войт, а што старшыня сельсавета! Войт — чужак, калі не пан, дык панскі служака, а я... Я — свой. Толькі вы... Вы не толькі ў партызаны не пайшлі, але... — Махнуў рукой.— Ат, што гаварыць! Супраць Савецкай улады вы! Некалі, калі пераменіцца, можа, і паверым. Цяпер — не.

— У чым ці за што мы такія грэшныя?

— Вы сапсаваныя даўняй польскай нянавісцю да Расіі! Вас пранізаў класавы, сацыяльны страх перад рэвалюцыяй! Вы не хочаце сацыялістычнага ладу жыцця, калгасаў! Вы — прыватнікі, аднаасобнікі з ног да галавы! Вы... Адным словам, вас трэба доўга яшчэ перавыхоўваць, каб вы сталі нармальныя савецкія людзі.

— Я не хацеў бы гаварыць, але вы змушаеце...— Напружыўся, пачырванеў стары.

— Давайдавай! — натхніў Кураглядаў.— Мне нават цікава пагаварыць, як кажуць, па душы. Хоць бы ў такой, кажучы дыялектычна, экстрэмальнай сітуацыі!

— Можа, таварыш Кураглядаў, не нам, а найперш вам трэба паказаць: якраз вы — нармальныя людзі...

— Што ты маеш на ўвазе? — насупіўся Кураглядаў.

— Калі настойваеце, дык скажу,— з адчаю ўзгарэўся стары Грыгарцэвіч.— За палякамі гаварылі і пісалі ў газетах, што вы, бальшавікі, гаворыце адно, а робіце зусім другое: адабралі ў людзей зямлю, садзіце, б'яце самых працавітых, разумных і талковых... Я сваімі вачыма чытаў адну кніжку, дзе чалавек расказваў, як на вашых Салаўках сядзеў... Гэта ж пекла там для невінаватых людзей было...

— Хлусня! Буржуазная прапаганда! — ускіпеў Кураглядаў.— Зламысны намер класавага ворага ашальмаваць Краіну Саветаў, уладу рабочых і сялян!

— Нашы каторыя хлопцы пайшлі праз мяжу да вас, каб паглядзець усё на свае вочы, а то і каб застацца, але... Ніхто не вярнуўся, нікога цяпер няма жывога...

— Гэтыя вашы малойчыкі былі шпіёны буржуазнай Польшчы!

— Якія, даруйце, «шпіёны»! Простыя вясковыя людзі. Дапытныя, разумныя.

— Тым больш шпіёны! — сказаў, як адрэзаў, Кураглядаў.— У нас, каб вы ведалі, нікога дарэмна не садзілі і не расстрэльвалі. Калі прыбіралі каго, дык злачынцаў, ворагаў народа! Тых, хто хацеў падарваць моц нашай дзяржавы і аддаць яе капіталістычнаму свету!

— Ды бачылі. На свае вочы...

— Што — бачылі?

— Як і каго ў трыццаць дзевятым хапалі і вывозілі...

— Ну, каго?

— Ляснічых, настаўнікаў, багацейшых гаспадароў.

— Ворагі і кулакі!

— Наадварот. Яны — тая моц, на якой трымаецца ўсё...

— Не, дзед,— працадзіў скрозь зубы Кураглядаў.— Яны, ты — мала сказаць «не внушаюіцне доверня», як мякка кажа пра вас таварыш Сталін. Вы ў прынцыпе нашыя непрыяцелі. Мы цяпер навідавоку пачулі АСА... Стары ўскінуў бровы: што гэта такое?

— АСА — антысавецкая агітацыя,— патлумачыў Кураглядаў.

Гаспадар змаўчаў. Зразумеў: што і як ні скажы, Кураглядава не пераканаеш. Нават больш — ён усё паверне супраць цябе. Кожнае слова перакруціць, гатовы ўтапіць у лыжцы вады за яго.

У гэты час за шырмай пачуўся рып ложка, пасля тупат. Кураглядаў рэзка павярнуўся і па прывычцы выхапіў з кішэні наган: можа, старэйшы гаспадароў сын крадзецца з сякераю? Не. За шырмы высунуўся нічым не ўзброены, босы, у споднім, высокі і плячысты, вельмі падобны на Адама малады мужчына, зза яго мірна, але насцярожана выглядала таксама босая маладзіца ў доўтай кашулі.

— Не стойце за спіной,— зморшчыўся Кураглядаў, махнуў рукой са зброяй на гэты, засланы ўжо лажак.— Сядзьце там.

Тыя паслухмяна адно за адным закрочылі да бацькоўскай пасцелі.

— Нам ясныя вашыя ідэйныя погляды,— сказаў Кураглядаў гаспадару.— Спыняем перапалку. Збярыце харчу на дватры дні, дайце лыжку і міску, запрагайце каня — і во з таварышам Навуменкавым гайда ў раён.

— А божачка! — загаласіла гаспадыня.— Дзіятка маё родненькае!

— Збірай,— скупа і цвёрда абарваў яе енк стары Грыгарцэвіч, нібы зажаваў, аж захадзілі жаўлакі.— Дасць бог — усё будзе добра.

— Правільна, дзед,— пахваліў яго Кураглядаў.— Спадзявацца на помач Захаду — марная справа. Трэба прывыкаць, што тут ёсць і будзе навек СССР, што служба ў яго Узброеных сілах — наш святы абавязак!

Пазней, калі ціхманаму Адаму сабралі клунак, калі гаспадары і нечаканыя адмысловыя госці разам селі за стол і ўзялі па чарцы (сапраўды, па адной), пад жаночы плач ішлі за гумно да запрэжанага ўжо каня, Кураглядаў перасцярог гаспадара і сынанавабранца:

— Па дарозе дурыць не варта. Саскочыў з калёс — ужо дзэерцір і бандыт. Суправаджаючы будзе страляць без папярэджання.

І бацька, і сын не абялілі, не ачарнілі. Моўчкі ішлі да калёс, дзе таптаўся збянтэжаны Мішка. Канечне, успомніў сваю ўчарашнюю размову з Кураглядавым і палічыў: якраз зза яго языка во забіраюць хлопца. Калі ён наблізіўся, паспрабаваў ці то штосьці запытаць, ці то паспачуваць, гаспадар раптоўна і рэзка таўхануў яго локцем, што ён

ледзь устояў на нагах, але засмяяўся — лісліва, вінавата, як адхлістаны за збродлівасць сабака.

Кураглядаў, бачачы гэта, адчуў: гаспадаровая злосць не так на гэтага маладога шкодлівага блазнюка, як на яго, старшыню сельсавета. Таму ён падспешыў, каб Грыгарцэвічы хутчэй развіталіся, каб бацька з малодшым сынам ад'язджалі — каб хутчэй збыць са сваіх рук вялікую турботу і перакласці яе на плечы Навуменкава, а пазней — на ваенкамат. Калі ўрэшце тыя аддаліліся, нібы атрос рукі і з палёгкай, рассмакавана пасля чаркі гарэлкі ўсміхнуўся заплаканай гаспадыні:

— Ну што, мамаша? Хопіць слёз, варта было б яшчэ ўзяць па адной кроплі, каб вашы пгчасліва дабраліся ў горад. Добра ў вас тут кажуць: «Госць выпіць рад, калі гаспадар дасць прыклад!»

Тая, разгубленая, сумная, можа, паслухала б, запрасіла ў хату і знайшла б яшчэ адну пляшку чыстай і моцнай самагонкі, але старэйшы яе хмурны сын рэзка кінуў:

— Якая п'янка, калі і ў вас, і ў нас наперадзе рабочы дзень?

«Ну, сволач! Пачакай!» — Кураглядаў, як свечка, загарэўся ад такой своеасаблівай запаленай запалкі. Звузіў вочы, апаліў позіркам, але ўголас буркнуў:

— Я жартую.— І Мішку строга: — Паехалі.

Доўгі час, седзячы побач з Клопикавым, утаймоўваў гнеўнае пачуццё да непачцівага маладога хугаранца, думаючы, якую помсту яму прыдумаць.

«Калі ты так да мяне, то нашкрэбаю цыдулу на твайго татулю Мірзоеву!»

Потым, збаўляючыся ад прыкрасці, зларадна пацешыўся з Мішкі:

— А не любяць, друг, цябе аднавяскоўцы! Ну, што скоса глядзяць на мяне, ясна: я — чужынец, у некаторай ступені заваёўнік, начальства. Начальства нідзе не любяць. А вось чаму так ненавідзяць цябе, га?

— Я ж казаў ужо, не любяць за тое, што я з вамі,— адказаў той.— Усе лічаць, што якраз я ўдаў тых, хто хаваўся і не ішоў у войска.

— Што ж, яны разважаюць дыялектычна. Без цябе мы іх не злавілі б.

Мішка замаўчаў.

Кураглядаў не паспачуваў яму, павучыў:

— Чорт з імі. Не любяць цябе — і ты не любі, не шкадуй, хоць і свае. Будзь з намі, дык выйграеш... Раназозна мы гэтай шарачковай шляхце зломім рогі, выб'ём пьху, важнасць, змусім кланяцца нам... Панове, пшэкі, такую вашу! Мужыкі мужыкамі, а нос дзяруць!

Пачакайце, будзе не тое, што вы хочаце, а тое, што мы зробім! Пакажам яшчэ калхозную жысць — хопіць, панімаеш, бліны на два бакі маслам мазаць!..

Ён бурчэў; маўчаў не толькі Мішка, але і Клопікаў. Верны, адданы ўладзе і яму ягоны фінагент быў цяпер чагосьці маркотны — здаецца, таіў, перамагаў штосьці цяжкое ў душы. Зрэшты, чалавечая душа — цемень. Гаварыцьто гаворыць як трэба, збірае падаткі, хоча дагадзіць і спадабацца, але, можа, яшчэ з перажыткамі, не да канца непахісны і цвёрды: усё ж з гэтага краю, каб іншая доля, мог бы быць гэтка самы хутаранец...

На паўдарозе да вёскі сустрэлі чалавека. Маладую жанчыну. Марысю Грыгарцэвіч. У спрытных, відаць, польскіх альбо нямецкіх боціках (не, іх зрабіў рубяжэвіцкі шавец), у караткаватай, трошкі ніжэй каляняў, спадніцы, у чорным прыталеным паўсачку і з'еханай ледзь не на патыліцу хустцы, хораша расчырванелая пры шпаркай хадзе. Мусіць, спяшалася да сваякоў, дзе толькі што былі яны.

Калі меліся параўняцца, яна хуценька абсунула хустку ледзь не на лоб, збочыла і, толькі на міг кінуўшы на іх позірк ды павітаўшыся, прашмыгнула паўз іх (шпэчучы сама сабе: «Соль вам у вочы, дзяркач у зубы, а таўкач пад бокі!»).

— Спакуса, Лукіч? — завіўшы яго пажадны позірк, пасміхнуўся Клопікаў. Ведае яго слабінку да жанчын. А калі ўбачыў яго незадаволеныя вочы, нібы апраўдаўся: — Спакуса, і вялікая! Трэба ж, каб бог даў такое хараство простаі сялянцы! Ён не адказаў, ледзь стрываў, каб не азірнуцца.

— Спрытная казуля! — усё цмокаў Клопікаў. — Але... Веруючая, адвалюбка. Не ўломіш, каб і захацеў.

— Што праўда, то праўда, — усё чуючы, згадзіўся Мішка. — За сваім Сцяпанам як нітка за іголкай.

«Сапраўды красуня! — пазайздросціў Кураглядаў. — І дастаюцца яны чорт ведае каму, а не табе...»

Аж здзівіўся: не коёндз, пазнаў ужо жанчыну і не адну, нямала чаго інтымнага ўжо ведае, але вось уяўленне малюе, што гэтая Марыся — іншая, адмысловая, і з ёй было б усё іначай, тое, што можа толькі даць сувязь з жаданай жанчынай. Яе, здаецца, нават кахаў бы, а не толькі браў бы, як, да слова, бярэ Валянціну. Хоць, калі падумаць добра, не зразумееш, што такое гэтае каханне — тое, сапраўднае, пра якое ў кніжках пішуць. Што да яго, дык ён нікога яшчэ не кахаў, толькі тагосяго хацеў, чапляўся, як кажучь, да дэсяці — тры грэбліва адыходзілі ці ў лыч смалялі, тры хіхікалі і гатовыя былі саступіць, а астатнія паддаваліся. Паволі ён па позірку ўжо, усмешцы і па адным

дотыку пазнаваў: згодзіцца альбо не згодзіцца быць з ім, браўхапаў, што трапляла пад руку, пакуль на перадапошняй працы не залавілі, як кажучь, на гарачым. Пасля гэтага, атрымаўшы строгую вымову і мусіўшы паехаць у гэтыя прыпушчанскія Янкавіны, кляўся сабе «болей не гарэць па інтымнай лініі», абыходзіць за вярсту гэтае спакусівае і небяспечнае жаночае племя, але... цяжка адолець матухнупрыроду і адмысловы голад...

«Дыялектыка і, можа, вышэйшая...— падумаў цяпер сам сабе.— Уцеха, радасць і вялікае няшчасце ад гэтых жанчын! Колькі зза іх чаго загублена! Якія светлыя галовы прапалі!»

6

Сцяпан, як толькі заставаўся ў хаце адзін, даставаў з шафы невялікую бліскучую жалезную, падораную яму вайскоўцамі скрыначку, здымаў вечка — у скрыначцы ляжалі дарагія сямейныя рэліквіі і патрэбныя дакументы: пярсцёнкі і крыжыкі, бацькавы вайсковыя ўзнагароды, метрыкі і квітанцыі за аддадзеныя пастаўкі, паперка ад былога высокага партызанскага начальства, што ён, Сцяпан, «аказывал содействне партызанам в борьбе протнв немецкофапгастскнх захватчнков». Зверху ўсё гэта накрывалі новенькія і гладзенькія цвёрдыя вокладачкі — іхнія з Марысяй візы на выезд у Польшчу.

Ён яшчэ і яшчэ раз перачытваў тое, што было прыгожым почыркам напісана паруску і папольску, разглядаў пячаткі. Верыў і не верыў, што ўсё гэта пра яго і для яго, што гэтыя паперы насуперак усяму дазваляюць навек пакінуць вёску, родны край і падацца хоць не ў самы далёкі, але ўсё ж няблізкі свет («Курыца — не пшціца, Варшава — не заграніца»,— гаварылі ў Янкавінах), да незнаёмых людзей і звіць там сабе гнездо. Як ні намагаўся, пакуль што не мог як след усвядоміць, што гэта такое — жытло на новым, чужым месцы, і што яго трэба рабіць якраз яму, а заадно ў душы падымалася, расла адчайная трывога: штосьці ён дзеіць не так і не тое, пакідае альбо разбурае такое, што... Нават цяжка было ўявіць, што будзе з ім, кім стане без Янкавін, без сваякоў і аднавяскоўцаў, з якімі жыву, пазнаваў свет, цярапеў процьму ўсякага ліха і нягод, з якімі становіцца на ногі цяпер. Хто і што чакае яго там, на чужыне? Удача? Шчасце? Альбо цяжкое прывыканне, сум і гібенне?

Якраз у гэтую пакутлівую для яго хвіліну пачуўся ў сенцах лёгкі тупат. Канечне, ідзе Марыся — яна ў гэтыя неспакойныя, нават узбуджаныя дні намагаецца чым болей быць поруч. Праўда, мала

гаворыць, але неяк вельмі запытальна і чуліва зазірае ў вочы, сваім душэўным станам трывожачы, бунтуючы яго душу. Ён хуценька паклаў дакументы ў скрыначку, зачыніў і спешна пхнуў яе ў шафу, а сам памкнуўся з лепшага пакоя.

З Марысай сустрэліся на кухні. Вінавата, а заадно і з пяшчотай усміхнуўся, але Марыся цяпер не адказала ўсмяшкай, не загарэзавала, не прытулілася, спачатку са сполахам, адчаем зірнула ў вочы, а потым, клічучы за сабой, падалася да акна, што выходзіла на вуліцубрукаванку.

— Едзе...— трывожна прамовіла.

Марыся дагзтуль даволі ахвотна згаджалася пакінуць Янкавіны, як у свой час лёгка пакінула сваю родную вёску, выйшла за яго замуж і перабралася сюды, але апошнія дні, калі ён прывёз з раёна дакументы, узбудзілася — нават не, разгубілася, усё, як кажучь, падала ў яе з рук. Цяпер яна першая, а ён за ёй падаўся на двор. Там яны адразу ўбачылі, як з брукаванкі збочвае да іхняга плота конь, а на калёсах, на ахалку сена, звесіўшы цераз драбіны ногі ў лапцях, сядзіць пажылы барадаты дзядзька ў кажущку і аблавушцы.

Чаканы, але цяпер страшнаваты госць памалу споўз долу, прывязаў лейцы да шула — яго гняды конь адразу нагнуўся, цягнучыся да маладога пырніку, дзьмухаўца і крапівы, што падскочылі ўжо каля абагрэтага сонцам плота. Хамут аб'ехаў на конскую галаву, агаліў трохкі прыпацелую шыю — жывёліна выпрасталася, падкінула цяжар на карак.

— Які цёмны і пануры чалавек...— прашаптала Марыся, хоць, папершае, зусім мала ведала гэтага каржакаватага хатаўца, а падругое, той не быў асабліва чорны валасамі ці на твар, а звычайны тутэйшы. (Так пайшло спрадвеку, што ў гэтым баку жылі людзі і русавыя, вават светлавалосыя, з блакітнымі вачыма, і цёмнаватыя, зялёнарадавокія. Хтосьці казаў, што калісьці тут, па адзін і другі берагі Нёмана, аселае людское племя змяшалася з прышлым.)

— Чалавек як чалавек,— прамовіў Сцяпан, хоць у самога затрапяталася сэрца, а па руках, па нагах, здаецца, па ўсім целе пайшліпабеглі адмысловыя дрыжыкі.

— Ідзі,— зноў прашаптала Марыся, бачачы, як прыезджы дзядзька нібы мімаходзь, а на самай справе пасялянску чэпка акінуў позіркам і плот з дробных пашчапаных хваін, і агародчык за ім, дзе імкнулася ў рост маладая антонаўка і дзе была ўжо ўскапаная зямля пад раннія кветкі, і хату, і ўвогуле ўсю сядзібу.— Сустракай адзін...

Сцяпан паслухаў, пакрочыў да варот. Іх было двое: праз адныя, вузкія (брамку), хадзілі самі і хадзіла жывёла, праз другія, шырокія,

на дзве палавіны (браму), заязджалі ў двор з калясьмі. Госць сам цяжкавата, спакойна зайшоў у двор — стаптаны на сцежцы і парослы гусінай лапкай уздоўж,— усміхнуўся, паказваючы пракуранныя, але моцныя зубы:

— Ну, здароў, пане Стэфусь.

Сцяпана, як казалі маці, у свой час хацелі назваць Стэфусем, але бацька ў апошнюю хвіліну перадумаў, вазваў трошкі іначай. Многія людзі, хоць і не чулі пра тое, усё роўна блытаюць яго імя.

— Чакаў?

— Чакаў, дзядзька Адольф,— ціснучы руку ў адказ, сказаў Сцяпан. Ён ведаў гэтага пакупніка. Як і знаў тое, што ў таго цяпер у адной хаце жывуць два жанатыя сыны і іх трэба аддзяліць: аднаго пакінуць пры бацьках, а другому, мабыць, старэйшаму, памагчы паставіць свой дом ці купіць жылло ў іншай вёсцы — на зямлі аднаго ж сельсавета.

Калі яны парукаліся, а потым на нейкую хвіліну заціхлі, пачулі: воддаль шахкаезвініць піла.

— Абразае нехта дзерава? — папершае, як вясковы, адразу ўсё зразумеў хатавец, а падругое, якраз з гэтай зачэпкі пачаў нялёгкую размову. А патрэчае, мусіць, здзіўся: ну, янкавінцы, ну, шляхта, бач, не ставяць зрубы толькі з акораных бярэнаў, але абразаюць, выштукоўваюць, каб усё было як след, як у лепшых, местачковых, вёсках, дзе пры дамах былі веранды, нейкія адмысловыя калоны, паддашкі з выгабляваных дошак, прыгожыя шматузорныя франтоны з акенцамі, выразанья ліштвы на вокнах — люд дбаў не толькі пра тое, дзе жыць, але і як жыць. Тутэйшым будаўнічым, сталярным умельствам захапляліся і войт, і немцы, але да яго, здаецца, зусім абьякавы Кураглядаў. Ён толькі крывіцца: «Няма чаго рабіць! Трэба хутчэй усім з зямлянак перабірацца, а каторыя з жыру бесяцца!»

— Школу ставяць,— патлумачыў Сцяпан.— Хто абразае дзерава, хто рэжа дошкі і дранку. Усёй вёскай.

— Свая школа — гэта добра,— парадаваўся хатавец.— Налета ўнуку ісці ў першы клас, праз два гады — унучцы.

Канечне, для яго няблага: у свой час на месцы будзе сямігодка.

— Ну, паказвай, гаспадар, свой маёнтак,— сказаў госцькупец, пераводзячы пільны позірк на хату.

— Глядзіце.

— Паляжалае ўжо дрэва...— Цмокнуў хатавец, азіраючы бліжэйшую шэрую, з патрэсканымі бярэнамі сцяну.— Я ж помню: твой цесць рэзаў яго яшчэ за царом.

— Паляжачае, але моцнае,— адказаў Сцяпан.— Калі пановаму ставячы зруб, дзенебудзь заразали, дык, паверце, піла ад яго адскоквала.— І для пераканаўчасці бухнуў разы са два кулаком па шырокім, цвёрдым бервяне, паказваючы, якое яно смолкае і трывалае. Бервяно не ўвабрала ўдар, гук, як убірае старое, спаракнелае дрэва, а загудзела — усім сваім натуральным, здаровым нутром.

— Рамы падгниваюць,— знайшоў іншую загану хатавец.

— Зверху крыху,— паправіў Сцяпан.— Усярэдзіне як свежыя.

Купец вобмельгам, але прыдзірліва агледзеў выразаня шалёўку і ліштвы і, бачачы, што тыя яшчэ дыхтоўныя, падаўся абыходзіць невысокую, невялікую хату — акінуў позіркам нядоўгія і нешырокія сенцы з плашак, пасля — прыбудоўку з бярэнаў, пад якой быў склеп. Затым падаўся азіраць дрывотню з акораных абрэзкаў, хлёў са старога, яшчэ з таго веку дрэва, гуменца з плашак і абрэзкаў — будавалася ўсё з таго, што, папершае, было пад рукамі, а падругое, каб лішне не марнаваць страявога лесу. На полі, прысеўшы і пацёршы пальцамі грудкі зямлі, той пацмокаў: .

— Не пясочак, але і нечарнаём.

— Такая ж зямля, дзядзька, як і ў вас,— спакойна адказаў Сцяпан.— Зямлі не перайначыш. Якая ест, такая ест. Але добра дай гною, дай ласкі — дык і гэтая аддзячыць.

Хатавец змаўчаў. Старэйшы, ён усё добра разумеў і сам, пагаспадарску пазіраў на палоску шэражаўтаватага поля, на высокую грушудзічку пры пагонцы, на высозную яблынюрайку яшчэ воддаль, на гуртавым узгорку, і, канечне, думаў: тут жыць можна, як і ўсюды, абы добра кеміла галава ды паналежнаму даць работу рукам. Ды, навучаны дзядзіпрадзедзі, рашыў адчайвацца, усё прыніжаць — збіваць цану.

— Ну, хадзем у хату, пане Стэфусь,— натупаўшыся і паназіраўшы, урэшце абцёр рукі ён.— Зірнем, што там у цябе за харомы.

Ідучы, моўчкі яшчэ раз абмацаў вачыма сенцы, зазірнуў у кладоўку, у адчынены склеп, а ўжо ў хаце, затрымаўшы позірк на Марысі ў цеснаватай сукенцы, што прыгожа і вабна аздабляла стройную постаць, лагодна ўсміхнуўся ў вусы:

— Добры дзень, пані гаспадынька! — А пачуўшы адказ, дадаў: — Красуня! На ўсе тутэйшыя вёскі! Некалі, дзяўчом, як помню, была падцыглястая, лупаценькая, а цяпер, глядзі ты, як вылюдзела!

Марыся спакойна выслухала здзіўленне і пахвалу, нават, здаецца, задзірыста падняла галаву. Хатавец моўчкі праглынуў гэтую адмысловую жаночую дзёрзкасць, зноў засяродзіўся:

— Пакажэце, што тут і як у хаце.

Патупаўся, павагаўся на падлозе — яна не зарышела, не прагнулася, пасля агледзеў печ, пліту, зайшоў у лепшую хату.

— Ну, што я вам скажу, людзі,— прамовіў.— Жыць можна. Давайце цанавацца.

Яны, мужчыны, селі абাপал стала, Марыся засталася стаяць каля печы.

— Якую хочаце плату? Золатам? Савецкімі рублямі? Ці тым і тым?

— Тым і тым,— прамовіў Сцяпан, маючы на ўвазе, што золата возьме з сабою ўпотаі (яно спатрэбіцца ўсюды, у Польшчы таксама), а пра грошы пойдзе гутарка ў сельсавеце, калі будуць афармляць куплюпродаж.

— Але, пане Стэфусь, золата я многа не магу даць,— адразу агаварыўся хатавец.— Дзе яго ўзяць? Саветы, вайна... За хлопца свайго нямала немцу ўваліў, каб з палону выбавіць.

— Дык колькі можаце золатам даць — умяшалася ў размову Марыся, парушаючы тутэйшае няпісанае правіла: калі гутараць, рашаюць штосьці сур'ёзнае мужчыны, кабеце трэба надта не лезці, не парушаць ход мужчынскіх думак і гаворкі.

Купец зразумеў, што маладая гаспадыня з норавам, мае права на голас, дык адказаў ёй:

— Дваццаць пяць рублёў, пані Марыся.

— Мала,— сказала тая.— Сама меней дайце пяцьдзесят.

— А дзе ж, мілая мая, я гэтулькі вазьму? — занелюбіў, але праз сілу ўсміхнуўся стары.— Кажу ж, Саветы, вайна падчысцілі.

— Пазычце ў каго.

— Хто ж пазычыць? Золата!

— Дзядзька, не круцеце! — узгарэлася Марыся, ведаючы, што яе Сцяпан не любіць весці гандаль, можа саступіць хітраму і гаваркому хатаўцу.— За паперкі мы вам хаты, гаспадарку не аддадзім.

— Нічога, пані Марыся, я не кручу,— апраўдаўся той.— І, як ты кажаш, задарма не хачу ўзяць ваша дабро. Трохі дам золата, а астатняе заплачу цяперашнімі грашыма. Ну, яшчэ пярсцёнак залаты, загарак нямецкі маю. Калі хочаце, бярыце.

Праз гадзіны дзве, калі сышліся на цане, узялі задаткам дзесяць залатых царскіх рублёў і трыста новых, выпілі па чарцы, пакупнік паехаў дадому.

— Бачыў, як настойваў, каб мы ўзялі задатак? — сумна запытала ў Сцяпана Марыся.— Мы: усё, дамовіліся, толькі вам прададзім, а ён — у адно: добра, дзякуй, але ўсё ж, панове, вазьмеце трохі загадзя... Спадабалася яму наша сядзіба. Яшчэ як да душы!

Сцяпан маўчаў; Марыся, падпёршы далоньмі шчаку, сядзела за сталом і гаротна пазірала на двор, далей, на янкавінскае поле і лес, дзе ўжо нямала пратаптала сваіх сцяжын і сцежачак, да чаго прывыкла, як да свайго. Вось па яе гладкай і свежай шчацэ пакаціласяпабегла празрыстая ручаінка.

Сцяпанавя сэрца раптоўна нібы перавярнулася, кальнула і занялазапякло ад болю.

— А можа, нікуды мы не паедзем? — міжволі вырвалася ў яго само па сабе.

Марыся імгненна павярнулася, з надзеяй зірнула яму ў вочы, але тут жа і ачахла.

— Мы ж задатак узялі...

— Задатак можна і вярнуць.

— Брыдка будзе. Людзі абышто пачнуць гаварыць. Як пра несур'ёзных і не сталых.

— Якое тут брыдка, калі мы хочам застацца на сваёй бацькаўшчыне?!

— Глядзі сам, Сцяпанка,— прамовіла яна.— Як рошыш, так і будзе. Ехаць — дык ехаць, застацца — дык застацца. Ты ж — гаспадар, як кажуць, галава.

— А ты — шыя,— усміхнуўся.— Куды шыя павернецца — туды і галава.

— Не, я не буду настойваць.

Ён закахана паклаў ёй на плячук далонь. Яна прытулілася шчакой да яго дужай, але лёгкай рукі, арасіла яе слязьмі:

— Харошы мой і любы...

Ён прыгарнуў яе, здаецца, зусім лёгкую і слабую. Яна падняла галаву, і іхнія вусны, здаецца, самі па сабе самкнуліся ў доўгім пацалунку. Калі перавялі дыханне, яна радасна прашаптала:

— Сцяпанка, у нас будзе дзіцятка.

— Дзяўчынка?

— Дзяўчынка.

— І такая паглядная, як ты?

— Не ведаю, любы,— адказала.— Няхай будзе падобная на цябе. Кажуць, калі дачка пойдзе па бацьку, дык будзе шчаслівая. Дык няхай будзе ёй шчасце.

— Няхай,— памаладому ўсцешыўся ён.— Але я хачу, каб яна была падобная і на цябе.

— Няхай,— згадзілася і яна.

— Калі яна тут заявілася, дык няхай тут і народзіцца,— сказаў.— На сваёй зямлі, у сваёй хаце...

7

Увечар, калі вярнулася ад Францішка Грыгарцэвіча маці і парадавалася, што яны, на яе думку, добра прадалі сядзібу, Сцяпан пачаў нялёгкаю размову.

— Мама, — улучыў хвіліну і загаварыў ён, калі кабеты памылі пасуду, прыбралі на кухні і прысели на хвіліну не столькі адпачыць, але каб пабыць разам у добрай сямейнай згодзе.— А можа, усё ж застанемся тут?

Маці (а яна сядзела пры пліце і папраўляла лучыну) устрапянулася, прыклала руку да ўпалых грудзей і аж разгубілася. Затрывожана зірнула на яго, на нявестку — яны, седзячы побач на сталаку, не вытрымалі яе жаласнанапалоханага позірку і таго болю, што, мусіць, затапіў яе душу.

— Што вы, дзеці?

І яшчэ праз хвіліну:

— Раптылі ж разам ехаць, задатак узялі ад чалавека! Сцяпан, ведаючы, што Марысі яго слова як мёд на душу, але яна будзе маўчаць, павёў сваё далей:

— Шкода, душа баліць, мама, пакідаць агораны дом, гаспадарку, вёску, сваіх людзей. Перажылі ліхалецце, на ногі станавіцца пачалі...

— А мне, дзеці, душа і сэрца не баяць? — скрушліва захітала галавой маці.— Я ж болей за вас тут пражыла. Усё знаёмае, роднае якраз тут, бацькі і прадзеда, нябожчык Уладак у гэтай зямлі ляжаць... Хіба я паехала б куды ў свет, каб не так усё склалася?

Ражком белай хусткі выцерла пад вачыма, неяк уміг сагнулася, быццам увайшла ў сябе:

— Хіба я сама тую нашу хату паіла, у Нямецчыну з дзецьмі ездзіла? Хіба я вінаватая, што бавэр Юзіка збіў па галаве, розум хлопцу парушыў? Ці хіба я падгаворвала, каб Анелька з Антонікам Сталіна баяліся і не хацелі вяртацца дадому?

Маці выказвала праўду і праўду цяжкую, што агромністым цяжарам навалывалася на Сцяпана. Ён, старэйшы сын, можа, вінаваты перад маці, перад усёй сям'ёй: збег з абозу, калі ў блакаду

гналі немцы аднавяскоўцаў і маці з малодшымі дзецьмі ў Стоўбцы да чыгункі, а цяпер, не хочучы ехаць у Польшчу, дзе новыя польскія ўлады далі ім дом, гаспадарку на былой нямецкай зямлі, можа, навек бурцы іхнюю дружнюю сям'ю. Каб тады паехаў у Германію, можа, vyrатаваў бы Юзіка ад бяды (той, васемнаццацігадовы, заляцаўся да гаспадаровай дачкі, яна адказвала ўзаемнасцю, дык яе бацька скалечыў яго за гэта), а заадно, канечне, угаварыў бы шаснаццацігадовую Анельку і чатырнаццацігадовага Антоніка не баяцца ні Сталіна, ні той страшнай Сібіры альбо калгасаў і не пераязджаць у Польшчу на чужое. За ўсё гэта і вінаваты, і невінаваты. Як старэйшы сын, як бацькавая падмога. Хоць каб не мітрэнга ў свеце, дык усё было б добра...

— Кажу ж, тамтутэйшыя ўжэнднікі падакляравалі, што табе дадуць асобны дом, кузню,— зноў, як і ў першыя дні вяртання ў Янкавіны, пачала спакушаць лепшым і лягчэйшым жыццём маці.— Я сама бачыла: дом той цагляны, вялікі, белай бляхаю накрыты.

— Але ж ён чужы, мамуся.

— Ведама, не свой. Але былога гаспадара выслалі да немцаў. Кажуць, навечна.

— Хто ведае: навечна ці не...— уздыхнуў Сцяпан.— Можа, прыйдзеца калі і ўцякаць адтуль. На свеце ўсё не вечнае: ні войны, ні мір, ні дамовы ўсякія. Немцы, адыходзячы адгэтуль, казалі: «Пачакайце, мы яшчэ прыйдзем сюды...»

— А што ж мне рабіць? — паскардзілася маці.— Як мне разарвацца паміж вамі? Застануся тут — душа мая сохнуць будзе: як там хворы Юзік, як там самыя малодшыя? Паеду туды — па вас сэрца балець будзе...

— Юзіка мы маглі б забраць і лячыць тут, а Анелька з Антонікам... От, зелянота, набралі сабе ў галаву: палякі, дык трэба жыць у Польшчы! Блазнюкі!

— А хіба мы, сыноч, не палякі?

— Катоlíкі, але не палякі.

— А хто ж мы? Расейцы?

— Тутэйшыя. Беларусы. І не трэба саромецца гэтага, лічыць: раз ты беларус — дык ты мужык... Мы — такія, як і ўсе людзі.

— Але мала дзе, сыноч, прызнаюць такую нацыю. Ні ў Нямецчыне, ні ў Польшчы.

— Хто ж іншы будзе прызнаваць нас, калі мы самі сябе не прызнаём? Ці то саромеемся самі сябе, ці то падурному адракаемся, аддаёмся ў чужыя хіжыя рукі...

— А падругое, Анелька, калі паглядзела свет, хоча іначай жыць. Акуратна, у чысціні.

— А што — у нас ужо зусім цёмна і брудна? — незалюбіў ён.

— Немцы жывуць лепш і чысцей, сыноч. У іх і дарогі добрыя, і дамы, і ўсё нераўня нашаму. Яны — як пань.

— І ў нас жыць можна.

— Можна,— уздыхнула маці.— Але мы не скора дажывём да іхняга. Да такіх гаспадарак, да электрыкі, да машын усякіх, да такіх, выбачайце, прыбіральняў з белай пліткаю...

— А мне і тут добра.

— Бо ты лепшага не бачыў, сыноч. І наўрад ці ўбачыш. Калі будуць калхозы...

— Калхозы могуць і ў Польшчы быць, мамуся,— адказаў ён.— Раз Сталін і там кіруе, то ён і там ад свайго не адступіць.

— Можна,— згадзілася маці.— Бачу: мне адной прыйдзецца туды ехаць. Ты будзеш жыць па адзін бок мяжы, мы — па другі...— Цяжка ўздыхнула.— Я дык, можа, болей не ўбачу ні вёскі, ні людзей нашых, ні вас...

Потым, калі леглі спаць, Сцяпан і Марыся доўгі час ляжалі моўчкі.

— Пакрыўдзілася на нас мамуся,— першая падала голас Марыся. Узяла яго руку, паклала сабе на жывот.— Але ж яно, праўда, мае права заявіцца на свет на роднай зямлі...

8

Праз некалькі дзён Сцяпан павёз маці ў Стоўбцы.

Конь трухаў, фыркаў, а яны абое сядзелі моўчкі: Сцяпан — спераду, спусціўшы набок, цераз драбіны, ногі ў хромавых ботах, што абуваў толькі зрэдку, старая Аршуля — збоку, угнуўшыся, самотна пазіраючы на навакольнае падзеленае поле і яшчэ не абмыты як след веснавымі дажджамі цымяны лес, на знаёмыя і малазнаёмыя вёскі — на Дзераўную, Заброддзе, Брухачы, Шашкі, Дудкі і іншыя, падобныя (новыя зрубы і зямлянкі, асобныя ці пад адной страхой будыніны, гародчыкі, маладыя садкі), а ў чымсьці (стрэхамі, вокнамі, паплавамі, лужкамі ці аселіцамі, нават слупамі і частаколінамі ў платах) розныя. Яны, гэтыя вёскі, адна за адной заяўляліся, заставаліся ззаду — можа, для яе знікалі з вачэй ужо назаўсёды. На гэтай прыпушчанскай зямлі было нямала яе сцежақдарожак, пратапаньх у маленстве і ў сталыя гады, і вось яна адрываецца ад

усяго гэтага, і яе, як той апалы ліст, вецер ды лёс нясуцімчаць кудысьці — далей і далей ад роднага дрэва.

Як і дагэтуль, рознае пачуццё кіпела і ў Сцяпанавай душы: яна раздвойвалася і ад вялікай віны, і ад сваёй праваты. Яму хацелася сказаць маці штосьці цёплае, пяшчотнае, але ён не знаходзіў самых патрэбных слоў, маўчаў, хмурнічаў і неяк несвядома пазіраў на падсохлую, шэрабелую брукаванку з мазутнымі плямінамі ды на зялёную, з высокай старой травой ўзбочыну, дзе ляжаў ці то папяросны пачак, ці то газетны шматок альбо адчыгаеная, рыжаватая ад кансерваў бляшанка. Конь, калі бег адзін ці сустракаўся з іншым канём, быў спакойны, але калі чуў, а потым і бачыў каля сябе матацыкл альбо цяжкі лесавоз, падьмаў вушы, кідаўся ў аглоблях, а перад Стоўбцамі, перад шырокай мінскабрэсцкай шашой, па якой адна за адной шнуравалі машыны, лез у нос асфальтны і дымны пах, увогуле разгубіўся і занерваваўся — Сцяпан мусіў аддаць лейцы маці, злезці, узяць свайго звыклага толькі да вёскі любімца за аброць і перавесці праз шашу, па якой той ішоў вельмі насцярожана і нязграбна.

У Стоўбцы — невялікі, але чысты гарадок з многімі брукаванымі вуліцамі, з прыгожымі драўлянымі, а тамсям і двухтрохпавярховымі цаглянымі дамамі, з больш кідкай і гусцейшай, чым у вёсках, зелянотай, што вельмі хораша зіхацела цяпер пры шчодрым сонцы, з адмысловым людам (прыезджыя сяляне ў лапцях альбо ў ботах, з торбамі за плячыма, надзьмутыя мужчыны ў паліто і з партфелямі, вайскоўцы і, мусіць, іхнія жонкі ў шыкоўных замежных боціках, паліто і яркіх берэтах, чорны барадаты цыган, які вязе ва калёсах з гумовымі коламі гару пустых скрынь, гурцік вясёлых дзяцей з чырвонымі гальштукамі),— прыехалі пасля полудня. На круглаватай плошчы паблізу станцыі, дзе якраз стаяў цягнік, чмыхаў і шпураў увысь воблака беллага саладжавага дыму, Сцяпан запыніў каня, даў яму сена, а сам пайшоў браць маці білет да Брэста. Раней, да зайны, калі маці была толькі ў некалькіх суседніх вёсках, яна нізашто не падалася б адна нават у тое «Бжэсце» альбо «Бярэсце», але цяпер, пабыўшы на свеце, праехаўшы не раз гэтаю дарогай, ехала без звычайнага сялянскага страху. На станцыі, што адмыслова пахла хлоркай, свежай вадою і дымам, сёння не працавалі ні буфет, ні пошта: і калідор, і зала, былі запруджаныя пастрыжанымі маладымі хлопцамі і вайскоўцамі. Каб узяць білет, Сцяпан мусіў прастаяць за афіцэрам болей як гадзіну — той браў, можа не меней за сотню квіткоў. Калі вярнуўся на плошчу, убачыў: маці абкружылі маладыя

прыгожыя цыганкі ў доўгіх і рознакаляровых сукенках, побач з цыганкамі — іхнія напаўраспранутыя чарнамазныя дзеці.

— Дарога ваша, цётка, будзе шчаслівая,— абварожвала круглатварая бойкая чарняўка, трымаючы матчыну руку і разглядаючы яе багатую на раўчучкі далонь.— Сын паправіцца, стане на ногі, але беражыце яго ад новай бяды... Дачка ваша хутка выйдзе замуж... Малодшы сын ваш будзе вашым апірышчам у вашай глыбокай старасці, бо жыць вы будзеце доўга.

Сцяпан строга і непрыязна агледзеў варажбітак, асперагаючыся, каб тыя не хапанулі чагосьці з калёс. Тая, што тлуміла галаву маці, паспеўшы за некалькі хвілін шмат пра іх уведаць, усміхнулася ласкава:

— Старэйшы ваш?— І ўжо гуліва яму:— Красівы малады мужчына! Пазалаці, красавец, руку — скажу тваю будучыню.

— Не трэба,— схмурыўся ён.— Адыдзіце. Я не веру ў вашыя казкі.

— Не будзь такі горды, красавец,— усміхалася прыгожымі вачыма і, здаецца, зазірала ў душу маладая гаваркая варажбітка.— Гардыня, бывае, губіць чалавека.

— Добрадобра,— адмахнуўся ён, як і ўсе янкавінскія мужчыны маючы насцярогу да гэтых хітрых людзей.

— Заплаці, сыноч, няхай пагадае,— папрасіла маці.— Мне лягчэй будзе, калі ўсё і пра цябе знацьму.

— Яна табе такога нагаворыць! Толькі слухай,— пасміхнуўся.

— Горды! — матлянула галавой варажбітка. Прыплюшчыла вочкі, зірнула без крыўды, без пагарды, а, здаецца, спачувальна.— Перасцерагу, красавец: беражыся! Хутка, нават вельмі хутка цябе чакае вялікая неспадзяванасць... Па вачах тваіх бачу...

— Добрадобра,— зноў адмахнуўся ён.— Ідзіце сваёй дарогай, а я з сабой разбяруся сам.

— Дарэмна ты адагнаў іх,— падакарала маці, калі шумны цыганскі гурт адышоў і прыкапіўся да іншых прыезджых людзей.— Чуў: нешта неспадзяванае чакае цябе?!

— А вы верыце ёй?

— Веру. Яны многа ведаюць, умеюць гадаць, што і калі будзе ў свеце, з кожным чалавекам. Яны і вайну прадбачылі, і блакаду, і наш вываз у Нямецчыну...

— Казкі і байкі.

— Не казкі і не байкі, сыноч,— прамовіла маці, а потым сумнавата ўсміхнулася: — А ты, калі сярдуеш, нябожчыкбацька. І вочы такія, і ніжняя губа гэтак падрыгвае... І гутарка гэтаякая самая...

Ён змаўчаў, адчуваючы, як спачатку балюча сціснулася, а потым затухкала сэрца. Бацька памёр у першы месяц вайны. Забалеў зуб, а ад нарыву сапсавалася кроў. Быў бы дзе паблізу які ўрач — канечне, выратаваў бы ад такой простаі хваробы. На лета было б яму яшчэ ўсяго пяцьдзесят гадоў.

Памаўчаўшы, запытаў у маці:

— Вы не крыўдзіцеся на нас, мамуся? За тое, што не едзем з вамі?

— Якая крыўда, сыноч?! Жывіце як жывецца. Марыся твая — не толькі харошая, але і добрая маладзіца, спрытная гаспадыня. Усё ўмее рабіць і робіць спраўна. Будзеце жыць. Беражыся толькі, з ужэнднікамі гэтымі будзь асцярожны. Прысланыя, не вялікага розуму, але злыя і помслівыя. Не лезь да палітыкі. З людзьмі ладзь, не гні карак перад дужым і багатым, не здзекуйся са слабога і беднага...

— Ну то дзякуй вам, што не пакідаеце на нас зла.

— Якое зло, сыноч?! Да свайго дзіцяці?! — захітала галавой маці.— Кажу ж, мне хочацца, каб усе разам, на маіх вачах жылі, усе былі здаровыя, накормленыя і апранутыя, каб дзеткі вашы тэж шчаслівыя былі. Але калі не выходзіць разам жыць, дык будзем паасобку. Гаротна ўсміхнулася.— Не мы такія першыя, не мы такія апошнія... Ты будзеш беларус, а мы будзем палякамі...

Што так — то так. Ужо на Сцяпанавай памяці многія з Янкавін падаліся ў свет: хто паехаў на заробкі, каго вывезлі ў трыццаць дзевятым і ў вайну, каго нядаўна пасадзілі ці забралі ў войска — з палову вёскі вярнулася, пачало жыць у зямлянках, а з палову разбрылося па розных кутках гэтай зямлі.

— Можа, не едзь, Сцяпанка, дадому наноч,— перасцерагла маці.— Перастрэнуць яшчэ не дай бог у лесе ліхадзеі. Каня, калёсы адбярুць, а самога ці з сабой павядуць, ці... Папрасіся, можа, пераначаваць у Навіцкіх з Налібак, выедзь раніцай.

— Не так многа ўжо тых ліхадзеяў, як пра гэта гавораць,— супакоіў ён.— Болей плятуць пра гэта ды на нас абышто чапляюць...

— Беражыся, сыноч. Беражонага і бог беражэ. І цыганка, чуў, перасцерагала.

Пазней, калі ўжо зашарэлася, калі на пахкім тытунёвым дымам і хлоркай вакзале і на халодным пероне скупа свяцілася па лямпачцы, калі Сцяпан унёс у запоўнены навабранцамі вагон матчын куфэрак (у ім, у двайным дне, схваў некалькі залатнікоў, што даў яму песць), маці плакала наўзрыд. Не вытрываў, даў волю слязіне і ён: з уоёй вялікай радні тут засталіся толькі ён ды дзядзька Францішак з сынамі.

Паехаў дадому адразу, як толькі цягнік засвістаў, сьпнуў уверх сноп іскраў, заляскаў жалезам і скрануўся з месца. На душы была нейкая палётка, што скончыўся цяжкі дзень, маці ўдала паехала, а заадно на душы было і цяжка — можа, і ад каменю сіратлівасці, адзінокасі: маці хоць не ўмешвалася ў яго гаспадаранне, давярала яму як сталаму ўжо мужчыну, але магла і ўмела даць добрую параду. Цяпер ужо не дасць.

За Стоўбцамі ехаў у суцэльнай цемнаце, дарогу выбіраў не ён, а конь. Доўга паўляжаў на сене, успамінаў усё да драбніц, што было сёння, адчуваючы непрадкавальнасць і загадкавасць гэтага жыцця, чалавечых лёсаў. Толькі за апоўнач пачаў патроху падступацца сон. Але ў Дзераўной, калі затрэсліся на бруку калёсы, прахаліўся і даехаў дадому без сну.

9

— Афонька!!!

Кураглядаў рэзка ўскінуў галаву: у кабінеце стаяў невысокі, худы, даўно ўжо няголены мужчына ў зношаным салдацкім пшынялі, з пустой торбай у апушчанай ружэ. І здзіўлены голас, і нягеглая чалавечая постаць былі вельмі знаёмыя — яшчэ адтуль, з далекаватага ўжо ветраўскага юнацтва. Так, Сяргееў з яго роднага Ветрава. Бяднякгалетнік, першы іхні старшыня калгаса. Застары на свае сорок гадоў, сівы, маршчыністы, неяк надта ўвесь апушчаны — як у іх казалі, «ледацый мужичонка».

Пазнаўшы і ўзрадаваўшыся, зямляк хацеў кінуцца з абдымкамі, але яго намер астудзіў Дзік. Сабака, прадчуваючы рывок да гаспадара, не толькі загірчэў, але і ўскочыў, раўнуў так, што бедны Сяргееў адскочыў да дзвярэй і ўмлеў, закрыўшыся рукамі і, як бачна было, вялізнаю торбаю. Кураглядаў паглядзіў Дзіка па паднятым чорным хібе — той супакоіўся і апусціўся на падлогу.

— А, Іванавіч! — усміхнуўся Кураглядаў, падняўся і выйшаў зза стала.— Ну, здароўдзароў!

Той схаліў і моцна затрос яго руку, лісліва зірнуў у вочы:

— Ну, Афоня! Чысты, гладкі! Начальнік! А ўсе ў нашай вёсцы лічаць: прапаў Лукічоў сын! Магілка недзе на свеце!

Кураглядаву не зусім прыемныя былі гэтыя словы. І гэтае даўняе «Афонька», што цяпер прыніжала яго, гэтае «прапаў», што чымсьці пагражала яму.

— Як ты тут апынуўся?!

— Доўга расказваць, Іванавіч,— адказаў ён.— Адным словам, я тут па спецзаданні, але шмат на гэты конт распаўсюджвацца не магу.

— Чэсна кажу: Маруся твая, усе ў вёсцы лічаць — ты прапаў на вайне.

«Прапаў». Не загінуў смерцю храбрых, а — прапаў!» — зноў незалюбіў, але ўголас запытаў:

— Ну, а як ты, жывыздаровы, сюды дапяў?

— Дапяў...— Пасмутнеў неспадзяваны госць.— Дарога прывяла... Голад... Мяшочнік я...

Кураглядаў адвёў вочы: штосьці жаласнае і сарамлівае варухнулася ў душы. Там жа, дзе жыве гэты Сяргееў, і яго сям'я. Жонка, сын. Гадоў сем ужо не бачыў іх.

— Ды садзіся, Іванавіч,— забраў руку, якую, як відаць было, агаладнелы зямляк не хацеў выпускаць, як нейкую чароўную палачку.

— Галадаем мы, пухнем ад голаду, Лукіч...— Той паслухаў, сеў і пажаночаму захлапаў, шморгаючы носам. Колішні недурны, вясёлы і зычлівы чалавек.— Ні хлеба, ні сала, ні бульбы... Нічога... Хто чэзне, хто памірае, а хто, як вось я, кінуўся ў свет... Дронавы і Лукашовы паехалі ў Заходнюю Украіну, а мы, Сяргеевы, прыбіліся сюды, у Заходнюю Беларусь. Злезлі на станцыі ў Стоўбцах, падаліся сюды. Яны засталіся ў Дзераўной, а я, як ты кажаш, дапяў у гэтую вёску, ледзь не ў пушчу. Прашу ў людзей якую бульбіну, акраец хлеба, скарынкудупінку... Тут сказалі, каб я спачатку ў сельсавет зайшоў, запісаўся, а тады па хатах ужо хадзіў.

— Мой загад...— усміхнуўся Кураглядаў. Затым не столькі патамачыў, як падстрашыў.— Тут табе не спакойная, савецкая Расія, тут — адмысловая зона. Заходнікі. Нелаяльныя людзі, а то і бандыты альбо іхнія памагатыя. Як кажа таварыш Сталін, «не внушающие доверия».

— Ажно гэты строгі ці нават грозны начальнік — ты, Афо... Лукіч!

— Рады бачыць мяне? — усміхнуўся Кураглядаў.— Ды якраз тут?

— Зямляк жа, Лукіч! Свой чалавек!

— Ладна,— задаволіўся Кураглядаў.— Ніякай даведкі табе не трэба, сам старшыня сельсавета асабіста цябе ведае. І па вёсцы не хадзі, не прасі і не кланяйся, бо нічога табе надта не дадуць. Сам бачыш: вёска сама адбудоўваецца пасля блакады. Ды не ўніжай сябе, мяне, нашу старану. Зойдзем да мяне, накармлю, напаю і ў дарогу тоеёе дам. І табе, і маім.

— Ото радыя будуць, Лукіч! — падхапіўся Сяргееў.— Каб ты бачыў: на тваёй Марусі адны косці ды скура! Як кажуць, жылот да

спіны прыліп. І малец твой — таран, бельбелы, галава ў яго часта баліць ды з носакроўідзе...

— Я тут партызаніў,— пачаў апраўдвацца Кураглядаў.— Пасля ўцёку немцаў не ведаў: ці на фронт пайду, ці тут на партыйнай альбо савецкай рабоце застануся, дык не выклікаў сваіх... Ды, Кажу, тут вельмі пашыраны бандытызм, патайное супраціўленне савецкай уладзе... Нас тут не любяць... Так што, Іванавіч, тут яшчэ праходзіць нябачны фронт. Так і чакай: пальнуць зза вугла па башцэ ці ў спіну з абрэза. Альбо нават і з кулямёта...

Калі ішлі з сельсавета па двары ў хату, каб адолець адчужэнне і пашукаць аднасці, Кураглядаў запытаў:

— А ты ваяваў?

— Ваяваў, Лукіч,— падб'ягаючы і лісліва зазіраючы ў вочы, адказаў Сяргеёў.— У пяхоце. На пузе прапоўз, пехатою пратэпаў да самага гітлеравага лагава, на сцяне рэйхстага распісаўся!

— Герой! У гісторыю ўвайшоў!

— Маю ордэны, медалі, але...

Кураглядаў не даслухаў, упусціў у сенцы, потым у хату спачатку сабаку, пасля — несамавітага госця з торбай пад пахаю. Той, убачыўшы чысцютку падлогу, самаробны, але вабны ходнічак, белую печ, свежыя фіранкі на вокнах і белы абрус на стале, зноў не ўтрываў здзіўлення:

— Тваё жытло?

— Маёмаё. Праходзь, чаго затаптаўся? Чысціні збаяўся?

— Не тое, што чыста — вылізана! Пліонць няма куды!

— Заходнікі, Іванавіч, любяць лад! Набожныя, гарэлкі амаль не п'юць, не мацюкаюцца!

— Сумныя людзі, Лукіч!

— Своеасаблівыя.

— І гавораць дзіўна. Здаецца, панашаму, але шмат чаго я не разумею.

— Гэта, Іванавіч, такая беларуская мова,— патлумачыў Кураглядаў, а пасля, калі госць скінуў выцёрты запалены шынель, прыткнуў яго на лаве ў парозе, застаўся ў выцвілай і зашмальцаванай гімнасцёрцы, пасміхнуўся: І праўда: таран ты! Жывот — каля спіны!

— Не хлушу, Лукіч, агаладнелі,— пахмурна пахітаў галавою Сяргеёў.— Сталі мала на людзей падобныя. Як якія дзікія туземцы.

Ён з зайздасцю аглядзеў яго поўныя шчокі, дзябёлыя плечы і досыць напхнуты ўжо жывот пад афіцэрскім мундзірам і папругаю, дыхтоўныя сінія галіфэ і храмавыя боты.

— Што ты хочаш, Іванавіч. Вайна...— Пахітаў галавой і Кураглядаў, хаваючы позірк.— Калі б не яна, праклятая, то інакш жылі б. Багата, прыгожа, весела.

У гэтую хвіліну пачуўся тупат, а неўзабаве сюды хуценька, лічы, убегла Франя ў сваім звыклым чорным паўсачку. Адразу завінавацілася:

— Выбачайце, не агледзела, што вы ўжо дадому пайшлі.

— Нічоганічога,— супакоіў яе Кураглядаў.— Вось знаёмы нарыхтоўшчык з Вянкоў завітаў, дык мушу пайсці трохі раней з работы. А ты зрабі нам што-небудзь на зуб узяць.

Наўмысна не сказаў, што госць — ягоны аднавясковец. Не варта, папершае, каб ведалі, што гэты нехлямяжы чалавек — зямляк, а падругое, пачнуць яшчэ пра тое, што не трэба, распытваць у таго.

Франя, толькі кіўнуўшы госцю, ведаючы, што нельга абыкуды ўсоўваць язык, моўчкі і ўвішна дастала з печы чыгунок, вялікай драўлянай лыжкай начэрпала з яго ў гліняныя місы духмяных буракоў з капустай, костачак з мясам, потым абгарнула чыгунок анучкай, ашчаперыла яго далонямі і наліла ў місы тлустага шчолаку. Затым дастала з печы яшчэ адзін чыгунок і ў іншыя гліняныя міскі наклала з яго тушанай бульбы з салам. Кураглядаў быў спакойны, стрымана мыў у парозе над мядніцай рукі, а Сяргееў, як бачыў, не зводзіў з місак зачараванага позірку, раз за разам каўтаў сліну. А калі ён паклікаў яго таксама памыць рукі, то той, здаецца, дрыжэў ад хвалявання і прагі.

Калі Франя запытальна зірнула на яго, што яшчэ трэба, Кураглядаў загадаў:

— Дастань з пограба каля двух мяхоў бульбы, два кашы бручкі, буракоў, морквы. Насып во ў гэтую торбу і яшчэ ў адзін, мой, мех. Потым можаш ісці дадому. Я сам прыбяру са стала.

— Добра,— прамовіла тая і падалася з хаты.

— Канспірацыя! — падняў палец угору Кураглядаў, усміхаючыся Сяргееву.— Ты — мясцовы, з нашага раённага горада. Ясна?

Той не зважаў на яго перасцярогу, як кажуць, ужо еў вачыма тое, што было на сталe. Кураглядаў схадзіў у залу і прынёс адтуль падараваную ўчора хатаўскім чалавекам паўтарачку гарэлкі, дзве чаркі. Вырваў зубамі корак, наліў празрыстага пітва.

Сеўшы, Сяргееў пазіраў са здзіўленнем і на гэтыя чаркі:

— Як у Еўропе!

— Тут, Іванавіч, калі п'юць, дык не з рыла і нават не са шклянак альбо кубкаў,— пасміхнуўся Кураглядаў.— А вось з такіх панскіх кілішкаў.

— Дык і ты барын ужо!— паліслівіў Сяргееў, ужо не могучы справіцца са слінай.— Каб не быў у Германіі, дык і не ведаў бы, як браць гэтыя чаркі, нажы і відэльцы!

— Ну давай, Іванавіч, вып'ем пазямляцку за тое, што жывыя ў ліхалецце засталіся, што сустрэліся як сябры.

Сяргееў дрыготкай рукою нязграбна — не пальцамі, а ўсёй далонню — узяў чарку на доўгай ножцы з пятаком на канцы, дакрануўся да яго чаркі і кульнуў з яе ўсё сабе ў рот. Неўзабаве акуратна ставіў кілішак на стол, але вочы яго вырачыліся, а рот разавіўся. Толькі калі занюхаў хлебам, выдыхнуў з піяцкім задавальненнем:

— Спірт!

— Не, Іванавіч,— усцешана ўсміхнуўся Кураглядаў.— Мясцовая паравая, перагнаная гарэлка.

Сяргееў толькі хітнуў галавой (не гарэлка, а агонь!) і накінуўся на капусту. Апякаў рот, зяхаў, але сёрбаў лыжка за лыжкай.

Пазней, калі кульнуў яшчэ некалькі чарак, спатоліў голад, не столькі ўдзячна, як няшчыра палез лашчыцца:

— Ну, Афонька! Барын! Яйбогу, барын! З панскіх чарак п'еш, шчы жырныя, картошку з салам колькі хочаш наварачваеш! Вунь якія кавалкі сабаку кідаеш! Пакаеўку, як зразумеў, трымаеш!

— Што — мы не маем права тут кіраваць, добра пажыць? — акрыліўся падпіты, але яшчэ з ясным розумам Кураглядаў.— Мы ж вызвалілі іх ад буржуазіі, нясём ім святло, новае жыццё! Мы пралівалі сваю кроў!

Ён асабліва зычна вымаўляў гэтае «мы»: з аднаго боку, сюды, да гэтага «мы», прымешваўся і Сяргееў, але, з другога боку, не, да гэтых «мы» адносіліся найперш ён, Кураглядаў, і іншыя, вышэйшыя, са становішчам людзі, да якіх Сяргееву, зразумела, было далёка.

— Барын! — цягнуў адно і тое ж Сяргееў. Лічы, на вачах касеў, дык палезлапаперла з яго ўсё тое, што дагэтуль стрымліваў.— А мы там — галота і цямнота. Ядзім тое, што ядуць свінні. І я з сям'ёй, і твая Маруся.

— Пацярпіце — хутка палягчэе.

— Калі? Каму? — лыпаў бялёсымі вейкамі, тыцкаўся яму ў плячук Сяргееў.— Што ні кажы, нас пакінула без хлеба не толькі вайна. Найперш нас агалілі ўлада, калгасы, Афонька... Глядзі: тут не было гэтай напасці, людзі ўсё страцілі ў вайну, будуюцца, а ўжо з хлебам! Бо тут кожны сам сабе гаспадар, робіць дзя сябе, а не дзя чорта лысага альбо дзя нейкай ненажэрнай прорвы.

— Не многа тут таго хлеба.

— Колькі ні ёсць, але ёсць. А ў нас няма зусім,— ап'янелы Сяргееў надзіва ўчэпіваўся за самае балючае.— У нас... Вось летась амаль усё калгаснае зерне забралі ў раён, у Дзёгцеў. Згрувасцілі ў адну кучу пад адкрытым небам, а тут — дождж.. Усё ляснула. Калгасы, далібог, калгасы давялі нас да торбы. Ленін даваў нам некалі зямлю, а Сталін яе забраў. А што значыць селянін без сваёй зямлі? Што значыць дзяржава без сапраўдных гаспадароў? Я ж быў у Еўропе, бачыў!..— Хтохто, а ты, Іванавіч, не вельмі цягнуўся да зямлі.

— Я — не. Але цягнуліся іншыя — працавітыя, талковыя. Яны накармілі б і сябе, і ўсіх. Дык не. Разагналі, пабілі іх. Пакінулі адных гарлапанаў і абібокаў...

— Цыц! — абарваў яго Кураглядаў.— Маўчы, дурань, калі хочаш галаву на карку насіць! Ты што — такую страшную агітацыю развёў!

— Якую — «агітацыю»? Праўду!

— Дурную «праўду»!

— Непрыемную, горкую, але праўду з праўды!

— Прыкусі язык, кажучу! Набяры ў рот вады, калі хочаш жыць,— хоць малодшы, паўшчуваў Кураглядаў.— Пацярпець трэба крыху. Ты ж быў наш першы старшыня калгаса, перадавы чалавек новай эпохі, дык умееш так, як трэба, думаць і гаварыць.

— Дурні мы з табой, Афонька. А ў Крамлі — абманшчыкі, языкачосы вялікія,— стаяў на сваім Сяргееў.— Яны ці не ўмеюць гаспадарыць як след, ці наўмысна з нас здэкуюцца, робяць нас жабракамі, каб мы за наш жа кавалак хлеба ім рукі цалавалі.

— Спыні, такую тваю, кулацкую прапаганду! — запатрабаваў Кураглядаў.— Давай яшчэ па чарцы возьмем ды пра іншае што, болей прыемнае, пагаворым.

— Давай, Афонька,— нібы згадзіўся перамяніць гутарку той.— Жулік, лабатрас ты быў, але во... начальнікам стаў! — Палез цалавацца, а калі яшчэ выпілі, дык «аддзячыў»: — І за што цябе так узвысілі? Няўжо тут няма сваіх вартых людзей?

— Дыялектыка, Іванавіч. Мяне ўзвысіла вайна, мая бальшавіцкая свядомасць. Адказнаю пасаду мне даверыла партыя.

— А чаму мяне вайна не ўзвысіла? Быў хамут — і застаўся хамут,— захліпаў Сяргееў.— Вайна... Нам жа гудзелі ў вушы: яе не будзе, а калі яна пачнецца, дык разгарыцца на чужой зямлі і мы абыдземся малою крывёю. Так дадзім, што вораг дзесятаму закажа!

— І далі!

— Калі і як — «далі»? Калі нас прыперлі да самай Масквы! Калі ўсю дарогу да яе і ад яе заслалі нашымі людзьмі!

— Што да адступлення, то гэта была наша тактыка, Іванавіч. Наўмысна заманьвалі ворага ўглыб, як некалі Напалеона. А што да ахвяр, дык яны дапусцімыя. Яны, як бачыш, ды наш гераізм прынеслі нам вялікую перамогу.

— Падбрэхіч ты, Афонька! Гад! Сволач!

— Ну, дзякуй! За маю дабрыню!

— Ты — «добры»? Што, як барсук, зашыўся тут, п'ешжуеш, Мару-ську з маленька на галодную смерць кінуў? Ці ты завёў тут сабе цыпу?

— Закрый хлябала! — бухнуў кулаком па сталае Кураглядаў, не рады, што прывалок дадому вась такога няўдзячнага свінчука, пасадзіў за стол, а той лезе туды з нагамі.— Па мордзе захацеў? Вон пайсці? Альбо хочаш, каб я зараз пазваніў кудынебудзь і здаў цябе як міленькага? Калі здам, дык ведай: ні ордэнамі, ні медалямі не ўратуешся, пойдзеш у Сібір марозам вымарожваць з сябе заходнюю заразу!

— Афонька! — кінуўся ад страху, абслініў яго, Сяргееў.— Друг! Ды я ж люблю цябе, чорта... Не вытрымай... Панімаеш, заела. Крыўдна мне, баліць душа. За ўсёўсё...

— Кажу ж, будзь мужчынам, пацярпі. Хутка палягчэе.

— Калі?

— Хутка.

— На святое ніколі...— зморшчыўся Сяргееў.— Зрэшты, хрэн з ім усім! Давай яшчэ вып'ем, Афонька!

— Кідай ты гэтае «АфонькаАфонька»! Я ж не пацан табе!

— Лукіч! — упёрся той лобам у яго плячук.— Вып'ем! І песні паспяваем. Нашы франтавыя. Хоць ты і тылавы пацук.

— Я — не тылавік, я — партызан! Народны мсціўца!

— Помсціў, схаваўшыся пад бабскаю спадніцай!

— Ты гэта, друг сітцавы, кінь! — Кураглядаў зноў узвіўся, схапіў кволага субяседніка за гімнасцёрку, што з яе пырснула некалькі гузікаў. Ад злосці забыў, што гэта свой чалавек, лічы, радня тут, уяўляў яго найпершым непрыяцелем.— Я ваяваў, як і ты. Сырэў, мёрз, галадаў, хадзіў кожны дзень па вастрыі брытвы, трапляў пад аблавы, засады і бамбёжкі! Я хадзіў на небяспечныя баявыя заданні. Я... Таксама, каб ты ведаў, ордэн, медалі маю!

— Я ж не супраць,— ледзьве выдыхнуў Сяргееў.— Але франтавікі жартуюць...

— Я не дазволю так жартаваць,— кіпеў уз'юшаны Кураглядаў.

— Не буду, не буду, Лукіч,— залепятаў той.— Адпусці, калі ласка. Я ж твой друг. З аднаго сяла. З бядняцкай, лічы, пралетарскай сям'і. Дык хіба я вораг? Уладзе? Табе? Я ж першы старшыня калгаса быў! Я Сталіна люблю, як бацьку!

— Анкеты нашы чыстыя, Лукіч,— загугнеў затым, пасля новай чаркі, Сяргееў.— Канечне, невьпадкова ты тут начальнік! Так сказаць, праваднік у жыццё нашай лініі!

— Я тут мясцовы Калінін.

— Ага, Лукіч, КалінінКалінін!

Госць даверліва прытуліў галаву да яго галавы, нібы найлепшы сябра альбо нават брат, абняў. Кураглядаў расчуліўся: вось цяпер зямляк сапраўды паводзіць сябе пазямляцку.

— Ты ж, Лукіч, з такога балота! Дурань з дурняў!

— Ну... З балота, дурань, але не тупы. Іначай не трапіў бы ў наменклатуру!

— Дуб!

— Але зялёны!

— Я, Лукіч, пра тое, што сям'я ваша была вялізная, а хата, гаспадарка былі зусім малыя, нікчэмныя. Жылі разам дзед і баба, твой бацька і маці, яшчэ два жанатыя бацькавы браты. Колькі ж вас, малечы, было ў тваіх бацькоў?

— Дзевяцёра.

— Дзевяцёра. А ўсіх вас, мусіць, было не меней дваццаці пяці. Як цяпер бачу, спалі ўсюды: на печы, на палках, на куфрах, на падлозе. Як палягуць усе, не прайсці. Начадзяць за ноч — раніцай, выбачай, Лукіч, можа, не зусім цэнзурна, не дыхнуць, галаву ў бакі водзіць. Елі па чарзе. Спачатку дзед з сынамі, потым — баба і дзеці, пасля іх — нявесткі. Так, Лукіч?

— Так, Іванавіч.

— Душыліся ў цеснаце, бо не было як дзяліцца. Жылі перабіваючыся з хлеба на квас. Як твой дзед гаварыў: «Стужа да нужа — нет іх хужа; холад ды голад — не легча таго». Помніш?

— Помню.

— Грызні, боек, канечне, хапала,— гаварыў захоплены ўспамінамі Сяргееў.— Не толькі мужчыны, але і бабы, бывала, адна на адну з кулакамі, з чапёламі кідаліся. І не толькі вы адны так жылі, але і мы, і іншыя. І ваабшчэ... Ні радыё, ні кіно не бачылі. Самае вялікае — выпіўкі па вялікіх святах альбо царква. Але аптымізм наш быў высокі, Лукіч. Якраз мы заўсёды былі класава свядомыя, першыя ў калгас пайшлі, па багацеях ударылі...

— Не толькі ўдарылі — разам з упаўнаважаным Бяздомным выкарчавалі іх пад карань!

— Мы, Сяргеевы, любілі прыходзіць да вас. Любілі паслухаць твайго дзеда Хвядота, верхаводу на нашай вуліцы. Помніш, ён вельмі любіў баяць, як служыў у царскай арміі, калі і з кім з «вышшага обшчэства» знаўся, піў гарэлку.

Кураглядаў напружыўся — і нібы пачуў тагачасны дзедаў голас:

«Помню, сядзім мы, рускія маракі, у Севастопалі ў шынку з французскімі маракамі. Ясна, на сталі — мора пітва (гарэлка, каньяк, ром, лікёр, чаго вы, цемра ветраўская, ніколі ў вочы не бачылі) і горы закусі... П'ём, перамаўляем на мігі: хто каго перап'е! Карацей, ранапозна ўсе пападалі мордамі на стол, трымаемца толькі французскі капітан і я... Куляем фужэрамі: ён — фужэр і я фужэр, я — фужэр і ён — таксама... Словам, так я падагнаў мусьё, што ён не толькі паў, але згарэў ад гарэлкі... Я ж за яго душу яшчэ наверх адзін фужэр смалянуў...»

Альбо:

«Помню, сядзім мы ў шынку разам з графам Львом Мікалаевічам Талстым, п'ём, гаворым пра вайну ў Крыме...»

— Брахаў шмат твой дзед, Лукіч,— перапыніў яго міжвольныя ўспаміны Сяргееў.— Але брахаў, хале ра, прыгожа!

— Гаварыў, што, напіўшыся, з чортам размаўляў...— сказаў Кураглядаў.

— Паверу, бо і я з чортам абдымаўся... Тады, калі старшынёй калгасабыў... Але, Лукіч, ёсць і паганья нашы землякі. Вось Лыкавы, з якімі ты парадніўся. Цёмныя, панурья, злыя і, скажу табе чэсна, нібы пустым пыльным мяшком сцэбанутыя. Вось цешча твая, Фёкла. Дурніца, любіла ўспамінаць, як яна адзін раз была ў горадзе, начавала ў сяброўкі па дзяцінстве. Легла яна на печы. Сяброўка, падслепаватая жанчына, кажа ёй: «Фёклачка, чаго ж легла абутая? Разувайся, у хаце цёпла».— «Ды я, мілачка разутая».— «Дык жа, Фёклачка, чуні на табе».— «Ды не, мілачка, то мае ногі такія».— «О, божа! Хіба ж можна так загужавець!» Фёкла расказвала з гонарам пра сябе і асуджала сяброўкучысцёху. А цешча твой... Як малы быў, злавіў ката, падвесіў яго да дрэва і падпаліў. Кот дзіка заенчыў, ірвануўся і, увесь у агні, шуснуў пад страху гумна, дзе было сена на зіму. А, абы з кім ты звязаўся, Лукіч!

Кураглядаву спадабаліся гэтыя справядлівыя словы, але ён абачліва змаўчаў, параіў толькі яшчэ выпіць. Калі ён прынёс яшчэ адну пляшку, Сяргееў усцешпыўся:

— І куплёну маеш! — Маю, Іванавіч. Вып'ем за наша шчаслівае жыццё! Выпілі, спрабуючы падчапіць відэльцамі астыльыя скрылікі бульбы.

— І мне, Лукіч, усё жыццё не шанцавала на баб,— пастачуваў Сяргееў.— Ужо жанаты, мужчына, павёз я аднойчы ў горад прадаваць парасяты. Прадаю патроху. Апошнюю свіначку купіла маладая дамачка. «Гаспадар,— кажа мне вельмі ж ласкава, апускаючы вочкі,— будзь добры, падвязі парася да майго дома». — «А што будзе?» — скалю зубы, як і кожны заскаліў бы. Баба, брат, дык баба: твар як пісаны, гладкая, спераду і ззаду ўсяго многа! «Пляшку, жаркое пастаўлю». Жаркое — дык жаркое. Спакусіўся, павёз тое парася. Занёс яго ў хлёўчык, зайшоў у дом. Яна — праўда, ставіць на стол пляшку, дастае з печы патэльню. Але толькі наліла чаркі, толькі я яе за мяккае месца ўшчыкнуў, як выходзяць з суседняга пакоя тры дурнылы. Карацей, прыставілі да майго горла нож і абчысцілі мае кішэні. Я, ясна, маўчаў, але, чорт ведае як і ад каго, пра гэта ўведалі ў вёсцы. Колькі пазубаскалілі, колькі мая Анютка мызу мне драла, чыркала тупой пілою! І на вайне... Многія гулялі з медсёстрамі, прачкамі — хоць бы што, сыходзіла з рук, я адну з авіяпалка толькі пагладзіў — ледзь не запёрлі ў штрафную роту... Жыў ці не жыў, бачыў што добрае ці не бачыў — не ведаю... Не ўтрымаўся я ў сядле яшчэ тады, у трыццатыя, зляцеў на скаку. І тое, што ваяваў, фашызм дабіваў у логаве і Еўропу вызваляў, не спрыяе. Быў цёмны мужык і ёсць мужык, не ўцёк ад чорнай сялянскай працы, ад знаёмых нястач. Ты вась, Лукіч, спрытнейшы! Фраер! Не — нават прыдурак!

— Я, Іванавіч, лепш улавіў дыялектыку жыцця! — адказаў Кураглядаў.— Помніш, новая ўлада нам дала зямлю? На, бяры — працуй, багацей. Тады наша вялікая сям'ішча падзялілася, мой бацька і яго браты пачалі жыць асобна. Старэйшы дзядзька, Яўграф, зашчыраваў, як кажучь, хутка аперыўся, куркулём стаў, дык яго пазней сход беднаты пастанавіў раскулачыць і выслаць з Ветрава.

— Сход «беднаты», «пралетарыяў!» — хмыкнуў Сяргееў.— Гэта так нам, дурням, тады ў галаву ўбілі! Пасённяшняму — сход усіх няўдаліц, гультаяў і зайздроснікаў на чужое дабро! Яны пастанаўлялі «абашчэствяць» не толькі «арудзія труда», быдла, але і кажухі, валёнкі, маслабойкі, самавары, радзьё — усё, чаго самі не мелі!

— Ну ты! Фармуліруй як след!

— Скажы чэсна, Лукіч: не зза зайздрасці ты асабіста нават Яўграфа, дзядзьку, трыбушыў?!

— Не! Найперш з-за класавай свядомасці. Кажу ж, я змоладу адчуў дыялектыку...— «ідэйна» апраўдаўся Кураглядаў. У яго было ўжо за правіла: чым болей выпіваў і чым болей мог абышто мянціць дурны язык, тым болей ён змушаў сябе прамаўляць толькі бальшавіцкімі лозунгамі. Гэта берагло і беражэ яго ад небяспечных даносаў.— Я

свядома памагаў дзядзьку выкарчоўваць. Як кулака. Як варожы сацыялізму элемент.

— Які ён кулак?

— Кулак! Уласніцкае, а гэта значыць буржуазнае нутро ў яго было, кулацкая філасофія і псіхалогія, нянавісьць да калгасаў і ўвогуле да нашага ладу.

— Не, Лукіч. Гаспадар быў Яўтраф! Дбайны і талковы!

— А я кажу: кулак! Ён майго бацькубедняка не любіў, прылюдна класава абражаў: абібок, табе нельга даваць зямлю! Ты толькі марнуеш яе! Калі хочаш хлеб круглы год есці, аддай зямлю мне і ідзі да мяне ў парабкі!

— Хіба гэта не праўда, Лукіч? Яўтраф накармаў бы і сябе, і вас, і яшчэ шмат прадаваў бы!

— Бацька мой не меў уласніцкай прагнасці, не нёс патэнцыяльнай пагрозы сацыялізму і камунізму. І нас да яе, прагнасці, не вучыў.

— Помню,— пахітаў галавой Сяргеёў.— Ты змалку ўхіляўся ад чорнай работы, але спрабаваў уварваць лепшы кавалак. Змоладу цягнуўся да піянераў і камсамольцаў, тачыў зубы на чужое дабро, лез на сходах языкачосіць. Спачатку з цябе пасміхоўваліся: як казаў твой дзед, мальчыпка, жаўтароцік, а пасля баяцца пачалі. Убачылі: ты і бацьку роднага ўтопіш у лыжцы вады, абы карысьць сабе мець.

— Я рана паказаў усім: я — не жаўтароцік, не олух, я — барацьбіт за новы лад, я — сіла, звязаная з вялікай вышэйшай сілай! — заківаў пальцам Кураглядаў.— Мяне, Іванавіч, Бяздомны, наш камсамольскі ваяк, што прыехаў з горада, агледзеў і настроіў на патрэбны лад. Якраз па яго падказцы я і на дзядзьку Яўтрафа напаў, засведчыў сваю свядомасць і адданасць, і табе, старэйшаму, памагаў калгас у Ветраве ўсталёўваць.

— Памагаў, Лукіч. Сярдзітыя мы з табой былі на кулакоў і на іхняе дабро. Помніш, колькі іхніх кажухоў, валёнак, коўдраў сабе забралі, а то прапілі? А мёду, зерня? Адночы ты нават ледзь не згарэў ад гарэлкі.

— Малады зусім быў, не загартаваны.

— А я...

— Не крыўдзься, Іванавіч, але ты не ўмеў мысліць дыялектычна,— перапыніў яго Кураглядаў.— Ты не народжаны для наменклатуры. Ты то задумваўся, то перажываў, калі мусіў рабіць не тое. Ведаючы, што нічога не зменіш, што цябе многія асуджаюць, ты заліваў душу гарэлкай, падаў, як кажуць, з трыбуны і цвёрда не вёў лінію. Піць — пі, але... Прачынайся, пакутуй ад учарашняга,

ачухвайся і гнігні лінію далей! Цісні, даві ўсіх незадаволеных і няўгодных! Калі трэба, то — і свайго дзядзьку ды бацьку! Вось тады ты — кіраўнік!

— Спачатку і я, Лукіч, не шкадаваў нікога і нічога, рабіў усё, што загадвалі,— захліпаў Сяргееў.— Але я ці то адумаўся, ці то паў духам, калі мяне пасадзілі. За тое, што быў занадта паслухмяны, што мая башка «закружылася ад поспехаў». За тое, што не сябе, а мяне зрабілі дурнем, ворагам у вачах сваіх людзей! Хіба за гэта яны не змеі? Не паганцы? Не прахвосты?

— Але ж цябе хутка выпусцілі.

— Зміласцівіліся. Але ў душу наплявалі. Нават больш — мяне зламалі. Свае ж, «дарагія і родныя». Спажылі і з агідаю адкінулі!

— Ерунда! Каб ты лепш зразумеў лінію, дыялектыку, служыў верна і далей, ты зноў бы падняўся. Ты ж, кажу, запіў. Пачорнаму, дзіка, да адключкі.

— А чым іншым, скажы ты мне, разумны, наш чалавек можа заліць боль змучанай душы?

— І я, Іванавіч, не святы, як ты кажаш, часамі заліваю гарэлкай свае пакуты, але ад лініі не адстаю, не збочваю, устойваю на нагах на ўсіх паваротах.

— Я — нягоднік, а ты — гад, вырадак! Падліза! Падбрэхіч! Сучка! Каб не такія сволачы, як ты...

— А ты — асёл! Баран! Абэлтах! — Кураглядаў схопіў земляка за грудзіну, але той ужо не збаяўся яго гневу: быў амаль непрытомны, толькі боўтаў галавой ды час ад часу лыпаў вейкамі, гадаючы, дзе ён і з кім. Бачачы гэта, Кураглядаў павалок таго ад стала ў суседні пакой, але апусціў не на ложка, а на ходнік каля яго; ведаў, што п'яны госць можа набурыць у пасцель.

Сяргееў яшчэ штосьці адчуваў, мармытаў, спрабаваў брыкацца нагамі, але ні з сабой, ні з ім саўладаць ужо не мог.

Кураглядаў жа накіраваўся зноў да стала. Ён мог і хацеў кульнуць яшчэ чаркудругую. Але толькі ўзяўся за пляшку, як застукалі з цёмнага двара ў шыбіну.

Хітнуўся за акно, намацаў у кішэні наган:

— Хто?

— Мы, Лукіч. Друззя. Клопікаў і Навуменкаў.

— Што вы хочаце?

— Хочам зайсці да вас, Лукіч. Пагаварыць,— адказаў Клопікаў.

— Мяне няма дома.

— А хто ж гаворыць?

— Дамавы.

— Лукіч! Пусці!

— Прэч!

— Ну й сволач жа ты, Лукіч! Без нас п'еш!

— Што?! — зароў ён, адчуваючы, што тья дагэтуль стаялі каля акна і падцікоўвалі.— Заб'ю!

Кінуўся ў сенцы. Але калі выскачыў на ганак, то калег і падначаленых не ўбачыў. Чуў: тупаюць ужо за домам. Прыстрашыў наўздагон:

— Я— вам! Самі вы — сволачы!

Пастаяў, хістаючыся, каля плота, адчуваючы і сваю ўладу, і сваю крыўду на п'яных Сяргеева і Клопікава, што абразілі яго, начальніка. Штосьці пад'юшчвала дастаць наган, стрэліць у паветра, паклікаць варту, усю вёску, сабраць людзей і сказаць ім вельмі важную прамову, каб яны, няўдзячныя, ведалі, як трэба жыць далей, як паважаць уладу і яго. Ён дастаў наган, сціснуў рукаятку, але ў апошнюю хвіліну стрымаўся і не стрэліў.

«Не зразумеюць жа нічога, чэрці...— Пашкадаваў сябе.— Ладна, шляхта, спіце, сапіце ў дзве дзіркі — нідзе не дзенецеся. Я яшчэ скажу вам сваё слова...»

Схаваў наган, задраў галаву ўверх і зірнуў у начное цёмнае, не то нізкае, не то бяздоннае неба. Нічога, апроч акіяна цемры, не ўбачыў, толькі чуў, як ад узбуджанай крыві шуміць у галаве. Нечакана нават для сябе — ці то ад журботы, ці то чорт ведае ад чаго — працяжна і надрыўна завьў павоўчаму, даючы ход з душы ўсяму свайму патаемнаму і змрочнаму...

11

Сяргеєў паехаў ад яго праз некалькі дзён. Лепш сказаць — толькі праз двое сутак удалося, лічы, выпхнуць яго з хаты.

Кураглядаў пачаставаў яго да адвалу, падарыў торбу і мяшок добра, даў падводу, каб ён усё сваё сабранае завёз у Стоўбцы, напісаў для жонкі пару слоў і папрасіў Сяргеева лішне не балбатаць пра яго, але адчуваў: калі той вып'е, не толькі ўсё раскажа, што тут бачыў і чуў, але і яшчэ абычаго напрыдумляе: кожны падарожны любіць з фантазіяй расказаць пра свае прыгоды. Гэтая пагроза, а таксама і тое, што яму нядаўна, на днях, нагрубіяніў п'яны Клопікаў, псавала настрой, і Кураглядаў быў апошні час змрочны і злы. Хмурыўся на гаротную Валю, піхаўбіў, як ката, няўдалага Мішку, не дапускаў на вочы Клопікава, хоць той лез пішчом, ліслівіў, аж непрямна было. Ён адчуваў: трэба нейкі час, можа, нават і некалькі дзён, альбо варта

добра «забутыліць», каб «прайшла бура», каб ён супакоіўся і зноў стаў лагодны. Да новай добрай выпіўкі і да непрыемнага апахмелку. Адпаведна, сельсавет, Янкавіны ў гэтыя дні былі напружаныя, пацішаныя і чакалі самых розных нечаканасцей ад яго раз'юшанага гневу.

Як вясновыя праменні падточваюць вадой снег, так і яго дрэнны настрой скрануў, змусіў палепшыць тэлефонны званок старшыні суседняга сельсавета, былога саслужыўцы, гаваркога і вясёлага Курлова.

— Кіруеш, дзядзька Апанас? — павітаўшыся, жартам запытаў той.

— Ды, разумеш, шмат усякай драбязы...— паскардзіўся ён, хоць у гэтую хвіліну сядзеў за сваім сталом і не ведаў, што рабіць, нудзіўся ад суму. Хоць бы якую паперку прынесла Валя, хоць бы зазірнуў Мішка, каб за штосьці накрычаць на яго.

— Работа — не воўк, у лес не збяжыць. Ды яе ўсю не пераробіш. Так?

— Можа, і так,— згадзіўся, мякчэючы душой.

— Дык што, дзядзька? — таямніча, але са знаёмымі ноткамі ў голасе запытаў Курлоў.— Можа, развеемся?

— Ёсць дзе?

— Ёсць.

— Вартае ўвагі?

— Вартае.

— І...

— І — «і»...— наперад знаючы, пра што ён хоча запытаць, адказаў той.— У нас усё павінна быць і «і»... Так што чакаем у вызначаны час на вызначаным месцы...

Калі паклаў трубку, Кураглядаў набраў на поўную грудзіну паветра, пабухаў кулакамі сабе па рэбрах, а потым выдыхнуў. Тое, што і сёння параіў Курлоў, узбудзіла. Сапраўды, тое развее. Хоць...

Не паспеў дадумаць, як у дзверы далікатна пастукалі. Калі дазволіў зайсці, утаптаўся Клопікаў. Ці здаровы звыш меры, ці з адмысловым тварам выпівохі — вунь і шчокі, і кончык тоўстага носа чырвоныя. Зірнуў на яго асцярожна, запытальна:

— Не дужа заняты, Апанас Лукіч?

— Ці табе трэба? — груба запытаў на пытанне ён.

— Чалавек з Хатавы прасіў жа сёння дзіця запісаць...

— Няхай прыходзіць сюды і запісвае.

— Ён меўся прыйсці, але я адгаварыў, сказаў, што самі прыездзем...— панізіў голас, як і раней, у добрую згоду, пачаў заварожваць:— Ён пару гонак выгнаў, парсючка на хрэсьбіны закалоў...

— Ну, а ты тут пры чым? У цябе, здаецца, іншая работа,— абарваў яго.— Калі я паеду, каб уважыць чалавека, дык з тым, з кім трэба. З сакратаром сельсавета.

Клопікаў занерваваўся, пачаў папраўляць на сабе салдацкую гімнасцёрку, папругу: яго хітры ход даваў асечку.

— Ну, я хачу суправаджаць вас. Каб нішто непрадбачанае не здарылася.

— Я сёння заняты,— буркнуў ён, адвёў вочы і пачаў мацаць позіркам стол. Нібы тут яго чакалі важныя паперы.

— А заўтра, Апанас Лукіч?

— Да заўтрашняга яшчэ трэба дажыць. А падругое, менш думай пра асабістае, больш дбай пра работу. Усё ж слаба спаганяеш пастаўкі. Сам змушаеш, каб я прыняў супраць цябе меры...

Клопікаў патаптаўся, а потым, як пабіты, пакінуў кабінет. «Няхай паперажывае трохі... А то абнаглеў ужо».

Кураглядаў наўмысна засядзеўся — не выходзілі, чакалі, калі ён рушыць з сельсавета, і астатнія. Калі вярнуўся дадому, завохкаў, пачаў маніць Франі, што прастудзіўся, што хоча раней легчы ў пасцель. Адмовіўся ад яе паслуг, ад зёлак, якімі яна ўжо не раз выганяла з яго хваробу, адаслаў яе з хаты. Праўда, калі ўцямнелася, колькі разоў запальваў і тушыў лямпу, каб варта, усе ў вёсцы бачылі: ён дома. Затым, калі паступова вёска ўляглася, у адно злілася з ноччу, замкнуў дома паслухмяную аўчарку і ціха выйшаў з хаты. Крыху пастаяў на ганку, прыслушаўся і, пачуўшы, як паблізу, перад сельсаветам, перакінуўшыся словам другім з кімсьці з позніх пракожных, пратупаў вясковы вартавы з сабакам, асцярожна крадучыся, па прывычцы добра бачачы ў цемнаце, загуменнем, а пасля па поплаве пакрочыў за вёску — да пагонкі, што вяла да крычатоўскага лесу.

Неўзабаве за развілкаю (адна дарога вяла ў суседнія Крычаты, другая — у Пруды), у сасновым падлеску, сышоўшы з дарогі і затаіўшыся, даволі доўга стаяў і напружана ўслухоўваўся: ці не пакоціцца па лесе і пачне набліжацца калёснае тарахценне.

Калі дачакаўся адпаведнага шуму, дык адразу стрымгалоў не вымкнуўся на дарогу: ехаць маглі і чужыя людзі, у тым ліку і лесавікі. Праўда, тут яны заяўляюцца рэдка, вельмі не сваволяць, калі прыходзяць, дык ціха і да патрэбных людзей, атабарыліся за Налібакамі, дзе большыя і гусцейшыя лясы і робяць рэйды ў болей далёкія вёскі. Трэба сказаць, з уладаю асцерагаюцца счэплівацца

(праўда, аднаго старшыню сельсавета забілітакі і яшчэ па двух стралялі), а вось усіх тутэйшых участковых трымаюць у заўсёдным страху і даволі часта па іх бабахваюць. Не ўсе з іх нават начуюць дома. Ужо сёлета чатыры з іх пайшло на той свет, два ці тры параненыя.

Калі калёсы прыпыніліся непадалёку і з іх пачулася знаёмае савінае куганне, Кураглядаў з палёгкай уздыхнуў, выйшаў са схованкі і ўжо не столькі вачыма, колькі адчуваннем разгледзеў: свае. Невысокі, мажны Курлоў і іхні ўчастковы Лявонаў — праўда, цяпер, канечне, у цывільным. Сёння з імі была яшчэ адна жывая душа — сабака. Ён ляжаў на калёсах, і яго, здаецца, за ашыйнік трымаў Курлоў і супакойваў, каб той лішне гучна не гірэў на чужога чалавека:

— Тіше, подруга, тіше.

— Нашто пёс? — здзівіўся Кураглядаў, падаючы руку Курлову, а затым і росламу Лявонаву.

— Гэта не ён, а яна,— загадкава адказаў Курлоў.— Нашто — убачыш пазней.

— У Лукіча ў печані засеў страх ад начнога сабачага брэху...— пахмыльнуўся добра знаёмы абодвум Лявонаў.— Асабліва ў час гаспадарчых аперацый...

— А ў цябе — не? — агрызнуўся Кураглядаў.— Ты не даваў драла ад паліцаюў, калі тых падымалі на ногі сабакі? Не раз і не два вяртаўся зза сабак з пустымі рукамі? Мала іх ты перастраляў за вайну?

— Ты ж, Лукіч, любіш мысліць і паступаць «дыялектычна»,— пасміхнуўся Курлоў,— дык няўжо не разумееш: у пэўных выпадках сабака можа быць не толькі ворагам, але і другам?

— Ладна, філосафы,— абарваў ён кпіны.— Скажыце: куды накіроўваемся сёння?

— У Пруды,— адказаў Лявонаў.

— Блізка...

— Далей — небяспечна. Узмоцненая ўсюды варта, ёсць тайная сувязь па рацыі з раёнам...— зноў патлумачыў Лявонаў.— Нават я не ведаю, дзе і ў каго перадатчык. Яго ўстанавілі не з міліцыі, а з органаў бяспекі.

«Божа, і тут, у Янкавінах, энкавэдэ даў камусьці рацыю? — пахаладнеў ад нечаканай навіны Кураглядаў.— Але каму? Клопікаву? П'яніцу? Не. Навуменкаву? Ненадзейнаму элементу? Дык каму?

Можжа, новай настаўніцы, зусім цывільнаму чалавеку? Але ж яна яшчэ дзяўчынка!»¹

— Паехалі,— абарваў яго затрывожаныя думкі Курлоў.

Паселі на кааёсы, павярнулі з крыгчатоўскай дарогі і пакацілі па прудскай. Праўда, гэтая дарога ў Пруды была не галоўная — тая, насыпаная яшчэ за палякамі, ішла з іншага боку Янкавін, гэтая была пабочная: сюдой ездзілі ў лес, на луг, на Сядзіўную, але, аб'язджаючы хутары, можна было трапіць і ў Пруды. Якраз гэтым шляхам хадзілі і ездзілі ў бліжэйшыя вёскі, вярталіся з іх партызаны. Тут найменш, чым дзе, было рызыкі з кімнебудзь сустрэцца, а пры сутыкненні нос у нос было лёгка сігануць убок, у кустоўе і ў густы лес.

Яны аб'ехалі вось такой, малаходжанай, дарогай і Пруды — вёску суседняга, Налібоцкага ці, як тут казалі, Налібацкага сельсавета, дзе старшынёй быў добра знаёмы, але непрыязны да іх чалавек. Калі трапілі на прудскі супрацьлеглы бок, збочылі з дарогі, навязалі каня за дрэва, а самі (Курлоў трымаў на шнурку сабаку) падаліся праз кустоўе да прудскога ручая і невялікай, неглыбокай рэчачкі, што пятаяла пасярод лугу і лесу, а сямтам у лісцянным, найбольш альховым і яловым лесе. Мясціны тут былі нізкія, балоцістыя, дык яны, людзі, ідучы цяпер навобмацак, часта западалі ў багністыя ямкі, чвякалі ў гразі. Калі дайшлі да ручая, то не паспяшаліся адразу яго пераходзіць, наўмысна, можа, і сотню крокаў, пакуль не засцюдзянелі ногі, праплюхалі па нібы ільснянай цяпер вадзе — збіць свой след, а заадно абмыць боты.

— Выходзім на сушу,— падаў каманду Лявонаў, адчуўшы тупкі бераг. Ён жа вывеў іх у кустоўе, дзе былі куп'іныя ўзгоркі, ямкі з вадой, а потым — на патрэбны поплаў перад вёскай (улетку тут шмат белых і круглаватых, як гусінае яйка, грыбоў).

Вёскі амаль не было відаць, яна толькі адчувалася цёмнымі ценямі, адмысловым сваім цяплом і заціхлым жыццём, што, здаецца, дыхала, абвалаквала, толькі цяпер, як звычайна, не вабіла, а насцярожвала. Як і трэба было чакаць, іх учулі прудскія сабакі: спачатку падаў голас самы нядрэмны і пільны, а потым паднялі брэх і астатнія.

— Маладыя, дурныя! — прамовіў Лявонаў, маючы на ўвазе, што за апошнія годпаўтара прудскія людзі, як і іншыя вакол, пагадавалі

¹ Нават пазней тая прызналася, што сапраўды ёй чэкісты даверылі рацьню. Не столькі Машка Супрагевіч, а якраз яна, засакрэчаная, паспрыяла злавіць янкавінскіх дзержпраў, а таксама некаторых лесавікоў. На пенсію яна выйшла з ордэнам, дэпутаткай, заслужаным работнікам асветы

са шчанюкоў новых сабак, што не ведалі вайны і што не баяліся, як ранейшыя, брахаць на чужых людзей і на чалавека са зброяй.

Аж брала злосць: спыняліся, затойваліся — сціхаў брэх, толькі крталіся — зноў чуліся звяглівыя галасы. Вось ужо адзін ненавязаны сабака выскачыў з вёскі і, стоячы недзе паблізу плота, намагаўся адагнаць іх прэч.

— Вартаўнікоў Рэкс,— прашаптаў Лявонаў. І Курлову: — Адпускай, Кузьміч, сучку.

Курлоў нагнуўся, адвязаў матузок і адпусціў спадарожніцу. Тая, аднак, не кінулася наперад, здаецца, падтуліла хвост і ціснулася да іх, але калі Курлоў раздзругі тыцнуў яе ботам, завішчэла і рванула ў цемру. Прудскі сабака заціх і, чуваць было, памкяўся насустрач нечаканай гасці — сутыкнуўшыся, абое спачатку загірчэлі, нават счাপіліся, а пасля, чутно было, пабеглі ўздоўж вясковых агародаў. Дзіва: раптам замоўклі і ўсе сабакі. Нібы прыслухоўваліся ўжо не да іх, а да свайго вольнага калегі і таямнічай незнаёмкі.

— Напшуд! — махнуў рукой Лявонаў, але каля плота хітнуўся ўбок, а за ім — спрытна і яны.

— Рэкс! — пачуўся непадалёку старэчы голас.— Дзе ты, каб ты здох? За зайцам альбо за лісой пагнаўся?

— Вартаўнік,— шапнуў Лявонаў.— Слепаваты, але чуе добра.

— Рэкс! Рэкс!

Не дачакаўшыся свайго памочніка, вартаўнік патупаў назад; Лявонаў, спрактыкавана прыгінаючыся і нячутна ступаючы, пакараўся ўслед за ім. Неўзабаве ён выпрастаўся, сігануў, як куля, і тут жа збіў з ног старога, заціснуў таму рот — той анямеў, нібы імгненна памёр ад страху. Праўда, калі праз хвіліну, уссеўшыся, Лявонаў заломліваў яму рукі, а яны, падбегшы, звязвалі ногі, гэты дзядзька забрыкаўся і замыгчэў. І трэба сказаць, быў пруткі. Каб як след звязаць яго, прыйшлося, лічы, успацець. Калі яго ўтаймавалі, Лявонаў лоўка адхапіў далонь і ткнуў у рот старому анучку.

Калі сталі на ногі, вартаўнік ужо свядома закідаўся, захрыпеў, але, канечне, падняцца не мог. Лявонаў, падабраўшы вартаўнікову стрэльбу, павёў іх уздоўж чыйгосці плота, а потым і гумна да магазіна — як не раз і не два бачыў Кураглядаў, ёмістага драўлянага дома на высокім пабеленым вапнай цагляным падмурку, з закратаванымі вокнамі, з высокім дашчаным, вышчарбленым на ніжняй прыступцы ганка — тут, у шчыліну, як заўважыў ён, мужчыныкурцы, ідучы ў магазін, кідаюць свае акуркі. Цяпер і ў цемені адчувалася: магазінныя вокны заслоненыя аканіцамі, на дзвярах — жалезная завала. Першы падняўся на ганак Лявонаў.

Запыніўся, дастаў з кішэні пінжака звязку ключоў і, як раней, нацягнуў на рукі скураныя пальчаткі, падабраў патрэбны ключ, пакорпаўся ім у замку і неўзабаве аднёс завалу ўбок.

— Стой тут, на строме,— прашаптаў Кураглядаву, а сам з Курловым падаўся ў магазін, засвяціў там ліхтарыкам, але ўсё роўна паздрадніцку там зазвінела закрутае нагамі вядро, штосьці (ці не шклянка) упала і пакацілася па падлозе. Ліхтарык бліснуў сюды, на паўзачыненныя дзверы — у яго святле, сапучы, Курлоў нёс на спіне мяшок (канечне, з цукрам). Апусціўшы з яго дапамогай мяшок на ганак, Курлоў вярнуўся ў магазін і, як пачулася, пачаў там разам з Лявонавым складаць у мех адзенне, кансервы, бутэлькі.

Курлоў папёр гэты мяшок і далей, а яму, Кураглядаву, Лявонаў памог ускінуць на спіну мяшок з цукрам. Калі вярталіся ў лес, дык угледзелі і пачулі: вартаўнік качаецца па зямлі і глуха стогне.

— На, Лукіч, гэтая стрэльба ўжо твая,— сказаў каля калёс Лявонаў, маючы на ўвазе, што ён і Курлоў маюць ужо такую зброю. Пакорпаўся ў мяшку, які нёс Курлоў, дастаў з яго пляшку і зубамі садраў з яе накрывку.— Давайце замочым паспяховую гаспадарчую аперацыю.

— Не спяшайся...— падаў голас Кураглядаў, адчуваючы, як дробна трымцяць ногі і рукі.

— Цыц, Лукіч! — абсек яго Курлоў.— Не накаркай! Выпілі гарэлкі. З горла пляшкі. Па чарзе. Пустую бутэльку Лявонаў засунуў у мяшок. Пасля зняў з рук пальчаткі, усунуў іх у кішэню фуфайкі.

— Есць, хлопцы, на прыкмеце яшчэ адзін магазін...— прамовіў, закурваючы, а потым хаваючы запалку ў карабок.

— Можа, хопіць? — запытаў Кураглядаў, адчуваючы, што гэтыя цяперашнія «операцыі» дабром могуць не скончыцца.

— Што — зажырэў ужо? — падсек Курлоў, таксама закурваючы.

— Небяспечна...

— Пакуль ёсць лесавікі, ёсць і на каго спісаць,— супакоіў яго Лявонаў. Ухмыльнуўся: — Так што каб не было іх, дык трэба было б іх выдумаць... Але хопіць перастарэкваць. Паехалі. Трэба яшчэ схваць дабро і быць напаяўку. Выго, чэрці, можаце дрыхнуць і да абеду, а мне будзе шмат марокі. Нават каб прыляпіцца да гэтага ўчастковага і неўпрыкмет замеці ўсе сляды, калі яны засталіся...

12

Калі выклікалі ў раён на нараду (а выклікалі досыць часта і нярэдка па самай што ні ёсць сапраўднай дробязі, абы «даць новае

ўказанне»), Кураглядаў адчуваў і трывогу, і заадно знаёмае радаснае ўзбуджэнне.

Трывожыўся зза невядомасці: што будзе? «Новая надзённая задача, што выцякае з прамовы таварыша Сталіна», альбо новы наганяй, а то і яшчэ адна партыйная вымова? А што да ўзбуджэння, дык яно было зза патаемнай і жаданай надзеі: а раптам сёння ўдасца пазбегчы крыку, лаянкі, кары,— гэта значыць, можна будзе не толькі вырвацца з янкавінскага дрымлівага, сумнага асяроддзя, пабыць у горадзе, дзе зусім іншы дух, сустрэцца з сябрамі і разам з імі «ўдарыць па цымбалах» — махнуць рукой на цяжкі час, на нялёгкую сітуацыю, на ўсё гораснае і як след павесяліцца...

Дарогі да раёна дзве. Адна — карацейшая, але пятлістая праз параскіданья астраўкамі вёсачкі і паўз хутары, праз прылесак Налібацкай пушчы (сюдой ён не ездзіў, асцерагаючыся лесавікоў і хутаранцаў), другая — даўжэйшая, праз вялікія сёлы, праз лес (тут ад яго нідзе не дзенешся, бо край гэты лясны), насыпная, мясцінамі (пакуль паспелі за палякамі) выбрукаваная. Ён ездзіў якраз па гэтай дарозе: яна была людная, па ёй часта шнуравалі нагружанья і парожнія лесавозы, зрэдку праскоквалі на матацыклах міліцыя ці раённая служба бяспекі, праязджалі вайсковыя машыны, сюдой ахвотней ездзілі нарыхтоўшчыкі, паштавікі, настаўнікі, урачы і медсёстры, журналісты, некаторыя тутэйшыя сяляне.

Да раёна было вёрст васемнаццаць. Фурман, Мішка, маўчыць, думае свае думы, жарэбчык лёгка імчыць, калыша брычку, дагледжанья колы мякка шамацяць па пяску, толькі зрэдку падскокваюць на камені ці западаюць у выбоіны, абапал паўстае, паволі застаецца ззаду хваёвы лес альбо змешаны, найбольш з бярозы, гаёк, балотца альбо аранае, з жоўтымі кратовымі горкамі поле, набліжаецца і ўсё аддаляецца нізкі, сёння шараваты небакрай — усё гэта настройвае ці на адмысловыя, спакойныя і засяроджанья думкі, ці на адмысловы, трошкі сумнаваты, трошкі чулівы ўспамін, што раптам можа абудзіцца ад нейкай самай што ні ёсць дробязі. Скажам, ад убачанага ацалелага коласа на жніўі альбо аставага куста, ад раптоўна ўзяцелага з разоры птушкі ці ад знянацку выбеглага на дарогу зайца...

Сёння неяк выпадкова (а можа, і не само па сабе, а зза абуджанай землякоммяшчнікам памяці) усплылі ўспаміны пра свае маладыя гады...

3 «ХРОНІКІ» АПАНАСА КУРАГЛЯДАВА²

1. У РАЁНЕ

«...У свой райцэнтр я трапіў даволі позна, недзе на васемнаццатым годзе жыцця.

Наш Дзэґцеў, як пацяперашняму, быў зусім малы. Плошча з трыма магазінамі, рынак, пошта, аптэка, бальніца, клуб, пару майстэрняў, забягалаўка і, можа, які дзесятак вуліц. Па іх ездзілі амаль толькі на калёсах ці санях, бо з тэхнікі было толькі два грузавікі і адзін легкавік.

Аднак тады, у маладосці, Дзэґцеў ашаламіў. Брат ты мой, колькі высокіх (на два паверхі!) дамоў, колькі вуліц, колькі добра апранутых людзей, што гавораць ужо неяк іначай — мудрагеліста і культурна.

Напужаў мяне цягнік. Падехаі з бацькам да чыгункі — перад самым носам перагарадзіла нам дарогу паласатая жардзіна — шлагбаум панавуковаму.

«Пачакайце,— сказала тоўстая кабеціна з жоўтым мурзатым сцяжком у руцэ.— Няхай цягнік пройдзе».

Я чуў, што ёсць на свеце паравоз, вагоны, але цяпер захваляваўся: што гэта за дзіва такое? Злез з калёс, падышоў, стаў каля паласатай жардзіны. Нічога не відно, чуваць толькі далёкі свіст, гул ды пачынае стагнаць пад нагамі зямля. Але праз хвілінудругую шпарыць змей. Дым — снопам, сам — чорны, страшны, колаў ды колаў пад ім! Конь наш — на дыбы, ледзь калёсы не перакуліў. Ды што жывёла дурная! У мяне, чалавека новай эпохі, камсамольца, сэрца гойснула ў пяткі. Хітнуўся за бацьку, стаў, закалаціўся, ляскат, грук, вялізныя скрынкі (вагоны) з лесам, з пяском, з каменнем адна за адной ляцяць, вецер свішча, восьвось з ног саб'е, а то гэтае жалезнае страшыдла абэрнецца, на блін сплюшчыць.

Карацей, шмат чаго новага пазнаў у горадзе, прыехаўшы туды вучыцца на шафёра. Там першы раз машыну, электрычнасць, аэраплан, кіно ўбачыў, па тэлефоне пазваніў (дужа ж у вуху казытала і незвычайным здаваўся чужы голас), марожанае з'еў, піва выпіў. Там мяне і абразілі балюча — як «дзэравеншчыну». Пазней бачыў вялікія гарады, вось тут, у тугэйшым гарадку, жыў і меў добрую пасадку, але да горада і да гарадскіх не прывык. Ці, лепш сказаць, ласкі не маю. Нават недалюбліваю іх. За іхнюю фанабэрыю, насмешку з вясковых

² Пазней, на пенсіі, Кураглядаў напіша ўспаміны пра сваё жыццё. Тут і далей урыўкі з іх. Тлумачэнне пра ўспаміны — у эпілогу твора.

людзей, хоць у горадзе, можа, болей, чым у вёсцы, усякага глупства, шантрапы: тут, у горадзе, звыш меры спецаў чужы чамаданчык сцібрыць, руку ў тваю кішэню засунуць, а то і без дай прычыны табе па карку засмаліць, а таксама звыш меры ўсякіх лайдакоў, цёмных і падазронах людзей, правакатараў і змоўшчыкаў.

Калі з бацькам пабылі ў школе, дзе мяне запісалі на шафёрскія курсы (пазней я ў анкеце, дзе была графа «адукацыя», пазначаў «ПК» — шафёрскія курсы, каб было і значна, і вышуклівала пралетарскасць майго навучання), заехалі на дзэгцеўскі рынак. Бацька хацеў цвікоў, мыла, шкла да лямпы, селядцоў купіць. Купілі. Захацелася мне ў туалет. Запытаў, дзе ён. Паказалі. Падышоў да аблезлай і засмечанай будыніны. Перад уваходам стаяць тры маладыя здаравылы. Кураць, гамоняць, слінай цыркаюць. Адзін з іх, нізкі і рабаціністы, перагароджвае мне нагой шлях:

«Куды? У брудных чаравіках?»

«Сюды».

«Ну, дзярэўня! — засмяяўся той. — Прывыклі, дзе хочаш і ў чым хочаш, хадзіць. Тут — горад, чысціня, парадак. Тут, дзярэўня, нават у туалет трэба не ў брудным абутку, а вось у чыстых тапках ісці, — паказаў вачыма на дол, дзе стаялі абрэзаныя, без халявак, дзіравыя паўботы. — Выйдзеш — зноў абувай сваё і чашы на здароўе ».

Паверыў я, скінуў новыя чаравікі, усунуў ногі ў тыя нікчэмныя «тапачкі» і пашлэпаў. Вярнуўся — ні тых дзецокоў, ні маіх чаравікаў. Бацька, прылюдна надаваўшы па карку, мусіў свае лапці аддаць, паехаў дадому босы.

Потым, калі ўжо вучыўся на шафёра, абабіўся трохі, знайшоў тых ашуканцаў. Чаравікаў яны, канечне, не аддалі, паскалілі толькі зубы: так табе, лапуху, і трэба. Затаіў на іх злосць: ну, прахвосты, пачакайце, быць не можа, каб я вас не нагрэў! У нас, у Ветраве, такі закон: у цябе раз укралі — ты тры разы таго абяры, табе раз па мызе смальнулі — ты таму ранапозна растаўчы нюхаўку! Доўга выношваўвыкалыхваў я сваю помсту і надумаўся, як яе спраўдзіць. Пазычыў аднойчы ў нашага гаспадарніка спісаны халат, у кожнага калегікурсанта па некалькі рублёў і, сабраўшы ладную суму, падаўся на рынак. Убачыў тых траіх. Пачаў назіраць за імі: стаяць каля туалета, разуваюць вясковых даверлівых цельпукоў, збываюць зпад крыса ўкрадзеныя шапкі ды хусткі. Падышоў.

«Купі капялюш, — зарагаталі. — У лапцях і ў капелюшы будзеш фраер!»

«Магу купіць. І капялюш, і паліто», — адказаў я, дастаў з кішэні і паказаў кіпу грошай.

У іх — вочы па яблыку, агонь у зрэнках. Пакуль яны глыталі слінкі, я спакойна падзяліў грошы на дзве купкі, адзін стосік засунуў у адну кішэню парванага халата, другі — у іншую.

«Колькі хочаце за капялюш і паліто?» — запытаў у іх.

Адказалі. Яшчэ боты падсоўваюць купіць. Бачаць жа: у мяне грошай на ўсё хопіць.

«Трэба зайсці ў туалет і прымераць», — сказаў ім.

Згадзіліся. Пайшлі. Я скінуў з сябе халат, згарнуў яго і падаў нізкаму і рабаціністаму:

«На, патрымай».

Той ахвотна ўхапіў, а я ад іх узяў боты, паліто і капялюш ды накіраваўся ў туалет — нібы прымераць без лішніх вачэй. Аднак я і не думаў нават распранацца ды ўбірацца ў чужое, акуратна згарнуў усё, узяў пад паху і пастаяў з хвілінудругую. Вызірнуў пасля на плошчу. Як і чакаў — нідзе з траіх гэтых нікога. Паперлі прадаўцы на ўвесь дух адгэтуль, лічачы, што нясуцца не толькі з маім халатам, але і з грашыма. Зноў, бачыце, акалпачылі дурня, удвая ці ўтрая садралі з мяне! Не здагадаўся, што я «абман зроку» ўчыніў (наўмысна грошы на дзве кіпкі раздзяліў), як і не дапетрылі, што я яшчэ загадзя кішэні ў халаце абрэзаў і, адпаведна, грошы праз дзіркі засунуў у кішэні сваіх штаноў. Халат — у іх, штаны ж — на мне! Але доўга там не стаяў, варон не лічыў, міргмірг тудысюды ды ходу з рынку. Казалі, праз хвілін пяць імчаліся тья трое з горада да туалета, лямантавалі, трэслі ў паветры кулакамі, паказваючы ўсім вывернутыя парэзанья кішэні старога халата. Знайшлі міліцыянера, ад злосці ды ад разгубленасці доўга не маглі патлумачыць яму, што і да чаго. Але той і не слухаў, павёў іх, жучкоў, у міліцыю.

Болей я, ясна, на рынак той не хадзіў. Сабраныя грошы сябрам вярнуў, боты, паліто і капялюш у Ветрава завёз. Праўда, ад мазурыкаў не схаваўся. Горад невялікі — высачылі. Але... Расказваць пра тое не хочацца: і цяпер валасы дыбам устаюць. Так, звяры, наўскідалі, што страціў прытомнасць. Каб не агледзелі выпадковыя прахожыя ў яміне, дык, можа, не я, а хтосьці іншы ездзіў бы на старшынёўскай брыгцы...

2. СЛАЎНАЯ МАЛАДОСЦЬ І НЯЎДАЛАЯ ЖАНІЦЬБА

Вярнуўся я з курсаў на новенькай машыне для свайго калгаса. Мала сказаць — вярнуўся. Сустракалі мяне, брат ты мой, як чэлюскінца альбо Чкалава. З музыкай і з кветкамі. З канца нашага

Ветрава да самай канторы — з вярсту — люд па два бакі вуліцы стаяў і вітаў.

Як вылез з кабіны, дык сябрыкамсамольцы падхапілі і на руках панеслі да трыбуны. Я, сын Лукічагалетніка, стаў героем часу!

Старшыня калгаса (ужо не Сяргееў), наш камсамольскі важак Бяздомны і я сказалі прамовы, уславлі Савецкую ўладу, Леніна-Сталіна і наша шчаслівае жыццё. Карэспандэнт раённай газеты сфатаграфавалі мяне (і як вылазіў з кабіны, і як неслі мяне да трыбуны, і як я падсыпаў прамоўніцкі жарок), і праз колькі дзён дзве старонкі газеты славлі мяне на ўвесь былы павет. Можна, нясціпла, але я перастаў быць Афонькам, стаў Апанасам Лукічом і, паверце, героем эпохі.

Шафёрыў, ясна, зухавата. Насіў сандалеты, штаны з чортавай скуры, чырвоную кашулю і белую кепку (увосень — тыя капялюш і паліто). Еду спакваля ў Дзёгцеў, вязу поўны кузаў жыта, пшаніцы ці бульбы — гонар! Просіцца хто пад'ехаць са мной — пашана! Вяртаюся парожні, не еду, а лячу — пыл зпад колаў, куры ды сабакі па ўсіх вёсках на бакі, вецер — за шклом. Высунуўся з акенца, рот да вушэй, рукой махаю дзяўчатам — любата! На танцах — першы хлопец. Дзяўчаты аж млеюць. Праўда, тады я яшчэ нясмелы па гэтай лініі быў, можна сказаць, таўкач. Каля якой задрыпанай нішто сабе, а вось з прыгожымі дар мовы траціў. Зірне альбо што-небудзь скажа красуня — а ў мяне сэрца ўпрысыдкі, язык нямеє і калодаю робіцца.

Цяпер цяжка нават патлумачыць, чаму мяне чорт звязаў з Марусяю — дачкой Лыкавых-азіятаў. Невысокая, нязграбная, непісьменная. Раздзругі ў кабіне пакатаў, колькі разоў вальсік станцаваў, з вечарынкі дадому правёў, надудзеў на вуха ўсякай лухты, а яна — шусь, пада мной, лічы, адразу...

Эх! Адным словам, як кажуць, нядоўга музыка іграла — нядоўга фраер танцаваў. Лічы, не пазнаў, што ж яно такое — пагуляць памаладому, кахаць пасапраўднаму, а яна, Маруся, хліпае ўжо: «Лукіч, я цяжарная».

Зірнуў на яе іншымі вачыма, і сэрца абмёрла: божа ты мой, арол на варону спакусіўся! Але што рабіць? Звычайна ў такі «крытычны момант» многія хлопцы даюць драла. Але я не мог збегчы. Куды і як уцячэш, калі машына, такі давер, такая слава на табе! Параіў схадзіць у суседнюю вёску да бабызнахаркі — асечка. Баялася нават паказацца на вочы той эскулапцы. Узлаваўся, махнуў на яе рукой: калі такая баязлівая авечка, дык...

Словам, пакінуў яе, праз нейкі час да іншай, прыгожай Анюткі-магазіншчыцы з бліжэйшага сяла, пачаў заляцацца. І цяпер з красуняй хутка ўсё на лад пайшло. Смеласць, спрыт заявіліся. Зразумеў: з

жанчынамі трэба ласка, адмысловае якасціснасці, але заадно трэба і рашучасць, напорыстасць. Спакваля падступайся, улагоджвай, а калі ўсыпіў пільнасць, то хапай і не выпускай ужо з рук!

Дык... Еду аднойчы ад Анюткі позна дадому, песеньку пад нос мармычу — ажно бачу: на дарозе — стары Лыкаў, Марусін бацька. Мусіў прыпыніцца. Не душыць жа чалавека. Аж з лесу яшчэ і два яго сыны выходзяць. Усе сярэдняга росту, плячыстыя, малагаваркія і лютыя. Ну, тут у мяне і зубы заляскалі. Адчуў: будуць судзіць па нашым, ветраўскім, законе...

«Вылазь, герой, пагаворым», — кажа Лыкаўбацька.

«Пра што?»

«Не ведаеш?»

Слова за слова — ухапілі, вывалаклі з машыны, на калені паставілі.

«Што Маруську нашу сапсаваў — ладна... Але калі не возьмеш яе замуж, заб'ём і ў лоўж...»

Карацей, упірацца не было як: загубілі б. Не толькі прызнаўся ва ўсім, але даў слова, што выкуплю свой грэх. Праз некалькі дзён павёз яе ў сельсавет. Пасля ўжо, на вяселлі, і Анютка, і іншыя дзяўчаты шкадавалі: эх, уздыхалі, ЛукічЛукіч, ты такі хлопец, на ўвесь раён славін, мог самую прыгожую ўзяць, а падчапіў замухрыху!

Што мне было гаварыць? Маўчаў, моршчыўся ды махаў ад адчаю рукою.

3. ВАЙНА, НОВЫ ЛЁС І «АСАБІСТАЕ ПЫТАННЕ»

Як перадавога чалавека новай вёска ўзялі мяне ў армію. Старшыня калгаса даў прэмію: кавалак палатна, пару ручнікоў і цяля. Бялізну Марусі пакінуў, а цяляціна пайшла на развітальны вечар. Усёй вёскай гулялі, праводзілі мяне.

Потым усіх навабранцаў сабралі ў Дзёгцева. Музыка, песні, свята. Праўда, Маруся плача. «Душа адчувае, — ные, — не вернешся ты да мяне, Апанас Лукіч. Гарадскую якую знойдзеш сабе...»

На камісіі, як і мой дзед некалі, шмат на вагах зацягнуў, і мною любаваліся ўрачы: мацак!

— Будзеш, герой, служыць на мяжы. У Брэсце, — сказаў старшыня камісіі.

З аднаго боку, быў рады, што ад Марусі ўцякаю, а з другога — душа ў пяткі. Я тады не вельмі ведаў геаграфічную карту. Ну, падумаў, траплю на край свету? Уладзівасток, Брэст — гэта ж крайнія кропкі нашай вялікай краіны. Уладзівасток на Далёкім Усходзе,

непадалёку Японіі (фільм бачыў, як ехалі дзяўчаты туды па пуцёўках). А вось дзе той Брэст? Кажуць, за Мінскам, перад Польшчай, якой ужо Германія валодае. Ну, што да Германіі, дык такой бяды: з ёй жа вялікая дружба! Хоць, сказаць шчыра, душу ўсё ж нейкая трывога тачыла: хаўрус то хаўрус, але Гітлер — не такі ўжо добранькі ды лагодненькі, як прыкідваецца, як цяпер нашы гаварыць пачалі. Вунь колькі ўжо суседніх краін патаптаў і загроб!

Але нічога не зменіш. Пагрузілі ў вагоны — паехалі. У Магілёў, з яго — у Брэсцкую крэпасць.

Служба была не цяжкая. Вазіў на легкавушцы камандзіра палка. Страявой, лічы, і не нюхаў. Праўда, два разы «на губе» сядзеў. Адзін раз за выпіўку, другі — за самаволку.

У першы ж дзень вайны ледзьве ў палон не трапіў. Вёз камандзіра ў штаб — адкрылі па нас з аўтаматаў агонь дэсантнікідыверсанты. Камандзіра забілі, а я ўцалеў. Уцёк зпад самага варожага носа. Адступаў. Каля Стоўбцаў запыніліся. Пачулі: немцы пад Смаленскам ужо. Куды ні ідзі — трапіш у іхнія лапы. Адным словам, рапшылі дачакацца нейкай пэўнасці ў невялікай вёсачцы. У Заброддзі. Паскідалі сваю форму, панадзявалі вясковыя жупаны. Пайшлі ў найміты. Касцамі. Праз месяцдругі некаторыя мае сябрукі ў прымы да тутэйшых маладзіц папрыставалі (адзін з жаніхоў жанаты быў ужо). Кажуць і мне: ляпіся і ты, Апанас, да якой маладой удавы, ахватней вучыся гаварыць патутэйшаму ды жыць тут будзем, пакуль усё ўсталюецца. Немцаў, можа, і не варта надта баяцца. Яны ўсё ж культурная нацыя. Зямля тут неблагая, людзі гаспадарлівыя, спакойныя — жыць можна. Павернецца ўсё іначай — можна тады і лататы даць.

Я не спяшаўся атабарвацца тут. Мае сябры па няшчасці цёмныя, недалёкія былі, а я ўсё ж свядомасць меў. Ды асцерагаўся, што немцы мяне, камсамольца, наватара, патрасуць, а падругое, яшчэ болей баяўся сваіх. Ведаў: не даруюць ні здрады, ні дэзерцірства. Чуў жа: Сталін сказаў, што ў яго палонных няма, усе яны — здраднікі. А з ненадзейнымі ў таго ды яго памагатых размова кароткая. Альбо куля ў патыліцу, альбо за калючы дрот. Адным словам, пачакаў да восені: хто — каго? Аж немец пад Масквой ужо. Сказаць шчыра: засумняваўся, што яго змогуць адтуль назад паперці.

«А што,— пачаў ужо думаць часамі,— можа, шмыгнуць ад Марусі? Нялюбая, бесталковая. Не бог, а прыкры выпадак яе за жонку даў. Зашыюся тут — хто знойдзе? Можна ж і прозвішча памяняць, тутэйшай гамонцы навучыцца».

Якраз добрую дзеўку нагледзеў — адна ў заможных, але хваравітых бацькоў, багатая на цела і не брыдка. Праўда, спачатку гэтая панна Ванда цуралася, як чорт крыжа, а потым, калі ўюном пачаў каля яе пакручвацца, пусціў у ход усё сваё красамоўства, пакрыху асвойталася, а праз яшчэ нейкі час сказала: «Вазьму ў прымы, калі ў каталіцкую веру пяройдзеш».

Хто ведае, як павярнуўся б мой лёс далей, можа, і я стаў бы паўпшэкам, каб не падзеі зімы сорок другога. Зайшлі раз уночы ў Заброддзе людзі з лесу... Хлопцы з Вялікай зямлі, строгія, суровыя, да трох не гавары... Пайшоў з імі з цёплай хаты ў халодны лес... Папрадаваў нямала дрыжыкаў... Трос, як грушу, асабіст... Напачатку мяне, як і тых, што прыжаніліся ўжо, выпрабоўвалі, пры атрадзе трымалі, вока з нас не спускалі, але пазней, калі лёс звёў з закінутым сюды земляком, Уладаровым, пачалі на гаспадарчыя аперацыі пасылаць, а яшчэ пазней — у разведку, на чыгунку альбо ў засады. Як мог заваёўваў давер. На ражон не лез, бярог галаву, але і не філоніў. Дык і ў людзі выбіўся. Камандзірам узвода стаў, у партыю ўступіў, ордэн і некалькі медалёў атрымаў.

У блакаду Заброддзе спалілі, а людзей (маю «нарачоную» таксама) вывезлі ў Германію. Пасля вайны многія вярнуліся адтуль дадому, а Ванда, выйшаўшы замуж за паляка, падалася ў Польшчу.

Пасля вызвалення была не толькі радасць, але і былі вялікія турботы ды хваляванні. Каму трэба было ўлівацца ў армію і ісці на Захад з баямі (бывала, былых партызан, «тых, што прасядзелі вайну пад бабскімі спадніцамі», гналі ў адкрыты бой, і яны гінулі дзесяткамі ды сотнямі), каму можна было трапіць «у лік партыйнага і савецкага актыву», застацца тут. Сказаць па праўдзе, не было вялікага рвення ісці на фронт, можа, у першым адкрытым баі злажыць галаву, а хацелася мірнага жыцця, далей ад перадавой, снарадаў і куль. Калі б не Уладароў, дык... Зямляк, які застаўся тут за першага сакратара райкома партыі, пачаў, як кажуць, падбіраць сабе каманду. Канечне, са сваіх найбольш давераных людзей. Спачатку ён як след уладкаваў самых блізкіх: да слова, яго начальнік штаба, маёр Сысункоў, стаў начальнікам міліцыі, былы зампаіт Працэнка — загадчыкам райана, асабіст Ламідзе — пракурорам, рэдактар нашай газеты Фрайзман — рэдактарам раёнкі, урач Буракоў — галоўурачом райбальніцы. Праўда, начальніка асобага аддзела забралі, а замест яго прыслалі новага. Ну, а што да вас, рангам ці дзвюма ступенямі ніжэй, то Уладароў усіх прасеяў: мяне, да слова, назначыў дырэктарам мясакамбінаціка, а іншых паслаў у вёскі дырэктарамі школ, у сельсаветы.

Стаў я, значыць, гарадскі жыхар. Першым чынам знайшоў сабе добрую кватэру, дзе пры немцах жыў нейкі важны цывільны чын, начальнік па зямельных справах, справіў належнае адзенне — афіцэрскі мундзір і дыяганалевае сіняе галіфэ, фуражку, а заадно набыў і афіцэрскую сумкупланшэт, плашчнакідку. Які ж ты кіраўнік, калі ніякай саліднасці не маеш?! Да ўсяго пачаў суровы выгляд і тон размовы выпрацоўваць. Вучыўся вельмі не размусольваць, а кідаць камандныя рэплікі. Майстры, забойшчыкі мясакамбіната, кліенты, праўда, як гаварылі мне мае давераныя людзі, пасміхоўваліся за вочы, але перада мной у струнку выцягваліся. Адмыўся, адкарміўся — чысты, гладкі стаў. Ды чаму было не паправіцца? Мясакамбінат ёсць мясакамбінат, тут не тая ўстанова, дзе бушуюць сходы, нарады, крык, лаянка і нервы, тут — свежанінка, кілбаскі, рулецік, грудзінка — што хочаш... Было, прывядзе ці прывязе хто што-небудзь здаць з жывёлы і хоча ўтарпачыць лепшым гатункам, дык спачатку да мяне ідзе. І не з пустымі рукамі. А я... Жывы чалавек. Быў не супраць з чалавекам паразуменне знайсці... Жыві, брат, і жыць хочацца, пазбавіўшыся ад холаду і голаду. Ясна, кабінет сабе добры зладзіў, у прыёмнай рыжю красуню Святлану пасадзіў. Каб яна не толькі друкавала патрэбнае, але і кліентаў «перабірала», прыносіла мне паперы на подпіс у масіўнай скураной папцы.

Бывала, прыму наведвальнікаў, дам ЦУ падначаленым, пазваню па тэлефоне і пагавару са сваімі сябрамі, калегамі па наменклатуры, а пасля выйду ў прыёмную. А там яна, рыжувка, сядзіць за машынкаю, у люстэрчакку свой харошы тварык разглядвае ці пазногцікі наждачком падпілоўвае. Шыкоўныя рыжыя валасы па паясніцу, поўныя шчочкі, пакатыя плечы, не высокія, але тугія грудзі пад беленькай блузкай з кароткімі рукавамі — дых займае! Сяду каля яе на край стала, усміхнуся і кудзеркі яе валасоў каля вушэй сабе на палец нагортваю:

«Хто ў нас такі малады і прыгожы?»

«Апанас Лукіч! — пунсавее.— Калі ласка, не трэба. Убачаць людзі — абышто падумаюць».

«А ты? Не падабаецца табе? І я не падабаюся?»

«Што вы, Апанас Лукіч, гаворыце? Я ж замужняя жанчына!»

«Няўжо сама не разумеш: ты самая прыгожая ў гэтым гарадку?! — слаўся лістам.— І вельмі мне падабаешся. Нават болей — я ў цябе закаханы. Як хлапчук!»

І гэтак далей, і гэтак далей. Дазваляў ладны мясны кавалак дадому ўзяць, за свае грошы духі, хусткі, кофтакі ёй купляў, адну ці дзве граматы за добрую работу даў.

Сышліся нашы сцежачкі аднаго дня ў абед. Тады я не пайшоў палуднаваць у рэстаран, застаўся ў кабінёце. Паклікаў яе да сябе. Зайшла — я дзверы на ключык, са стала газетку падняў, а на стале — добрае віно, адмысловая закуска. Спачатку адмаўлялася і застацца са мной самнасам, і што-небудзь у рот узяць, ледзьледзь змусіў. Капі выпіла аднудругую чарачку, расчырванелася, зацвіла маладосцю і здароўем, а заадно памяняўся і яе настрой. Дзе я, згаладалы па жаночай ласцы, мог пасля гэтага адступіцца, выпусціць з рук такую вабную русалку, дзе яна, маладая і гарачая, магла ўстояць перад такім бурным націскам! Ды ўбачыла хутка: я — зух, мужчынахват, нераўня яе хірляваму мужударожніку. Палюбіла, прывыкла, што і не адарваць было. Праўда, своеасаблівая была. На рабоце нібы спакойная, разважная, а са мной у якімнебудзь зацішку, калі трохі вып'е, калі палашчу, распалю, дык быццам памяць траціла. Так паддавалася страсці, што заплюшчвала вочы, біласякідалася, а ў самыя ўзнёслыя, пякельныя хвіліны бязлігасна хлістала мяне па шчоках і крычала: «Праклятая плоць! Праклятая плоць!» Лічы, кожны дзень сустракаліся ці ў маім кабінёце, ці на яе кватэры, ці на лоне прыроды. І, здавалася, шчасцю гэтаму канцакраю не будзе!

Малады яшчэ быў, не пільны. Нейкі асвядомлены зламыснік шапнуў — высачыў, залавіў нас Святланін муж. Дурань, мала чужым людзям нас у пікантным стане паказаў, дык яшчэ на ўвесь горад лямант падняў, пабег са скаргай да Уладарова, запіў і кожнаму першамусустрэчнаму расказваў сваё гора.

Ясна, зразумеў я, будзе партыйнае бюро — будучь «належаўныя вывады». Паспрабаваў пагаварыць з гэтым скажнікам, грошы даваў — не, глядзець не хоча: «Вы жану маю іскусілі, а цяпер маю душу купляеце!» Ночы не спаў, схуднеў на кіло дзесяць, тры сівыя валасіны на скроні ўбачыў — адны думкі грызлі, як у горадзе ды на мясакамбінаце застацца.

Пакутаваў, але нічога толкам сам не прыдумаў. Разгубіўся. Пашнураваў да Фрайзмана: «Памажы, Абрам Евелевіч, ратуй». І яму ж нямала перападала ўсякіх далікатэсаў. Той паслухаў, пасмяяўся, а тады, стары ліс, прыдумаў мігам, як мне выратавацца ад бяды.

«Ідзі,— кажа,— да Буракова і прасіمالі, каб даў даведку, што ты імпатэнт».

«Як — імпатэнт?»

«А вось так,— гаворыць, а ў самога чорцікі ў вачах скачуць.— Што ты з жанчынай, маўляў, нічога не можаш».

«Сорамна ж такую даведку даваць».

«Дык хочаш ці не хочаш у цёплым кабінэце сядзець, есціпіць ад пуза?»

«Ну, а калі даведка не паможа?»

«Гады выганяць з партыі. За маральную разбэшчанасць».

«Але ж гэта — канцы...»

«Тактак, дарагі. Гэта значыць, што тваё асабістае пытанне перакрэсліць навек табе кар'еру. Станеш ізгоем грамадства. Ну, а калі скажуць мне прапясочыць цябе ў газеце, дык прыйдзеца, дарагі, такі фельетон жарнуць, што ўвесь раён ахне!»

«Дык што ўсё ж рабіць?»

«Калі такая даведка не выратуе, уздумаюць з партыі выключачь, дык гады станавіся ва фронт і «Інтэрнацыянал» спявай. Ubачаць, што да глыбіні верны марксізмуленізму, свой у дошку, дык, можа, пашкадуюць, пакінуць каля карыта».

Ну, што рабіць. Як паклікалі на бюро, пайшоў, панёс адмысловую даведку. Уладароў распаліўся, бэсціць на чым свет стаіць: «Маральнае разлажэнне!», «Падрыў аўтарытэта кіраўніка-камуніста!», «Учынак лье ваду на млын па-антысавецку настроеных заходнікаў!» Стала мне зразумела: пакаранне будзе строгае. Хочаш ці не хочаш, а выцягнуў, падаў тую даведку.

Спачатку ўсе замаўчалі, аж затаілі дыханне ад такога адмысловага дакумента, а пасля выбухнулі рогатам, аж за жываты пачалі хапацца. І Фрайзман, член бюро, рагатаў разам з імі — можа, і наўмысна ўсё дзеля вась гэтага падстроіў.

«Які імпатэнт? — нарэшце, выціраючы слёзы ад смеху, падаў голас Уладароў.— Ды зірніце вы на гэтага «няўдаку»! Вочы масляныя, як у ката, ражка дык ражка! Што ён нам голаў тлуміць! Ён жа жанаты, сына мае!»

«То раней, да вайны, а цяпер — іншае... Доўгае ўстрымліванне падзейнічала...» — замямліў я.

«І не сорамна табе, цнатлівец? Цябе ж на гарачым злавлі?»

«Не. Нічога не было».

«Ганьба!»

«Зразумейце мяне,— прашу,— не карайце строга».

Карацей, у партыі пакінулі, кар'еру мне не зглумілі, далі шанец на будучыню, але ўляпілі ў тым годзе ўжо другую вымову (на гэты раз з занясеннем ва ўліковую картку) і пастанавілі «вызваліць па меры магчымасці з пасады, што займае». Вызвалілі. Праз нейкі час паслалі старшынёй сельсавета ў Янкавіны».

Вось ужо і горад з даволі дзіўнай назвай Вянкі. На самай справе, канечне, гэта ніякі не горад, у ім толькі некалькі цагляных будынкаў (касцёл, царква, пяць ці шэсць былых царскіх і польскіх аднапавярховых дамоў), з тысячу насельнікаў, а астатняе ўсё тут местачковае: брук, абкладзены плітамі крыважнякамі, студнібудкі, драўляныя платы, гародчыкі і сады, старыя хаты на высокіх каменных падмурках.

У драўляных дамах не толькі жывуць людзі (вянчане ці вянкоўцы), але і ў многіх з іх — розныя канторкі, базы, магазіны, пошта, сталоўка і «Чайная» (забягалаўка), у мураваных — райком і выканком, школа, раённы Дом культуры, «турма» (турма — памясцоваму, а так гэта толькі КПЗ) з міліцыяй і яшчэ адна салідная ды паважаная ўстанова — рэстаран. Амаль на ўсіх дзяржаўных будынках — лозунгі, «Слава партыі Ленина-Сталина!», «Сталин — вождь всех народов!», «Да здравствует Советская власть — самая демократическая и гуманная в мире!» Драўляныя і цагляныя пабудовы старыя, але дагледжаныя. Прыстойна, чыста нават на невялікім рынку, куды па нядзелях і па тутэйшых фэстах з'язджаюцца навакольныя, прываложанскія, прыстаўбоўскія, прыракаўскія і нават прымінскія сяляне, што прадаюць жывёлу, садавіну і агародніну, бульбу, мёд, нямецкае адзенне і гарэлку зпад крыса, а таксама купляюць тое, што ім трэба. Карацей, Вянкі — звычайнае былое заходнебеларускае правінцыяльнае мястэчка, што цяпер па волі лёсу стала раёнам, адпаведна і горадам. Без якіхнебудзь значных завода і фабрыкі, толькі з ганчарняй, пякарняй і мясакамбінатам, дзе яшчэ летась цараваў ён, Кураглядаў.

Каля агароджы з цагляных тумбаў і жалезнага, завостранага на версе частаколу самай высокай у гарадку будыніны — цёмначырвонай камяніцы з чырвоным і чырвоназялёным сцягамі — стаяла ўжо нямала брычак, калёс з сенам ці навізаных асядланых коней, нямецкіх веласіпедаў і пару матацыклаў. Купкамі стаялі фурманы — яны, як і іхнія начальнікі, ужо ведалі адзін аднаго, таварышкавалі, а калі трэба, дык і хаўруснічалі. Хутка, калі навізаў Ваську і даў яму сена, да іх далучыўся і яго вознік Мішка.

— Чакай, нікуды не адлучайся, — адыходзячы, наказаў яму Кураглядаў, ведаючы, што той любіць шмыгнуць ці да знаёмых, ці ў «Чайную», дзе можна здабыць не толькі чай. Не ў прыклад іншым янкавінскім мужчынам Мішка любіць не тое што падвесяліцца, а без меры нажлукціцца. Сам нядаўна чуў (праз акно), як той каля

сельсавецкай сцяны хваліўся аднавяскоўцам, што неяк узімку са знаёмым «пальнулі» ў «Чайной» па дзве пляшкі «чырванаватага віна» і здзівіліся, што «акаселі»: як выявілі потым, яны «зафуфырылі» не віно, а па дзве пляшкі «Зуброўкі». Маніў хвалько: папершае, дзве пляшкі «Зуброўкі» не адужае (ён, Кураглядаў, дзебляейшы, але ад такой нормы пачынае хістацца альбо, як кажуць у Янкавінах, ганяць гусей), а падругое, «Зуброўку» ў Вянках даюць не абыдзе і не ўсім, а толькі ў «бакоўцы» рэстарана для «партыўнага і савецкага актыву». Мог і ад звычайнага яблычнага віна ўпіцца.

— Ну што вы! — запэўніў цяпер Мішка.— Ніякіх адлучак!

— Глядзі, абармот!

Перасцярогшы свайго жулікаватага фурмана, Кураглядаў важна, набіраючыся і нейкай вышэйшай урачыстасці, і трывогі, ад якой халаднела душа і часцей білася сэрца, закрочыў у райком. Да яго вяла старая, досыць шырокая асфальтаваная паўплошча, абсаджаная ружамі (цяпер ужо ненакрытымі, але яшчэ з голымі, з пачарнелымі за зіму вяршкамі), а за імі былі ўсыпанья торфам кветнікі.

За масіўнымі дзвярыма (узбоч — райкомаўскія і райвыканкомаўскія пыльды), каля масіўнага дубовага стала з тэлефонам, як і заўсёды, сустрэў паджылы бледны міліцыянерстаршына. Знаёмыя гады два ўжо, паза райкомам не раз перакідваліся словамдругім пра жыццёбыццё, але тут, у гэтай будыніне, той нібы не ведае нікога. Вось і цяпер, казырнуўшы на прывітанне, запатрабаваў:

— Вашы дакументы!

Як і належыць, ён падаў партбілет — старшына разгарнуў, зірнуў на фотаздымак, на старонку, дзе была адзнака пра заплачаныя партузносы, нагнуўся, апусціў вочы на лісток, што ляжаў каля тэлефона, знайшоў яго дрозвішча, зноў казырнуў:

— Калі ласка. Праходзьце.

Абы-хто і абы-калі да Уладарова не трапіць. Той тут як князь у замку. Гаспадар раёна. «Першы», як яны яго называюць.

На трэцім паверсе, дзе быў райком, стаяў гул — як і заўсёды, прыехаўшы раней і адзначыўшыся ў прыёмнай, старшыні сельсаве таў збіраліся ў адным і ў другім канцах калідора купкамі, расказвалі навіны альбо «травілі» анекдоты, рагаталі ды заўзята курылі, з'яднання не толькі нядаўнім мінулым, але і цяперашняй адной работай, аднымі турботамі, а таксама невядомымі простым смяротным сакрэтамі. Праўда, бывае, гэтая спаянасць калі не дае трэшчыну, то не мае моцы, калі кагосьці з іх пачнуць чубіць на бюро. Тады не толькі тойсёй, але і амаль усе могуць змаўчаць, маўкліва дазволіць «таптаць» ахвяру. Часамі бывае крыўдна, што нават сябры

не заступаюцца, але, бывае (і не раз), што і ён, Кураглядаў, нібы набіраў у рот вады, калі трэба было падтрымаць каго. Але за гэта не варагавалі, ведаючы, што ніхто не ахаваны ад наганяю і што ён, гэты наганяй, адбываецца за зачыненымі дзвяр’яма, у сваім асяроддзі. Могуць даць вымову, панізіць, але калі не будзе вялікай пагалоскі пра тваю правіннасць, калі яна «не кідае цень на мясцовую і вышэйшую ўладу, асабіста на кіраўнікоў», дык не прападзеш. Праўда, там, на самым версе, у Маскве, дзе правадыры, штаб, можа, і іншыя законы. Схаваныя не толькі ад простага люду, але і ад іх, службовай драбязы. Хіба, да слова, можна разабрацца, чаму многія тыя, хто быў разам з Леніным у падполлі, рабіў рэвалюцыю і выйграў грамадзянскую вайну, пазней «зрадзілі марксізмуленінізму і сацыялізму», «сталі ворагамі народа»?.. Хоць трэсні, не дапетрыш: чаму яны разбурылі расійскі капітал і хацелі прадаць краіну заходняму? Чаму іх аказалася столькі шмат? Ды сярод сваіх? Чаму яны тапілі адзін аднаго, славілі, уздымалі Сталіна, а самі — здаецца, нават пакорліва — ішлі пад кулі? Як так выйшла, што сярод ленінскай гвардыі аказаўся толькі адзін з сапраўдным клопатам пра новы лад, пра народ? Як яму аднаму ўдалося звесці столькі змеяў, знайсці сабе верных саратнікаў ужо не з ленінскага гурту, а з навабранцаў? Як не разбярэшся і ў іншым: скажам, чаму было столькі незадаволеных Савецкай уладай у дваццатыя і трыццатыя гады (вунь колькі іх пасадзілі) і чаму гэтулькі пайшло службыць немцам? Кажуць, пры царах, што «пілі кроў з люду», наладзілі «турму народаў», не было столькі здраднікаў у войны...

Стоп! Хопіць пытацца нават у самога сябе, спрабаваць думаць і разважаць! Што ёсць — тое ёсць, так усё і трэба. Сталінпераможца мудра кіруе і вядзе да шчаслівай будучыні. Народ яшчэ болей паверыў яму, нават палюбіў яго за выйграную вайну. А разам са Сталіным узмацнілася і партыя. Таму і трэба цяпер, калі хочаш быць на паверхні, абедзвюма рукамі трымацца за партбілет. Без яго ты нічога не даб’ешся. І чым далей — тым болей. Камуністы будуць расці і расці ва ўсё большую сіду, браць усё ў свае рукі, жыць заможна, мець усё, што толькі ёсць на свеце. Тое, што тыя, хто мае ўладу, дбалі і будуць дбаць найперш пра сябе, было відаць у вайну, відаць яно і цяпер, пасяя вайны. Да слова, як толькі зайшлі ў гэтыя Вянкі, Уладароў адразу ж загадаў «узяць на ўлік усе нямецкія трафеі» і прызначыў іх не для люду, нават не для ўсіх партызанаў, а найперш «для патрэб партыйнага і савецкага актыву». Ім, ніжэйшым па рангу, трапілі толькі крошкі, а вось жменьцы вышэйшых — усяго ўдостав. Не сакрэт, сам бачыў, будучы неяк раз ва Уладарова, як таму прывозілі дадому харч, адзенне з магазінаў; той і яшчэ некалькі

чалавек з раёна ездзяць лячыцца ў сталічную паліклініку, адпачываюць у прыморскіх спецсанаторыях. А каб нікто не бачыў, як яны жывуць паза работай, іх засланяюць, ахоўваюць высокі плот і міліцыя. Просты люд нічога пра іхняе асабістае не ведае, яны, «ніжэйшае кіруючае звяно», — толькі тоесёе. Але ўсе з іх маўчаць. Папершае, плявузгаць пра вышэйшых нельга, а падругое, кожны жадае сам падняцца па службовай лесвіцы, атрымаць большае. Дык і трэба гаварыць, рабіць не так, як думае нехта, нават як думаеш сам, а так, як табе кажуць зверху, дабівацца большай лусты вернай службай. Зусім жа невычайкова ў характарыстыках адна з самых каштоўных ацэнак такая, як «нсполнительный»... Непаслухмяным, упартым і дзёрзкім не толькі няма ходу наверх, але іх падбіваюць на ўзлёце... Можна, і зза ўсяго гэтага просты люд у душы не любіць, нават ненавідзіць усё начальства, хоць амаль заўсёды паддобраваецца і ліслівіць...

Праўда, цяпер вось, глядзячы на гэтых рагатуноў і курцоў на райкомаўскім калідоры, надта не пазнаеш, хто што думае і чаго хоча, усе нібы радыя адзін аднаму, жартуюць, але кожны свае намеры выношвае ў глыбокай тайне. Амаль усе ў афіцэрскай форме без пагонаў, у хромавых ботах, распраміліся, папаўнелі пасля лесу, адчулі смак улады.

Убачыўшы яго, насустрач памкнуўся Курлоў — невысокі, куртаты, з капой віхрастых цёмных валасоў на круглай, як качан, галаве і з цёмнымі густымі бровамі. Як і многія з іх, мае чэпкі, пранізлівы «партызанскі» позірк. Можна, каб адразу пазнаць чалавечую душу, можна, са звычкі позіркам абмацаць, чым можна ад цябе пажывіцца. Лепшы сябрук, хаўруснік, але... Заедзе калі, пасядзіць гадзінудругую, кульне чарак дзесяць, пойдзе — глядзі, нечага няма: то нажа добрага, то нажніц альбо сякеры.

Вітаючыся, Курлоў красамоўна моцна паціснуў руку і падміргнуў — за ўдалы «візіт» у прудскі магазін.

— Што за нарада сёння? — Кураглядаў адразу настроіў яго на дзелавы лад.

— Пра новыя нарыхтоўкі, — адразу пасур'ёзнеў той.

— Чаго?

— Пасяўнога матэрыялу.

— Якога?

— Бульбы.

— А дзе яе ўзяць?

— Гаспадар зараз падкажа... — усміхнуўся Курлоў. — Ён усё ведае, нам застанецца толькі выканаць яго заданне.

— Товарищи!— прагучаў знаёмы голас сакратаркі-машыністкі Валянціны Мікалаеўны.— Пожалуйста, в кабинет к первому секретарю.

Гул на калідоры тут жа ўлёгся; курцы пачалі кідаць недакуркі ў драцяныя, абкладзеныя з сярэдзіны кардонам вёдры, зашпільваць павайсковаму, папраўляць на сабе гімнасцёркі і мундзіры, нібы нацягваць на твар маскі, з якімі яны ўжо не звычайныя людзі, а «ніжэйшае кіруючае звяно». Павалілі ў прасторную прыёмную, дзе вешалкі для іхняй верхняй вопраткі, стол з масіўнай нямецкай машынкай для Валянціны Мікалаеўны (яна заўсёды з кароткімі валасамі, у чорным прыталеным касцюме, мужчынскай белай кашулі і пад гальштукам, строгая і недаступная), з прыёмнай паціснуліся праз двое дзвярэй у вялізны кабинет, дзе на паркетнай падлозе агромністы каляровы пакінуты немцамі дыван, на ім — некалькі засланных зялёным аксамітам сталоў і два рады крэсел пад імі, вялікі стол гаспадара з двума тэлефонамі, з папкамі і кадоўбчыкам завостраных алоўкаў. За сталом стаіць высокі, падцягауты светлавалосы Уладароў у новенькай зеленаваташэрай «сталінцы», над ім — партрэт маладжавага прыгожага Сталіна, на вуснах таго — лагодная ўсмішка, а ў вачах — строгасць. Побач з Уладаровым новая высокая тумба, абцягнутая чырвоным матэрыялам, а на ёй — бюст Леніна ці, лепш сказаць, вялікая белагіпсавая галава, крыху — трохкутнікам — плечукоў і грудзіны, а на ёй вызначаюцца верх штрыфляў і гальштук з вялікім вузлом.

— Здравствуйте, товарищи председатели!— лагодна сказаў на хор іхніх прывітанняў Уладароў. Хоць цяпер голас мяккі, але ўсе ведаюць, што праз хвіліндруюю ён можа быць ужо сталёвы. Уладароў хутка адчуў сябе Першым тут, пачаў адасабляцца і ўзвышацца — кажуць, вельмі любіць, што яго якраз так вазываюць — «Першым».

Кожны са старшынь спрабуе сесці на крэсле каля сцяны — далей ад стала, дзе ўжо звыкла сядзяць старшыня райвыканкома, капітан Мірзоеў, сакратары райкома і некаторыя загадчыкі аддзелаў, начальнік міліцыі — «кіруючае ядро раёна».

— Якія ўсе маладыя і прыгожыя! — добра ведаючы ўсіх, паблажліва пажартаваў Уладароў, назіраючы, дзе і як усе сядзяцца, ды трымаючы меншыя пальцы правай рукі паміж гузікамі фрэнка. Калі гэтак мякка сцэле, дык сёння не будзе даваць наганяй, а пачне азадачваць. Нападзе на кагосьці, падсыпле перцу пад канец нарады, каліпойдзе «рознае» альбо «індывідуальная гутарка» — ахвяра, канечне, яму ўжо вядомая, але ён пакуль што тоіцца пра гэта.

Сярод іх ёсць звычайныя гаваркія людзі і тыя, хто заўсёды хоча трапіць на вочы Уладарову, падхалімы, але цяпер, ужо ведаючы пра блізкі вялікі клопат, ніхто з іх угодліва не загарэзаваў, каб падхапіць жарт Уладарова. Не той выпадак, каб падтакваць, выбіцца ў любімцы.

Уладароў адчуў гэта, адмыслова ўсміхнуўся: хітрыя ўсе вы, чэрці; многія таксама зразумелі яго гэтую ўсмішку, пасвойму адмыслова ўсміхнуліся, чакаючы «азадачвання».

Першы вытрымаў паўзу, каб усе расселіся, «сабраліся ў кулак», а потым абапёрся далонямі на свой стол, адразу змяніўся, падзелавеў:

— Таварышы камуністы!

Усе падаставалі з планшэтак блакноты, самапіскі і наструніліся, ведаючы, што Уладароў любіць, калі ўсе сама ўвага, і злуецца, калі хто-небудзь не слухае, перамаўляецца.

— Мы з вамі жывём у няпросты час,— як і заўсёды, пачаў з «палітычнай ацэнкі моманту» (заўтра ў сваіх сельсаветах пачнуць так нарады і яны, старшыні).— Савецкі народ пад мудрым кіраўніцтвам вялікага і геніяльнага Сталіна і нашай слаўнай партыі атрымаў цяжкую выдатную перамогу над лютым ворагам усяго чалавецтва — фашысцкай Германіяй, наладжваецца на мірнае стваральнае жыццё. Праўда, міжнародны імперыялізм спрабуе выкарыстаць нашы часовыя цяжкасці і паставіць нас на калені, палохае новай разбуральнай вайною...

Голас Уладарова пагучнеў, наліўся гневам.

— Ды нічога ў іх не выйдзе! — падняў, патрос у паветры кулаком.— Мы зноў супрацьпаставім цемрашалам і захопнікам нашу вернасць несмяротным ідэалам Леніна і Сталіна, нашу класавую свядомасць, еднасць, мужнасць і працавітасць — лепшыя рысы, уласцівыя найперш вялікаму савецкаму народу...

«Трыбун! Кіраў!» — які ўжо раз пазайздросціў Кураглядаў, ведаючы, што Уладароў не нашмат старэйшы і не асабліва болей адукаваны, але лепш умее гаварыць. Найперш зза вёрткага языка быў заўважаны і падняўся ўверх у партызанах.

— Ясна, таварышы, гэтыя якасці нялёгка рэалізаваць у нашых умовах, ва ўмовах несвядомасці, былых буржуазных і жывучых уласніцкіх настройў пераважнай большасці мясцовых насельнікаў...

«Зараз скажа: «Але нашто тут мы з вамі?»

— Але нашто тут мы з вамі? — сапраўды ўсклікнуў Уладароў і сам адказаў: — Вяціць, судзіць ворагаў, пераканаць нелаяльных і заблуджаных, усім прывіць нашу свядомасць і ідэйнасць, каб усе як след уліліся ў дружную сям'ю савецкіх народаў.

Чуючы добра знаёмае, Кураглядаў расслабіўся і апусціў вочы долу — на свае бліскучыя боты, на шыкоўны рознакаляровы дыван. І нечакана ад таго, на што ўпёрся позірк, замёр. Колькі разоў слізгаў вачыма па гэтым прыгожым дыване (адзін такі ва Уладарова дома), разглядваў розныя спрытныя ўзоры і дзівосныя яркія колеры, але такое, як цяпер, убачыў упершыню: у вузкай палосцы, што акаймоўвала дыван з чатырох бакоў, сямтам вышыта свастыка! Дыван дык дыван! Сімволіка дык сімволіка! Ды дзе! У якім кабінце!

Пахаладнела душа: перапыніць Уладарова, сказаць пра гэта пры ўсіх? Не скажы, ранапозна хтосьці агледзіць — усім не паздаровіцца за «страту пільнасці». Але скажы цяпер, пры такім мностве люду,— можа разысціся страшная чутка. Не. Трэба паказаць аднаму Уладарову. Няхай, пакуль не позна, прыбярэ з вачэй і адсюль, і з дому гэтае пагане хараство, засцеражэ сябе і іх ад наручнікаў.

Уладароў сеў, узяў свой блакнот, дзе былі загадзя падрыхтаваныя ягоныя тэзісы.

— Перад намі, таварышы, сёння некалькі, я сказаў бы, баявых задач,— прамовіў.— Першая — палітычная. Трэба як след адсвяткаваць Першамай. Трэба прывучваць мясцовых, што не самыя галоўныя святы Каляды, Вялікдзень, розныя Пятры, усе святыя і гэтак далей, а галоўныя іншыя, нашы: Першамай, Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя. Вывесце сцягі, партрэты кіраўнікоў партыі і дзяржавы, склічце сходы, а то і правядзіце шэсце па вёсцы з транспарантамі, музыкай, наладзьце танцы. Каб выманіць несвядомы люд з хат на вуліцу, мы пастараемся прыслаць у цэнтральныя вёскі аўталаўкі... Усё зразумела?

— Усё.

— Зразумела.

— Другая задача, таварышы, гаспадарчая і ў той жа час таксама палітычная,— прадоўжыў Уладароў.— Многія рэгіёны краіны застаўліся без пасяўнога матэрыялу, найперш без бульбы. Значыць, трэба тэрмінова правесці растлумачальную работу ў сваіх сельсаветах і сабраць звыш дзесяці тысяч пудоў бульбы — недзе па тысячы пяцьсот пудоў ад кожнага сельсавета.

Усе заварушыліся, уздыхнулі: ого, колькі! Бачачы і чуючы, як застагналі старшыні, Уладароў пажартаваў:

— Калі, таварышы, здадзім яшчэ болей, дык нам усім будзе толькі лепш...

— Чаму, таварыш Уладароў, такая ўраўнілаўка? — падаў голас Кураглядаў, хоць яшчэ да апошняй хвіліны думаў маўчаць, баючыся гневу зза свайго новага «асабістага пытання». — Ёсць сельсаветы, як у

мяне, дзе ўсе вёскі згарэлі ў вайну, а ёсць такія, дзе амаль усе вёскі ўцалелі. Дык ім лягчэй.

— Кураглядаў! — занелюбіў Уладароў.— Ты — што? Не разумеш моманту, партыйнага задання?

— Разумею. Але я супраць ураўнілаўкі. Прашу з майго сельсавета скінуць пудоў пяцьсот.

Папрасіў так не таму, што пашкадаваў свой люд, які вярнуўся з Германіі і сама становіцца на ногі, а зза таго, што баяўся трапіць у лік тых, «хто не справіўся з заданнем» і каго будуць бэсціць, дадуць вымову.

Некалькі старшынь, асцерагаючыся, што Уладароў паслухае і набавіць пудоў на іхнія сельсаветы, узарваліся:

— Бач, разумнік які!

— Хоча на чужой спіне ў рай уехаць!

— Кураглядаў, кінь мне партызанскія замашкі! — паківаў на яго пальцам Уладароў і нібы адрэзаў: — Гэта ўсім заданне № 1! Заданне ад партыі і Радзімы! Сам таварыш Сталін можа ў любую хвіліну пазваніць і запытаць, колькі мы ўжо сабралі бульбы!

Паспрабуй пасля гэтага адмоўся!

— Гавары з людям, прасі, патрабуй, вырывавай, усе сродкі дапусцімья, але каб паўтары тысячы пудоў бульбы прывёз у раён! — нібы яму, а на самай справе ўсім уталкоўваў Уладароў.— І каб ні ў раён, ні ў вобласць скарг ад сялян не было! Каб кожны аддаў па трычатыры, а то пяць пудоў і яшчэ дзякуй табе сказаў, што ты ўзяў!

Уладароў усміхнуўся ад свайго, як думаў, удалага жарту, але, бачачы, што ніхто не падтаквае, супакоіў:

— Ну, а калі хто будзе ўпірацца, не праўляець свядомасць, разводзіць антысавецкую агітацыю, то звяртайцеся да таварыша Мірзоева...

Гэты Мірзоеў — малады, гадоў пад дваццаць пяць, чорнавалосы і смуглявы, нібы толькі што з поўдня — адмысловы чалавек. Калі ўсе, хто тут сядзіць, з нядаўніх партызан, то ён — з Вялікай зямлі. Раней, калі толькі ўтварыўся раён, службу бяспекі ўзначальваў таксама партызан, асабіст з брыгады Васільцоў. Той быў не толькі адмысловы, але страшны чалавек. Яго з групай яны затрымалі перад самай блакадай. Схапілі па незвычайнай прычыне, як ворагаўкарнікаў: сувязнікі данеслі камандзіру атрада, Уладарову, што на «іхняй тэрыторыі» блукае нейкі дзіўны нямецкі атрадзік, урываецца ў вёскі сярод белага дня, рпстрэльвае на вачах усіх тых, «хто супрацоўнічае з партызанамі», паліць іхнія хаты, а ў апошні час пусціў дымам невялікую вёсачку. Яны, канечне, селі на хвост гэтай варожай купцы,

залавілі і абкружылі. Якое было іхняе здзіўленне, калі тая здалася без стрэлу, а здаўшыся, сказала, што не нямецкая, а закінутая сюды па волі Цанавы і Берыі. Спачатку не паверылі старшаму, Васільцову: «Як вы маглі забіваць ні ў чым не вінаватых людзей, паліць іхняе жылло?» Той адказаў: «Гэта — спецзаданне. Каб гэтакім чынам узмацніць у мясцовых насельнікаў нянавісьць да акупантаў, змусіць іх актыўней улівацца ў шэрагі мсціўцаў». Звязаўся па радыё з Вялікай зямлёй — так і ёсць, людзі Васільцова свае, не трэба замінаць ім. Да самага кавца вайны яны рабілі ўсё, што хацелі, наводзячы жах і на іх, партызанаў. Неўзабаве пасля вайны Васільцова кудысьці адклікалі, а на яго месца прыслалі гэтага Мірзоева, які, кажучь, быў недзе на Поўначы оперупаўнаважаным. Ён, «той, хто не быў у акупацыі», не вельмі давярае ім, здаецца, сочыць не толькі за мясцовымі, але і за імі, а яны, партызаны, пасвойму не вельмі вераць яму, чужому чалавеку.

У гэтую хвіліну, калі ўсе скіравалі позірк на маўклівага і нібы каменнага Мірзоева, пачуўся тэлефонны званок па спецсувязі — Уладароў хуценька ўзяў трубку, назваўся, паслухаў крыху, а пасля пачціва перадаў яе Мірзоеву:

— Вас, таварыш капітан.

Той — звычайна скрытны, уладны — мігам змяніўся, ператвараючыся ў паслухмянага і ўгодлівага служакі:

— Ёсць, таварыш Цанав! Ёсць узмацніць барацьбу з бандытызмам!

Уладароў замахаў усім рукамі: ціха вы! Чуеце, з кім ідзе гутарка!

Мірзоеў пунсавеў, наліваўся чырванню: відаць, трапляла яму на арэхі і да ўсяго брыдкімі словамі. Кажучь, яго шэф з Мінска вельмі не цырымоніцца, сячэ зза пляча і мала лічыцца нават з самім першым сакратаром ЦК КПБ, Панамарэнкам: ён, гэты Цанав, — 'любімец Берыі, а той — Сталіна.

Дагаварыўшы і паклаўшы трубку, Мірзоеў сеў і пачаў штосьці хутка запісваць у свой блакнот.

— Вы хочаце што сказаць, таварыш капітан? — паважна і пачціва запытаў у яго Уладароў.

Той нібы не чуў, нейкі час засяроджана пісаў, і ўсё, Уладароў таксама, цярпліва чакалі, калі ён падыме вочы і што-небудзь патадумаць альбо загадае.

Урэшце той ускінуў гааву, зірнуў на гаспадара кабінета:

— Вы штосьці пыталіся, таварыш Уладароў?

— Вы хочаце што сказаць старшым, таварыш капітан?

— Што да збору бульбы, то няхай сапраўды звяртаюцца да нас, калі трэба будзе дапамога, — важна адказаў той. — А што да пытанняў

маёй кампетэнцыі, то я хачу пагаварыць з некаторымі старшынямі асабіста.

— Калі ласка,— згадзіўся Уладароў. І да старшыняў: — У вас ёсць пытанні да мяне, да старшыні райвыканкома?

Якія пытанні, калі сёння падкінулі такія турботы! Бадай, кожны хацеў сказаць, што цяжка сабраць столькі пудоў бульбы, у тым ліку і ад пагарэльцаў, але ўсе асцерагаліся падаць сябе за нязгоднага: два разы паплацішся за гэта — і цяпер, тут, пад гарачую руку, і пазней, калі не зробіш таго, што загадалі. Трэба кумекаць, як вытрасці з люду насенку.

— Поспехаў вам! — задаволена заззяў Уладароў.

Калі ўсе падняліся, рушылі, спяшаючыся хутчэй вышмыгнуць з гэтага кабінета, да Кураглядава праціснуўся Курлоў, шапнуў на вуха:

— Ну што, дзядзька Апанас, ударым па цымбалах?

— Таварышы! — затрымаў усіх, штосьці толькі цяпер успомніўшы, Уладароў. А калі ўсе азірнуліся, дадаў: — Зайдзіце на склад і атрымайце бюсты Леніна. На месцах павінна быць чым болей нашых атрыбутаў. — І яшчэ, іншым, строгім голасам: — Кураглядаў, застанься.

Старшыні, пачуўшы, каго пакідаюць для прачуханцаў, з палёгкай уздыхнулі і рванулі з кабінета ды з прыёмнай. А што да цябе, дружа Кураглядаў, дык сам вінаваты: выскачыў, захацеў палёгкі за чужы кошт!

Уладароў сеў, закурыў, набычана зыркнуў:

— Ты чаго гэта, землячок, даеш у хамут? Запытай іранічна. Што яны землякі, ад усіх таіўся і прасіў, каб ён таксама маўчаў пра гэта. Праўда, ад Мірзоева сакрэтаў не было, той усё ведаў. Кінуўшы гэтае «землячок» (раней называў «земляком» ці «зямелем»), наўмысна паказаў капітану дзяржбяспекі: іхняе зямляцтва справе не замінае, а падругое, ён трымае падначаленага далёка ад сябе. Нават во чубіць.

— Чэсна кажу: Уладзімір Пятровіч, не выцягнем мы столькі,— адказаў ён, пазіраючы ў блакітныя халодныя вочы земляка.— Люд не стаў яшчэ на ногі.

— А там, ва ўсходніх абласцях, у Расіі, стаў? — ястрабам накінуўся Уладароў.— Гэтых, нелаяльных, нават варожых да нас, што не ішлі ў партызаны і на фронт, ты шкадуеш, а тых, нашых, свядомых,— не? Няхай пухнуць з голаду, гінучь? Дзіўная, я табе скажу, твая «дыялектыка»! Стратай класавай свядомасці, антыпартыйнасцю пахне!

— Я канстатую факт...

— Я табе, такую тваю, дам «факт»! Факт такі, што тут, не зважаючы, што многія вёскі былі спаленыя, сытней ядучь. А раз так

— трэба праявіць свядомасць, йрацоўную салідарнасць, інтэрнацыяналізм і падзяліцца з тымі, хто сёрбае нішчымнае. Калі не зразумела ім гэта самім, дык трэба ўталкаваць, убіць ім у башку! А падругое, задрыпаны дыялектык, хіба не ведаеш: сацыялізм не ўсталёўваўся і не ўсталёўваецца ў белых пальчатках! Ці не разумееш гэтага, яшчэ не дарос нават да нашага унтэрафіцэрства, як называў ніжэйшы кіруючы склад партыі таварыш Сталін? Ці, можа, не разумееш, што такое партыйная дысцыпліна?

— Усё разумею,— пакорліва адказаў ён.

— Дык менш разводзь анцімоніі, сам не расслабляйся і не расслабляй іншых — больш і лепш выконвай! Не забывай: быццё вызначае свядомасць. І біццё! — Усміхнуўся.— Так, таварыш Мірзоеў?

— Ідэалагічная работа, у тым ліку і з камуністамі, найперш з тымі, хто праяўляе слабахарактарнасць альбо амаральнасць — ваш участак работы, таварыш Уладароў,— адказаў той, таксама курачы «казбечыну» і ходзячы па кабінце.— У мяне асабіста да таварыша Кураглядава іншае пытанне. Я склаў карту, калі і дзе ў раёне абрабавалі магазіны. Скажыце, паважаны: чаму ў вашым сельсавеце магазіны нечэпанія?

Душу Кураглядава апёк холад — і ад намёку пра амаральнасць, і ад запытання пра абрабаваныя і неабрабаваныя магазіны. Што — гэты пёс штосьці вынюхаў?

— Хіба гэта кепска, таварыш Мірзоеў? — ледзь знайшоў сілу, каб падаць голас у даволі спакойным, упэўненым тоне.

— Не, не кепска. Але кепска іншае. Апрача вашага і яшчэ аднаго сельсавета, дзе старшыня Курлоў, астатнія магазіны пачышчаныя.

— Відаць, мы здолелі лепш наладзіць ахову вёсак ад бандытаў, таварыш Мірзоеў.

— Я не сказаў бы, што гэта так. Нядаўна мы ўзялі аднаго мацёрага злодзея, што меў сувязь з лесавікамі, дык ён клянецца: некаторыя магазіны ні ён, ні лесавікі не чапалі.

— Дзіўна было б, каб злодзей ва ўсім сумленна прызнаўся,— пачаў браць сябе ў рукі Кураглядаў.

— Згодзен, рэдка які злачынец прызнае сваю віну,— пыхкаў дымам Мірзоеў.— Але пасвойму дзіўна і тое, што вас рабаўнікі чамусьці абыходзяць.

— Вы што — хочаце сказаць, што я і Курлоў, камуністы, партызаны, урэшце, людзі з Вялікай зямлі, хаўруснічаем з мясцовымі бандытамі? — пайшоў у атаку Кураглядаў, палічуйшы, што з такімі пыхліўцамі, як Мірзоеў, трэба паводзіцца паўняму — лупіць ім у лоб. Яны паважаюць, нават высока цэняць сілу, смеласць і нахабства.

— Каб я такое падазраваў, то мы з вамі размаўлялі б у іншым месцы і паіншаму...— Не сумеўся, адрэзаў той.— Я падазраю іншае: ці не правароньваеце вы, ці не чапаюць у вас нічога лесавікі таму, што якраз у вас наладзілі сабе харчовую базу альбо, як тут кажучь, папас? Адпаведна, ці не трэба лепш памацаць некаторых вашых, асабліва хутаранцаў?

— Я згодзен ва ўсім памагаць вам, таварыш капітан,— ужо ўпэўнена прамовіў ён.

— Пра аператыўны план, пра найбольш падазронных і небяспечных тыпаў з вашага сельсавета мы пагаворым асобна. Тым больш што пра тагосяго з іх у мяне ўжо ёсць матэрыялы...

«Матэрыялы» на днях падкінуў ён, Кураглядаў. Тоеёе за сваім подпісам, тоеёе за подпісам «чалавека з народу» — Мішкі. На хутаранца Грыгарцэвіча і на яго пляменнікакаваля.

Добра, што закінуў прынаду...— падумаў Кураглядаў, бачачы, што Мірзоеў задаволіўся і збіраецца пакінуць іх.— Няхай бачыць гэты каршун, што я таксама пільны, няхай трасе тых і выяўляе: вінаватыя яны альбо не? Чым болей будзе ў яго валтузні з мясцовымі — тым нам будзе спакайней...»

— Ты што, такую тваю, сабе дазваляеш? — Пры ім? — калі Мірзоеў выйшаў, зашыпеў на яго Уладароў, наўмысна груба тушачы ў попелніцы цыгарэціну.— Заданне партыі аспрэчваеш, непачцівы тон размовы з дзяржбяспекай дапускаеш?

— Ды пайшоў ён!.. Каршун!

— Вось іменна: ён — каршун! А ты... Ты — мокрая варона...

— Выскачка! Кар'ерыст!

— Цыц! — абарваў Уладароў і зашаптаў: — Хіба, дурань яловы, не бачыш: ён, а з ім і яго служба не толькі мясцовым, але і нам з табой не зусім вераць? Няўжо не цяміш: мы тады заваюем іхні давер, калі будзем не толькі прынцыповыя, але нават бязлітасныя да ўсіх?! Адпаведна, нам трэба не толькі трубіць у вушы нашы пропаведзі, але і лупіць між вушэй!

— Дык хто ў раёне гаспадар: вы альбо Мірзоеў? Уладароў нервова ўзяў новую цыгарэціну, прыкурывіў.

— Спыні распусакаць язык! — Папунсавеў.— І ўвогуле... Ты што — зноў завёў шурымуры?

«Данясла ўжо нейкая свалачуга»,— непрыемна кальнула яму ў сэрца, але ўсё ж спакойна адмахнуўся:

— Паклёп.

— Кінь! — зазлаваў той, што яго падманваюць.— Сігнал ад вас.

«Хто наклапаў? Навуменкаў? Мішка?»

— Кідай бугайнічаць, імпатэнт! Калі пацвердзіцца чутка, то беражыся: цяпер ужо ліпавай паперкай не прыкрыешся!

— Кажу ж, паклёп, Пятровіч.

— А чаму жонку сюды не клічаш? Я сваю выклікаў.

— Вы тут як за сцяной, а я — у пушчы...

— Бандытаў ранапозна вылавім, нелаяльных перасадзім ці пераломім. А што да горада — дык пачакай, адбудзь пакаранне, заслужы давер. Але толькі не бугаёўствам...

«А сам...— абурыўся ў душы Кураглядаў.— Кажуць, цяпер ціскаеш былую маю сакратарку, Святлану, якую ўладкаваў на працу ў раённую газету».

— Хопіць гуляў,— нібы поп, наказаў Уладароў.— Ты ж — не абыхто, а наша наменклатура. Адпаведна, павінен дбаць не толькі пра свой, але і пра наш аўтарытэт.

«Дбаць пра наш знешні бляск...— карцела сказаць земляку-двудушніку, але не, так не скажаш.— Але пачакай, зараз добра пстрыкну і табе па носе...»

— Я паслаў ужо ліст жонцы: каб ехала сюды,— кінуў мімаходзь.— А цяпер дазвольце, таварыш першы сакратар райкома партыі, задаць вам не побытавае, а палітычнае пытанне!

Той набычыўся, аж, здаецца, прыпадняўся яго хіб.

— Як зразумець, што якраз гэтым дываном вы заслалі падлогу ў сваім кабінце?

— Дыван як дыван,— буркнуў той.— Трафейны. Народныя і партыйныя грошы на' яго не патрачаныя.

— Я не пра гэта...

— А пра што?

— А вы як след апусціце вочы долу, прыгледзьцеся да тэтага трафея.

Той насцярожана падняўся зза стала, агледзеў край дывана, што быў вольны ад крэслаў.

— Кажу ж, дыван як дыван.

— А вы зірніце пільней,— у меру зларадна і ў меру пазмоўніцку прыставаў Кураглядаў, потым таксама падняўся, паднёс насок бота да аднаго са страшных малюнкаў.— Не бачыце, што тут?

Уладароў нагнуўся ніжэй, а потым прысеў — ту жа дзябёлая шыя яго пачала густа налівацца чырванню. Здаецца, дакраніся іголкай да яе, як вось ужо і да шчок, вушэй, дык з іх пырсне, як з пераспелага памідора. Калі ж падхапіўся на ногі, то твару яго было не пазнаць: вусны перакасіліся, у вачах застыў дзікі жах (з гэтага дня ён на ўсё жыццё пачне нервова смыкаць ротам).

Вылаяўся шэптам, потым паказаў дрыготкім пальцам на ўбачаны малюнак:

— Ты калі заўважыў гэта?

— Сёння.

— Паказвай каму? — пачаў нязграбна адшпільваць гаплік на фрэнчы.

— Не.

— Прашу, Апанас, маўчы! — зірнуў з мальбою. Здаецца, скажы, каб ён, старшы, строгі, стаў на калені, пацалаваў бот, дык і кінецца долу, лізне.— Іначай усім нам...— Правёў далоняй па шыі.— Зразумеў?

Падышоў да свайго стала, узяў графін з вадой, але не мог наліць з яго ў шклянку — толькі, сутыкаючыся, звінела шкло аб шкло. Так і не наліў, паставіў графін на месца.

— Сволач, сука гаспадарнік! — засіпеў, знайшоўшы вінаватага.— Бач, што падсунуў! Міну з мінаў! Падлаўлю на нечым, засаджу! — Павярнуўся, схпіў яго за рукі і затрос.— Дзякуй, Апанас! Я ніколі не забуду тваёй дабрыні. Памагу табе ва ўсіх тваіх бедах.

Кінуўся да свайго сейфа, адчыніў яго і дастаў адтуль, зза папер, пляшку. У ёй было з большую палову каньяку. Наліў у шклянкі, адну падаў яму.

— Давай,— хітнуў галавой.— Бяры.

Уладароў першы выпіў, лепш сказаць, глыгнуў са сваёй шклянкі адным залпам. Сеў і ўжо ўпэўнена закурыў. Выцер хустачкай пот з лоба.

— Не хвалюйся, Пятровіч, усё будзе добра. Толькі тэрмінова прыбяры з вачэй гэтае ліха,— прамовіў Кураглядаў. Сказаць шчыра, яму было вельмі прыемна, што ўбачыў Уладарова гэтакага перапужанага, але перамагаў сябе, не паказваў сваёй урачыстасці. Канечне, заваяваў права называць свайго ўладнага земляка на «ты».

— Дзякуй, Апанас,— нібы заведзены паўтарыў той.— Ты, можа, нават не ўяўляеш, ад якой бяды нас усіх выбавіў... Дазваляю, ідзі ў «Зару», здымі стрэс...

— А ты, Пятровіч, схадзі да Святланы...— асмялела ўсміхнуўся ён.— Разамні да таго стану, каб закрычала: «Праклятая плоць! Проклятая плоць!» Не толькі на душы палягчэе, але як рукой увесь цяжар здыме! Страсць яе як агонь ачышчальная...

Уладароў падняў вочы — здаецца, вінаватыя, з сорамам — ды памацаў адну, другую свае шчокі:

— Ладна, Апанас. Не помсці. Ідзі. Я хачу пабыць адзін.

Калі Кураглядаў выходзіў з будынка, усё яшчэ цешыўся ў душы, усміхаўся сам сабе. Пасля спахапіўся: ці не затанна прадаў Уладарову

не толькі яго цяперашнюю, будучую кар'еру, але і ягонае жыццё! Можна, варта было прыберагчы гэтую тайну на больш цяжкі для сябе дзень? Не. Добра, што якраз сёння адкрыў таму вочы. З такой тайнай — жарты малыя, як з агнём за пазухай.

За варотамі падскочыў Мішка. Ужо адзін тут з усіх сельсавецкіх фурманаў. Вочы ззяюць, на вуснах — змоўніцкая ўжмылка:

— Ну што, шыбуем у «Зару»?

— На базу,— асек ён.— Трэба атрымаць тоесёе для сельсавета. Справа, работа — найважней за ўсё! Ясна?

Неўзабаве на складзе ўзялі розных бланкаў, канторскіх кніг, паперы, самапісак, алоўкаў і гумак, а таксама новы бюст Леніна. Кураглядаў затрымаўся з загадчыкам склада, былым калегам па адным атрадзе, каб яшчэ тоесёе выцганіць звыш нормы. Калі ж вярнуўся з такімсякім новым набыткам да сваёй брычкі, абамлеў: Мішка мала што, накінуўшы на шыю бюста пяццю, трымаўважыў цяжар на аборцы, дурасліва пасміхаўся, дык яшчэ і цэліўся вольны канец аборчыны прывязаць да ручкі калёс — каб бюст не зляцеў з брычкі па дарозе.

Кураглядаў, азірнуўшыся і бачачы, што нікога вакол няма, з наскоку з усяе сілы бухнуў Мішку нагой ніжэй спіны:

— Ты што, гад? Пасадзіць сябе і мяне заадно захацеў? Той адскочыўся, вылупіў вочы: маўляў, за што? За нявінны жарт? Ага, «жарт»! Ён, Кураглядаў, добра помніць выпадак, што быў да вайны ў іхнім раёне. У горадзе сабралі перадавых калгаснікаў. Давалі ім падарункі: каму — адрэз матэрыялу, каму — кашулю альбо кепку, а адному далі звязку кніг Леніна. Гэты ўзяў іх і разгубіўся.

«Так табе, брахун, і трэба!» — пакпіў адзін вяоёлы з залы. Зарагаталі і ў зале, і ў прэзідыуме. Але назаўтра веселуна і яшчэ некалькі самых заўзятых рагатуноў узялі, судзілі як «падкулачнікаў» і патарабанілі туды, куды, як кажучь, Макар цялят не ганяў.

— Здымі, сволач, пяццю з шыі! — засіпеў Кураглядаў.— Абгарні чым і трымай на каленях! Як самы каштоўны цяжар!

Затым, накіроўваючыся да рэстарана, выцер халодны пот з лоба.

«Ну й дзянёчак сёння! На кожным кроку — сюрпрызы! Ды яшчэ якія!»

На стаянцы каля рэстарана, забіраючы з сабой партфель з паперамі, загадаў Мішку:

— Нікуды не адлучайся. Сцеражы бюст.

— Каму ён трэба? — адказаў той, дурны, незадаволены, што нямажна і яму сысціся са сваімі калегамі ды кульнуць па чарцыдругой.

— Ціха ты!
— Прыплаці — ніхто не возьме...— нью, можа, і згаладалы Мішка.
— Насмешкі, дурань, могуць быць,— наставіў на розум
Кураглядаў.— А насмешкі, кажу, рэч небяспечная.

14

Рэстаран «Зара» (за палякамі — «Ранэк», пры немцах — «Дэр Моргэн») быў зачынены з сярэдзіны. Як і заўсёды, у такі дзень, калі ў горадзе якаянебудзь сходка. На шкле ўваходных дзвярэй была прыклеена паперчына: «Нзвннця. У нас сягодня спецабслужывання».

Камукаму, а Кураглядаву ўсё ясна. Папершае, тыя, хто прыязджае на нараду, жывыя людзі, ім трэба падсілкавацца, а падругое, ім, «нізавому кіраўніцтву», паўлегальна дазваляецца, вырваўшыся з глухіх куткоў, сустрэцца тут з сябрамі, пасядзець разам, павесяліцца, дык вось Уладароў паклапаціўся, каб усё гэта было за зачыненымі дзвярыма, без лішніх вушэй ды вачэй. Такая завядзёнка з Новага года, калі адзін з п'яных старшынь прылюдна аглушыў другога п'янага паўтарачкай зпад шампанскага, даказваючы, што асабіста ён зрабіў болей падзвігаў у партызанах. Дзіва: усе добра знаёмыя, могуць успомніць кожны крок, кожнае слова адзін аднаго, але цяпер амаль усе, успамінаючы вайну, і фантазіруюць, і маняць, уздымаюць сябе ў вачах іншых, хваляцца. Усе — не абыхто, а сама меней вартыя звання Героя Савецкага Саюза. Кураглядаў — таксама такі ж. Бывае, калі кульне чаркудругую, любіць фарсянуць звыш меры.

Той (з бойкай) скандал «замялі», усім, «уклелі» па вымове (далі строгую буяну, простую — ахвяры і тым, што ўмяшаліся ў спрэчку, паразбівалі адзін аднаму насы, памалацілі шмат пасуды, шыб у вокнах і люстэркаў, зламалі фікус), але з таго часу ўвялі «спецабслугоўванне», на варце ставілі не толькі вахцёрашвейцара, але і міліцыянера.

Як чулася, у рэстаране ўжо стаяў шум-гам, ішоў пір гарой — даносіліся з пласцінкі гарэзная музыка і песня Уцёсава. Праўда, вось цяпер ён спяваў не адзін, а разам са спявачкай — яе мала было чуваць, яна толькі тоненька падцягвала, а яго хрыплы голас нібы раз за разам узрываўся, цягнуў: «Всё хорашо, прекрасная маркиза...» Хоць Уцёсаў, калі прыслухацца добра, спяваў не толькі шурпата і не зусім патрыятычна, у іншых спевакоў былі нашмат лепшыя галасы, іншы рэпертуар, але яны, былыя вякі, у час гулянак любілі слухаць якраз яго. За прыемную душы вольнасць, натхнёнаўзбуджальны тон, за тое, што якраз такі голас, такі тон былі дарэчы тут, у рэстаране.

«Трычатыры чаркі кульну — і ўсё, гайда дадому!» — загадаў сабе Кураглядаў, бачачы, што ва яго настойлівы стук ідзе адчыгаяць дзверы стары тоўсты вусаты швейцар у сінім касцюме і з чырвонымі лампасамі ды з чырвоным абадком на фуражцы. Кажуць, гэты Стах, Генерал, як яны жартам называюць яго, служыць тут яшчэ з дарэвалюцыйнага часу — адпаведна, быў тут і пры паляках, і пры немцах. За апошнія чамусьці не чапае яго Мірзоеў. Можна, і таму, што той «дае інфармацыю». Ну, а яны, старшыні, міралюбныя да яго таму, што ён можна, калі не пускаюць у рэстаран, усё ж знайсці дватры вольныя месцы альбо прадаць з невялікай нацэнкай пляшку, а калі хто, бывае, перабярэ, забуяніць, дык ён не выкліча міліцыю, а вывалача з рэстарана, ускуліць на калёсы, ткне ў рукі лейцы ды цмокне на каня — едзе дадому, чалавеча, далей ад бяды. Ёсць погалас, што ён яшчэ адмыслова памагае за вялікія ўжо грошы — спрыяе знайсці ахвотную да гулянак маладзіцу і кватэру на некалькі гадзін.

— Здравствуй, пан Стах.

— Здравствуйця, Афанасій Лукіч,— адказаў той, умеючы, калі трэба, гаварыць не толькі на тутэйшай, але і на іншых мовах.— Вось харашо?

— Нармальна,— адказаў ён, не здзіўляючыся, што гэты стары рэстаранны служака ведае, дзе і чаму ён сёння затрымаўся. Бачыў ужо не раз: хтосьці з іх, каго затрымліваюць пасля нарады, прыходзіць сюды пазней альбо, калі добра падсыплюць, і зусім не зазірае.

Зайшоўшы ў залу, Кураглядаў убачыў: калегі павесялелыя, пад першай параю. Звычайна тут стаіць некалькі сталоў уздоўж сцен і акон (каля акон стаяць у вазонах высокія фікусы. Калі хто хваліцца, што быў у рэстаране, дык звычайна кажа, што «сядзеў пад фікусамі»), але цяпер тут свой, «партызанскі», лад: усе сталы ссунутыя ў адзін рад пасярод залы, і іх вакол абсалі спецнаведвальнікі. Каб і хацеў прысеці асобна, не ўхілішся: нідзе ніводнага вольнага стала. Мусіш ісці толькі ў гэты шумны гурт.

Адтуль угледзелі яго, заціклі, а потым, перабіваючы музыку і песню Уцёсава, загалёкалі:

— Кураглядаў!

— Лукіч!

— Жывы!

Яго лепшы сябра, вяёлы і чырвоны ўжо, што печаны рак, Курлоў, пасунуўся, вызваліў месца каля сябе:

— Садзіся, Апанас.— А калі ён сеў, запытаў: — Ну што — выхоўвалі?

Ажывіліся і іншыя.

— Ды ў яго адабрала мову!
— Ушчэнт перапужаны!
— Я — як я,— непрыхільна адказаў ён.— А вось пра вас гаварылі, што вы — дрэнныя сябры. Пакідаеце таварыша ў бядзе.
— Кожны за сябе, Лукіч!
— Брат — мой, але хлеб еш свой!
— Ну, дык усё ж што, Лукіч? Чубілі?
— Чаго гэта мяне будуць чубіць? Пагаварылі з Уладаровым,— з выклікам прамовіў: — Як землякі. Мы ж з аднаго раёна.

— Ну, Лукіч!

— Ну, які змей! Колькі таіўся!

Бліжэйшыя кінуліся ціснуць яму рукі, як пераможцу. Ён жа стрымліваўся, не адказваў на гэты не зусім шчыры ды трывалы выбух сяброўства, толькі звысоку пазіраў на ўсіх: урэшце ведайце, чэрці, хто я Першаму! Кааі ж прагна слізгануў позіркам па мностве пустых пляшак зпад гарэлкі, віна, мінеральнай вады, па талерках са скрылікамі рэстараннага мяса і апольцамі свайго сала, варанымі яйкамі, амаль усе, паддобрываючыся, загулі:

— Штрафную Лукічу!

— Фужэр!

Курлоў набулькаў фужэр гарэлкі.

— Давай, Лукіч!

— Пакажы дыялектыку!

Ён, крыўдуючы, не браў, выцікоўваў, дзе афіцыянтка Ванда, хацеў сам загазаць сабе пітва.

— Ну, Лукіч!

— Ты што — крыўдзішся?!

— Ды ну! Крыўдзіцца? На сваіх?!

«Эгаісты! Сволачы! Але нідзе не дзенешыся — сапраўды свае...
Адну ўладу трымаем, з аднаго жывём...»

Адпіў з фужэра. Крыху.

— Ну, Лукіч!

— Глядзі, так і непітушчым будзе!

— Нне, давай да канца!

Дружна запляскалі ў ладкі, заспявалі хорам:

— Пі да дна, пі да дна, пі да дна!

Змусілі сілком апаражніць фужэр. Гарэлка пайшла добра — разлілася прыемным цяплом па гарляку і жываце, а пасля лёгка — не, не закружыла галаву, а як гэта сказаць лепш,— мабыць, лёгка заструменілася па жылах, паслала ў галаву павалоку, нейкі адмысловы туман, выціскаючы крыўду, злосць, змушаючы думаць

іначай: ніякія яны ўсе не сволачы, а звычайныя, зямныя людзі, да ўсяго падперазаныя адным поясам.

Шумелігулі і пры дзённым святле, і пры не вельмі яркіх, але ўсё ж вабных электрычных люстрах, у густым дыме; паступова падзяліліся на купкі: хто ўспамінаў штосьці з нядаўняга былога, хто гаварыў пра сённяшняе, хто спяваў, а хто апусціў ужо галаву на стол, а хтосьці хапаў, мерыўся пасадзіць сабе на калені круленькую, вабную ў кароткай шэрай спадніцы і белым фартушку афіцыянтку Ванду, спакушаючы яе чырвонцам,— тая, звыклая да такога нораву падпітых, сапсаваных уладай гулякаў, смяялася, нязлосна біла па руках, адыходзілася, каб прыбраць крыху на сталe, а там ужо хапалі яе іншыя.

— Пані Ванда!

— Пані Ванда!

Бог ведае чаму, але сапраўды было прыемна яе бачыць, называць паняю, хоць яна была звычайнай местачкоўкаю. Можна, само імя яе — Ваяда — добра стасавалася да слова «пані», а разам гэтае «пані Ванда» — да іхняга настрою, да цягі да чагосьці незвычайнага, узнёслага. Адзін са старшынёў, з Шашкоў, падпёр далонню падбародак, курыў, атупела пазіраў кудысьці ў кут, а потым, лічы, затушыў у талерцы з мясам цыгарэціну, ускінуў уверх сціснуты кулак і не то заспяваў, не то завуў:

— «І біла мяне маці бяrrрозавым прутам!!!»

Цяжка было паверыць, што гэтыя цяпер падзіцячаму вясёлыя, а некаторыя і са страчаным чалавечым воблікам людзі звычайна стрыманыя, строгія і хітрыя.

Захмялеўшы, Кураглядаў падабрэў, не зважаў, што наперадзе ноч, няблізкая дарога, што меўся выпіць усяго трычатыры чаркі (такі зарок даваў сабе заўсёды, але і заўсёды парушаў яго): усе цяжжасці, беды забываліся, жыццё здавалася цудоўным, хацелася піць, весяліцца, сядзець тут бясконца, адчуваючы, што гэта ўсё больш і лепш, чым звычайны адпачынак. Пра тое, што можна спіцца, адысці-адсыпацца — і не аднаму, а цэламу пакаленню,— пра гэта, бадай, ніхто з іх не думаў і думаць не мог, бо перамагала іншае пачуццё — заслужылі пагуляць...

Дык цяпер зноў было прыемнае гэтае, на першы погляд, недарэчнае шашкоўскага старшыні:

— «І біла мяне маці бяrrрозавым прутам!!!»

Калі выйшлі на хвілінудругую асвяжыцца, ахмялелы, але яшчэ цямлiвы Курлоў прыстаў:

— Ты што, дыялектык, сапраўды блізкі зямляк Уладарова?

- Сапраўды.
- Таіўся ж столькі! Нават ад мяне!
- Быў загад маўчаць.
- А чаму сённа прызнаўся?
- Сённа — можна.
- Чаму?

— Доўга гаварыць... А вось пра іншае скажу: трэба спыняць «гаспадарчыя аперацыі». Пёс садзіцца на хвост.

- Як?
- Дыялектычна вылічыў чорт: у нашых сельсаветах усёцэла... Курлоў узяў яго за грудзіну, прыцягнуў да сябе:

— Давай, як ты кажаш, мысліць дыялектычна: трэба перанесці дзейнасць на іншыя раёны.

- Загрымім.

— Ні чарта, Лукіч,— адказаў той, хоць вось так, празрыста, не варта было гаварыць уголас.— Пакуль тыя ў лесе, датуль і мы...

Кураглядаў прыклаў палец да вуснаў: ціха ты! Махнуў рукой: хадзем у залу, возьмем яшчэ па чарцыдругой!

Пазней, «у крытычную часіну», калі нельга было марудзіць ні хвіліны, дырэктар рэстарана, пан Стах і міліцыянер каго выпхнулі, а каго разам з партфелем вынеслі на двор. Кураглядаў выйшаў сам, пачаў у цемені шукаць брычку, чуючы, як хтосьці не можа ўзбрацца на каня, падае з веласіпедам альбо доўга заводзіць матацыкл. Некаторыя ніяк не маглі разысціся, доўга абдымаліся і цалаваліся на развітанне, а шашковец, як адчувалася, ужо лежачы на калёсах, вылямантоўваў з сябе ўсе свае дурыкі:

- «І біла мяне маці бярррозавым прутам!!!»

Нарэшце натрапіўшы на сваю брычку, Кураглядаў абмацаў на ёй Мішку. Заштурхаў яго. Той варочаўся, адбіваўся — значыць, недзе нажлукціўся, а цяпер спаў. Ачомаўся трохі, калі добратакі атрымаў кухталёў пад бакі.

- П'яны гад?
- Неэ,— замармытаў той.
- Дзе, сволач, бюст? — накінуўся ён, не абмацаўшы рукамі таго, пра што не мог забыць і цяпер.
- Пад брычкаю...
- На пятлі?
- На пятлі.
- Не сарвецца?
- Неэ.
- Ну й добра. А цяпер памажы мне сесці, а то я стаміўся...

— Ага, на нарадзе...

— Цыц, прайдоха!

Мішка паспрабаваў злезці са свайго сядзення — адразу ж кульнуўся, як сноп, пад ногі. Мычэў, гробся, але падняцца не мог.

— Ах ты, п'янчуга! — таўхануў яго нагой Кураглядаў.— Я ж загадваў табе не піць!

— Я не піў...

— Набраўся як свіння,— зноў ударыў яго Кураглядаў, а потым, як дужэйшы, пачаў сам памагаць таму падняцца і ўскараскацца на брычку. Ткнуў лейцы ў рукі, штурхнуў пад рабрыну.— Не спаць! Звалішся — падымаць не буду. І з работы п'янчугу праганю! Пасаджу!

За горадам, дзе іх сустрэла густая і сырая цемень, Кураглядаў заціснуў партфель нагамі, дастаў наган — калі трэба будзе, бараніцца ад бандытаў. Час ад часу тыцкаў кулаком Мішку ў спіну — каб той не заснуў. Мішка войкаў, выгінаўся, але, як адчувалася, тут жа спрабаваў схіліцца набок.

Яго таксама ахутваў сон. Змагаючыся з ім, знаходзіў адзін паратунак — бязлітасна, як ката, таўчы фурмана і крычаць:

— Мішка, не спаць! Мішка?

— Ну што, таварыш Кураглядаў? — ледзь вымавіў той.

— Ты ненавідзіш мяне?

— Не.

— Паважаеш?

— Ага.

— Ненавідзіш альбо паважаеш?

— Ага.

— Што — ага?

— Ага...

Кураглядаў зноў ударыў Мішку:

— Ненавідзіш. Усе вы, чэрці, ненадзейныя. Калі б не наша сіла, дык вы... А Валю?

— Што — Валю?

— Любіш?

— Ну...— зацягнуў той.

— Што — «ну»? Любіш?

— Неэ.

— Чаму?

— Вы любіце...

Сабраўшы ўсе сілы і апошняю разважлівасць, Кураглядаў хапіў яго за каўнер, прыцягнуў і ткнуў дулам нагана ў скронь.

— Я нічога не маю з Валяй. Ясна? Мішка задыхаўся, мычэў.

— Ясна? — перапытаў.

— Ясна.

— Яна — вольная. Добрая дзяўчына. І ты, друг сітцавы, возьмеш яе замуж.

— Неэ.

— Застрэлю гада! — мацней ткнуў наганам.— Тлуміўтлуміў дзяўчыне галаву, даваў ёй надзею, перабягаў дарогу іншым — і ў кусты? Не дазволю! Антычалавечна і антымаральна! Гавары, сволач, што возьмеш, а то хопіш зараз кулю! Ну!

— Таварыш Кураглядаў...

— Нуу!!!

— Вазьму,— плаксіва выдыхнуў Мішка.

— Вось так,— Кураглядаў задаволіўся, цмокнуў яго ў шчаку і адпіхнуў.— Заўтра ж запішу вас. Ты, ёлупень, нават не здагадваешся, якая дзеўка табе дастанецца! Адукаваная, пры добрай рабоце. Не тое што лепшая, а нават іншая такая, як Валя, за цябе, таўкача, не пойдзе!

Мішка адчайна скутоліў сам сабе; Кураглядаў яшчэ нейкі час пагудзеў абышто, у што і сам не верыў, а потым пачаў быццам кудысьці правальвацца: боўтне галавой, адключыцца ад усяго — тут жа ўздрыгне, наставіць у цемень наган, пабудзе хвіліндзвугую напружаны, а затым зноў бултыхне. Як ні змагаўся, усё ж не ўстояў, здаўся сну. Цяжка мусіў ачомвацца толькі ўжо каля сельсавета — да яго давёз іх, абодвух сонных, кемны конь, а пабудзіў, сцягнуў з брычкі і завалок у хату вартаўнік. Праўда, хоць быў малапрытомны, але нагана і партфеля Кураглядаў з рук не выпусціў, з імі ў абдымку зноў упаў у сон ужо на сваім ложку.

15

Сёння, за тыдні два да мая, янкавінскія мужчыны перажывалі своеасаблівае ўзрушэнне: на ўкапанья ў грунт камяні (па кутах і на пасяродку) пачалі ладзіць тоўстыя, абрэзаныя пілоў бярвёны — першы вянок школьнага зруба.

Францішак Грыгарцэвіч (ён сам па сабе камандаваў усімі) укладваў, прымяркоўваў бярвёны з грунтвагаю, а яго пляменнік, Сцяпан, чыркаў алоўкам, пазначаючы, дзе што трэба падрэзаць, падчасцаць, дзе высекчы альбо выдзяўбці,— рашылі рубіць не папростама, як амаль усе рубілі ў вёсцы, а на нямецкі манер, у гладкі вугол. Сцяпан алоўкам і адмыслова зробленым калочкам пазначаў таксама, дзе, як тут казалі, выбіраць драчку — каб бярвяно шчыльна

легла на бярвяно. Абодва, дзядзька і пляменнік, пільна сачылі, як хто рэжа, высыкае і выбірае, падпраўлялі тоеёе сякерай ці долатам, давалі каманду слаць мох, класці бярвёны, падганялі, а потым даручалі выкруціць тэбелем дзюркі і загнаць у іх калочкі — змацаваць вянкi, а заадно не спускалі вока з іншых — тых, хто часаў вярхоўе на кроквы, з нарэзаных ужо круглякоў драў спецыяльным вялізным нажом стружку, і ўсе ім падпарадкоўваліся. Як самым здольным і спрытным да цясярскай работы. Ладзілі ўсё, на першы погляд, марудна, не спяшаючыся, але няўхільна, грунтоўна, і к вечару ўжо жаўцеўся зруб на ўзроўні грудзіны з вызначэннем, дзе будучь вокны, дзверы і глухія сцены.

Калі зашарэлася і тойсёй хацеў ужо ісці дадому, Францішак загадаў не адкладаць, а сёння паставіць рыштаванне — каб заўтра з раніцы класці новыя вянкi: хутка трэба будзе сеяць, садзіць бульбу, а там не агледзішся, як прыйдзе пара сенакосу, дык часу на будоўлю будзе вельмі мала.

Калі ўчопвалі слупы, падышла паштарка. Высокая, гонкая, заўсёды хмурная Гэля. Прынесла пошту ім, будаўнікам, а таксама хутаранцам. Сёння быў надзвычай хваляючы дзень для Францішка Грыгарцэвіча: ён атрымаў не толькі раённую газету «Сталинский путь», але і адразу два трохкутнія лісты з вайсковымі штэмпелямі.

Раённую газету стары згарнуў і запхнуў за халявы бота (пачытае ўжо дома пры газоўцы, начапіўшы на нос акуляры), а вось што да лістоў, дык не выцерпеў, падаў іх дрыготкай рукой Сцяпану:

— Зірні: ад Адама?

Пачуўшы, што прыйшлі весткі ад Францішкавага сына, які першы з вёскі пайшоў служыць у савецкае войска з ахвотаю, падышлі астатнія мужчыны, абступілі іх: кожнаму цікава, што піша зямляксадат? Дзе ён? Як яму? Не поруць у вочы, як тут Кураглядаў, ужо толькі за тое, што якраз з гэтых, «панскіх», мясцін, быў пад панамі, у акупацыі і ў Германіі?

— Дзе ж ён? — не цярпелася бацьку ўведаць, куды трапіў служыць сын.

— У Хабараўскім краі.

— Ого, куды загналі! Пад Кітай і Японію!

Сцяпан разгарнуў адзін ліст і здзівіўся: напісана не Адамавай рукой, а кімсьці іншым паруску. Той умее чытаць, пісаць па-польску, бо скончыў да вайны чатыры класы польскай школы, але вось чамусьці сам не напісаў ліст.

«Здравствуйте дарагія папаша, мамаша, братишка и снаха!

С приветам к Вам Ваш сын Адам, рядовой доблестной Советской Армии...»

Сцяпан прачытаў гэтыя радкі — дзядзька таксама не толькі здзіўўся, але нават проста збянтэжыўся. Тым больш, што тут жа Супраневіч, Мішкаў бацька, худы, як хрушч, чарнявы ядавіты мужчына, даў волю свайму языку-жалу:

— Глядзі ты, расеяц ужо!

— Што — гэтак сам піша? — схмурыўся Францішак.

— Не, — супакоіў яго Сцяпан. — Не яго рука.

— Сам пасвойму не хоча пісаць... — зноў уставіў свае два грошы Супраневіч.

— Не лезь, Пятро! — абарваў таго Францішка. — Дай паслухаць. Вось пойдзе твой у войска, прышле вестку — дык тады чытай і што хочаш пляці. А цяпер памаўчы. Чытай далей, Сцяпан.

«В первых страках своего пнсьма саабіцаю, что пшпет Вам мой таварніц лнбо желательно пнсать пнсьма дамой по... (некалькі слоў густа замазаначорнай фарбай).

Служу я дарагія мои... (тры радкі далей зноў закрэсленыя). Служба идет харашо. Честно выполняю уставные требования, командиры мной довольны. Освоился, даже присмотрел здесь одну девицу. Работает в медчасти. Говорят что гуляющая но ничего, полногрудая, полнозадая, спирт дает и не только спирт...»

— Га-га-га, — зарагатаў Супраневіч.

— Чаго скалішся? — не залюбіў Францішак. — Хіба не разумееш: папрасіў хлопец напісаць па-іхняму, каб хутчэй дайшло пісьмо, а той, скалазуб, такі, як ты, пляце лапці... Не чытай, Сцяпан, гэтага болей, чытай другое.

— Ведама, хлопцы маладыя, дык выдурняюцца, — лісліва апраўдаўся Супраневіч. Але, канечне, разнясе абы-што па вёсцы пра гэты ліст, прыпляце яшчэ нямала сваіх складанцаў.

Сцяпан расклеіў другі канвэрт. Там, як убачыў на лісціку ў клетачку, таксама было напісана не Адамавай рукою.

«Дзяньдобры, тата, мамуся, Вацік, Галена і Юзік!»

— Во гэта ўжо сам піша! — усцешыўся Францішак.

— І тут не сам, дзядзька.

— Але як чую: яго словы... І парадчны чалавек запісвае за ім.

«У першых радках свайго пісьма хачу сказаць, што я папрасіў аднаго салдата напісаць паруску, але той насмяўся. Я не хачеў пасылаць тое пісьмо, але мне не аддалі яго, самі паслалі Вам. Калі будзеце мець на руках, то не верце ніводнаму слову.

Цяпер мне піша наш чалавек, зпад Маладэчна, які да вайны трохі вучыўся ў беларускай гімназіі...»

— Во гэта ўжо другое дзела,— усцешыўся Грыгарцэвічбацька.

«Служу я ў... (закрэслены радок). Як толькі прыехалі сюды, дык мяне цягалі... (закрэслена паўстаронкі)».

Сцяпан, убачыўшы, што дзядзька маршчыніць лоб, чакае патлумачэння, паясніў:

— Тут многа замазана...

— Цанзура...— як усёведай, сказаў Супраневіч.— Піша пра тое, пра што не паложана пісаць.

«Умею рабіць усё, што робяць усе, толькі не ўсё разумею, што гавораць камандзіры, салдаты. Але патроху здагадваюся. Ёсць такія, да слова, з Каўказа, з Сярэдняй Азіі, з Літвы, Латвіі альбо Эстоніі, што амаль нічога не разумеюць па-руску, дык камандзіры (затушавана некалькі слоў)... «Разве, черти, тяжело научиться разговаривать на культурном языке?»»

Як вы там усе? Як Сцяпан з Марысяй і маткай? Паехалі ўжо ў Польшчу ці яшчэ дома? Калі дадуць адтуль вестку, дык дайце і мне іхні адрас. Як школа? Ці многа ўжо чаго зрабілі?»

Францішак — спакойны, мужны, нават часамі, здаецца, не толькі стрыманы, але і, як кажучь, сухі чалавек — не вытрываў, зацёр пальцамі заплюшчаныя вочы, сцёр слязіны:

— І пра школу нашу не забыў...

— Не перажывай,— усё зразумеўшы, падаў голас Супраневіч.— Не ўбачыш, калі мільгануць твая тры гады. Вернецца жывы-здоровы, ажэніцца, дзяцей прыстараецца і сюды вучыцца прывядзе... Абы новай вайны небыло...

— Вот-вот...— на гэты раз Францішак дружна згадзіўся, як усе лічаць, з несур'ёзным, зайздросным і з вераломным Супраневічам, пачуўшы ад таго разумныя словы. Расчуліўся, але тут жа браў сябе ў рукі, спакайнеў. Што б там ні было, можа, і патрэслі хлопца, але жывы-здоровы, служыць, цягне салдацкі плуг. Не пястун, змалку да работы, да цярплівасці, нягод прывучаны. Адным словам, устоіць, мужчынскі характар сцвердзіць.

— Гэта яшчэ не ўсё, дзядзька Францішак,— падала голас Гэля.— Вам вот яшчэ позва. У ваенкамат.

— Во! — загарэзаваў акрыялы Супраневіч.— Сын так спадабаўся, што рашылі і бацьку ўзяць! За капрала, а то і за плютановага!

— Ці не блытаеш ты чаго, дзяўчына? — не зважаючы на калючы, але не такі ўжо страшны кпін, знайшоў сілы ўсміхнуцца Францішак.

— Не, дзядзька,— шчыра адказала тая.— Там напісана, каб паслязаўтра вы там заявіліся. Але Навуменкаў сказаў не аддаваць вам позву, толькі даць, каб вы на ёй распісаліся. Што ведаеце пра яе.

— Во які сакрэт! — пакпіў Супраневіч.

Гэля падала невялікую паперку, самапіску, паказала, дзе паставіць подпіс. Францішак не завіхаўся распісвацца, бо ўжо добра ведаў, што на важных паперах свой подпіс трэба ставіць вельмі асцярожна, жмурыўся, збіраў у куточках некалі блакітных, а цяпер вышвілых вачэй глыбокія маршчыны і з усіх бакоў разглядаў гэтую дзіўную позву.

— Навуменкаў кажа: хочучь вярнуць вам Адамаву цывільную вопратку,— дадала Гэля.— Але толькі вам у рукі.

Каб такое сказаў сам Навуменкаў, стары і вопытны Францішак Грыгарцэвіч не вельмі паверыў бы ў гэта, але калі пра гэта сказала дзікаватая, але шчырая Гэля, ён ні ў чым не засумняваўся. Чыркнуў на падстаўленай Гэлінай сумцы сваё прозвішча на паггерцы ўнізе і, думаючы ўжо зусім пра іншае, папрасіў:

— Хоць і цямнее, але давайце, мужчыны, усё ж сёння паставім рыштванне.

Яму ніхто не сказаў супраць слова — разышліся: хто падаўся далей укопчаць слупы, хто прыбіваць да іх, ужо ўкапаных, і да зруба калкі, а хто пачаў усцягваць на перакладзіны аполкі.

...Дома, на хутары — пры запаленай ужо газоўцы,— перш чым вячэраць, Францішак спачатку ўсім прачытаў Адамаў ліст (той, што напісаў зямляк), даў кожнаму, жонцы, сыну і нявестцы, патрымаць яго ў руках, яшчэ некалькі разоў перачытаў моўчкі сам, узіраючыся ў кожнае слова, у кожную літару, нібы намагаючыся адчуць сынавы думы і пачуцці, а заадно пасталаму ўжо зразумець, асэнсаваць тое, што было закрэслена альбо зафарбавана, а затым схаваў ліст у свой куфэрак, дзе быў сямейны «скарб» і «архіў». З гэтай хвіліны сынаў ліст стаў не проста паперкаю, а сямейнай рэліквіяй. Скалазубны ліст парваў і ўкінуў у печ. Затым пасёрбаў трошкі астылай, але пахкай і смачнай капусты, што пакінулі яму з полудня, няспешна і акуратна абрэзаў сцізорыкам мяса на костцы, выбіў з яе, як тут казалі, шпiк, а тады, памыўшы тлуставатыя рукі, зноў начапiў акуляры, падсеў да лямпы і ўзяў у рукі раённую газету. Спачатку кінуў позірк на ўсе чатыры старонкі, прыкiдваючы, што чытаць найперш, а пасля ўзяўся чытаць усё запар, спрабуючы адчуць, пра што і як піша новая ўлада.

«...Как сказал мудрый вождь всех времен и народов товарищ Сталин, мы должны преодолеть временные трудности. Еще немного терпения, еще более трудового энтузиазма, и мы придем к счастливой жизни, где каждый советский человек...»

«Можа, скоро і палягчэе жыць,— згадзіўся, але заадно і заспрачаўся, з тым, пра што чытаў.— Але кожны чалавек ніколі не будзе шчаслівы. Усе старыя людзі казалі: пал авіна свету скача, а другая пал авіна плача...»

Калі запар прачытаў дзве першыя невялікія, але аб'ёмістыя старонкі, адарваў палавіну газеты і пакінуў яе на стале — сыну на самакруткі, а другую, нячытаную, палову газеты ткнуў за бэльку, каб дачытаць заўтра. Не ўсяму ён верыў, што пісалася ў газеце, але ўсё роўна вабіла пачытаць, бо часамі сярод тутэйшых вестак былі навіны і пра свет вялікі, сустракаліся цікавыя, смешныя малюнкi, вершыкі — праўда, заўсёды крывіўся, не любіў, калі, бывала, непрыстойна і злосна пацяшаліся над папамі і ксяндзамі, а то і над самім Богам...

16

Назаўтра Францшак узяў акрайчык хлеба, скварку, кіёк і, як клікалі, патрухаў у раённы ваенкамат — пашкадаваў ганяць тудысюды каня, падаўся пехатой. Цяжкага чаго купляць не меўся, а тое дробнае, што возьме, не зломак яшчэ, прынясе ў торбе за плячыма. Хоць хацеў забраць сынавыя рэчы, але заадно і шкадаваў, што змарнуе такі патрэбны вясновы дзень — недзе сёння мужчыны павінны ставіць ужо на школьным зрубe кроквы і лаціць.

У горадзе адразу пайшоў да ваенкамата — высокай і аб'ёмістай драўлянай будыніны, з усіх бакоў абнесенай дашчаным плотам. Дошкі ў гэтым плоце былі пафарбаваныя ў зялёны колер, на асобных кідаліся ў вочы яркія чырвоныя зоркі. Па дарозе, што вяла да будынка, па адзін і другі яе бок роўнымі радамі стаялі фанерныя шчыты, а на іх былі намаляваны суровыя воіны, розныя карціны з іхняга побыту, і на кожным шчыце стракацелі вялікімі чырвонымі літарамі надпісы: «Служба в Вооруж яных Силах — почетная обязанность каждого советского гражданина», «Советская Армия непобедимая», «Товарищ Сталин — лучший друг советских воинов»...

Ваенкамацкі дзяжурны, паджылы чырванапчокі і паўнаваты старшына, паслухаўшы яго, спачатку зазірнуў у сваю кнігушытак, а потым сказаў, куды ісці.

Ён падаўся туды, як і кожны вясковы чалавек, трошкі разгубліваючыся ў незнаёмай казённай будыніне і лічачы тут кожнага за вельмі важнага чалавека. Каля пафарбаваных дзвярэй пад нумарам «13» запыніўся і запыніў позірк на прадаўгаватай шыльдачцы:

**Начальник
отдела учета воинов запаса
рядового и сержантского состава
ст. лт РУБИНОВ В. Я.**

Угледзеў вась гэтае «Начальник» — не тое што забілася, а нават заштуршкавала сэрца. Чаго, дурное? Няўжо ад спрадвечнай сялянскай боязі перад чужымі, з іншых краёў чыноўнікамі? Пастукаў раздзругі костачкай вялікага пальцаў дзверы. Пачуўшы «да», зайшоў. У вузкім, прадаўтаватым, пафарбаваным у зялёны колер пакоі — акно, шафа з папкамі, стол, за ім — русявы маладжавы афіцэр у панашанай форме, з ордэнамі і медалямі на грудзіне.

Адказаўшы на прывітанне і пачуўшы, хто ён, старшы лейтэнант хуценька падхапіўся, узяў яго кіёк, паставіў у кут і ветліва запрасіў:

— Хадзем, калі ласка, са мной.

Вывеў на калідор і паказаў рукой (на ёй не было аднаго ніжняга пальца) на суседні кабінет:

— Вам туды, грамадзянін.

На гэтых, абабітых чорнай цыратаю, дзвярах не было ні нумара, ні шыльдачкі — не, сказаць праўдзівей, шыльдачка была, але невялікая і адмысловая «Посторонним вход воспрещен».

Грыгарцэвіч пастукаў, а калі пачуў запрашальны голас, зайшоў туды. Тут таксама было адно акно (закрачанае, напалову замазанае белай фарбаю), сцяна злева была голая (толькі з вялізнай картай), а справа стаяў стол з тэлефонам, за стадам сядзеў малады, з рыжажаўцістымі (вожыкам) валасамі, з пукатым невысокім лобам, хмурны, з цяжкім позіркам незразумелага колеру вачэй лейтэнант у зялёнай гімнасцёрцы і сініх галіфэ. Над сталом вісеў партрэт Сталіна ў форме генералісімуса.

«Энкавэдэ...— зразумеў ён.— Але чаму кліча якраз яно? Можна, зза Янкавага ліста?»

— Усажывайтесь,— суха сказаў лейтэнант і паказаў на крэсла насупраць, а сам упёрся на яго калючымі, здаецца, жаўтаватымі, як у некаторых катой, вачыма.— Ваша прозвішча, імя і імя па бацьку.

Ён адказаў, як і пасля пра тое, дзе і калі нарадзіўся, дзе быў-жыў, што рабіў да сённяшняга дня, колькі меў і мае зямлі, а лейтэнант акуратна ўсё запісваў.

«Напісаў неасцярожна хлопец пра тое, як цягалі, трэслі яго ў войску за тое, што быў у Германіі, дык вась паклікалі...» — падумаў сам сабе Грыгарцэвіч, чакаючы, калі гэты сыч пачне пытацца пра Янку.

— Вас выклікалі не ў ваенкамат, а ў органы бяспекі,— падняў галаву, сапраўды, як і чакаў, сказаў лейтэнант.— Але гэта павінна быць толькі паміж намі... Зразумела?

— Ведама,— завучана адказаў. Ужо не раз гаварыў так: і калі вяртаўся з германскага палону, быў на допытах у армейскіх асабістаў, і пазалетась у Янкавінах, калі да іх на хутар прыезджаў лейтэнант бяспекі і распытваў пра знаёмых паліцэйскіх, старастаў і самаахоўцаў. Кожны раз бралі з яго слова, што будзе трымаць язык за зубамі.

— Папрашу адказаць на мае пытанні,— паранейшаму суха прадоўжыў лейтэнант.— Скажыце: якія ў вас падставы, грамадзянін Грыгарцэвіч, агітаваць супраць Савецкай улады?

Ягоная душа раптоўна зледзянела. Што значыць: папершае, гэтае «ў вас», а падругое, «агітаваць»? Хіба ім мала таго, што ён ужо не раз гаварыў пгчыра і праўдзіва?

— Паўтараю: якія ў вас падставы, грамадзянін Грыгарцэвіч, агітаваць супраць Савецкай улады?

— У каго гэта «ў вас»? І што значыць «агітаваць»?

— Вы што — не разумееце рускай мовы?

— Разумею,— прамовіў дрыготкім голасам, адчуваючы, як лоб, спіну пакрывае халодны пот.— Але не разумею, пра што вы пытаецеся.

— Патлумачу. Чаму вы публічна ідэалізуеце стары лад, жыццё пры буржуазнай Польшчы?

— Гэта што — значыць, я хвалю-перахвальваю тое?

— Так.

— Дзе? Калі? Як? — запытаў, настройваючыся на доўгую і зацятую вайну нерваў. Гэтыя людзі, да каго цяпер трапіў, своеасаблівыя, чэпкія, лёгка з рук не выпускаюць.

— Тут пытанні задаю я,— яшчэ болей пазмрачнеў лейтэнант.— А вам трэба адказаць.

Адчуўшы, што трапіў у кімсьці закінутую сетку, Грыгарцэвіч падумаў, што не варта лішне трапятатца, як часам кідаюцца з аднаго на другое маладыя і гарачыя, трэба ўзяць сябе ў рукі і быць разважлівым, спакойным.

— Дык хваліце? Шкадуеце, што цяпер іншыя, не тыя, парадкі?

— Не.

— А што ж вы робіце?

— Жыву. Як і ўсе людзі.

— І не ўздыхаеце па буржуазным мінулым?

— Не такое яно лёгкае ды салодкае было, каб па ім шкадаваць.

— Ну-ну! — нядобра скрывіўся лейтэнант. Нібы ўсміхнуўся. Зларадна. Варожа.— Кіньце! Вам не ўдасца абвесці нас вакол пальца! Скажаце: асабіста вы не лічыце, што за панамі вы жылі і не тужылі вельмі, ніхто вас надта не чапаў, а вось там, у СССР, маўляў, абманулі люд, адабралі ў сялян зямлю, лепшых гаспадароў саслалі, пабілі, як пабілі ўвогуле самых разумных, сумленных? Не гаварылі, што некаторыя вашы цікаўныя хлопцы пайшлі ў БССР, каб на свае вочы ўбачыць савецкую рэчаіснасць, але не вярнуліся назад і іх цяпер нідзе не знайсці?

«Дык пра гэта ж гаварылі мы з Кураглядавым, калі той забіраў Адама...— успомніў ён. Жажнуўся.— Божа мілы, чаму ты тады засляпіў ад крыўды мой розум? Чаму ты не адняў тады мой язык?»

— Бачыце: нам усё вядома?!

— Вам гэта нагаварыў наш старшыня сельсавета...— прамовіў ён.

— Дык гэта — праўда ці не?

— Не.

— Як — не? — нібы на кручку, трымаў яго лейтэнант.— Вы маеце іншую, добрую, думку пра СССР?

— Каб нешта пэўнае гаварыць, трэба нешта пэўнае ведаць. Я ж не жыву там, дык добра ўсяго не ведаю.

— А ў прынцыпе?

Францішак Грыгарцэвіч запнуўся, спытаў:

— Выбачайце, пра што вы пытаеце?

— У прынцыпе вы «за» альбо «супраць» ідэй марксізмуленізму, Кастрычніцкай рэвалюцыі, сацыялізму?

— Я не такі адукаваны, каб пра такое гаварыць,— пасміхнуўся ён.

— Пытанне стаўлю ў іншым ракурсе: чаму, як вы кажаце, многі і вялікія не ведаючы, тым не менш заўзята дыскрэдытуеце СССР, сацыялізм? Вы робіце гэта на падставе нянавісці, атрыманай спачатку ў буржуазнай Польшчы, а пасля ў фашысцкай Германіі? Ці з падбукторвання тых, хто ў лесе?

Грыгарцэвіч змаўчаў. Раптоўна закружылася галава, вочы засланіў нібы туман. Здаецца, паплыла пад нагамі зямля. Ён душой адчуў: не столькі трапіў ў сетку, як на яго шыю ўжо бязлітасныя рукі накінулі пяццю. Пайшла гутарка пра палітыку, і пра палітыку вялікую. А дзе вялікая палітыка, там для простага чалавека — не толькі неразбярыха, але часам і згуба. Бо палітыкай займаюцца не толькі адукаваныя, разумныя, але і хітрыя ды жорсткія людзі.

— Падказваю,— канечне, адчуўшы яго душэўную разгубленасць, наступаў лейтэнант,— добраахвотнае прызнанне змякчае віну. Так што, грамадзянін Грыгарцэвіч, вам лепш не маскіравацца, не ўпірацца ды выкручвацца, а сумленна прызнацца ва ўсіх сваіх грахах.

— У якіх?

— Слухай! — лейтэнант імгненна наліўся чырванню, бухнуў па сталае кулаком.— Хопіць прыкідвацца святой авечкай альбо прастачком! Я наскрозь цябе, кулака, бачу! Усё тваё звярынае нутро!

— Звер ёсць звер. І не кожны звер — драпежнік альбо людаед.

— Хопіць! — ужо зароў гаспадар пакоя.— Хопіць, такую тваю, папоўскіх пропаведзей! Мне трэба іншае. Мне трэба, каб ты, хутаранская, кулацкая поскудзь, шчыра і сумленна раскажаў пра сваю скрытую варожую дзейнасць, пра агітацыю супраць Савецкай улады, супраць самага перадавога і гуманнага ў свеце гаспадарання — супраць калгасаў...

— Я, яшчэ раз кажу вам, не паліцік,— прамовіў Грыгарцэвіч.— Калі, бывае, што скажу, дык я на тое жывы чалавек, каб думаць і гаварыць, запытаць пра тоесёе ў людзей.

— Дык усё ж — думаеш, гаворыш? Агітуеш? — загарэліся ў таго дагэтуль жаўтаватыя, а цяпер нейкія незвычайна ўзбуджаныя, злосныя вочы. З хвіліну памаўчаў, свідруючы яго гнеўным позіркам, а пасля, мусіць, сам супакоіўшыся, зноў «завыкаў»:

— Калі, дзе, з кім гаварылі ў апошні час?

— З Кураглядавым. У сваёй хаце.

— Дзе, з кім яшчэ?

«Назаві каго — пацягнуць і таго...»

— Нідзе і ні з кім.

— Няшчыры, абманшчык вы ў такім паважаным узросце! Мы ж добра ведаем: вы разам са сваім пляменнікам, кавалём,— зірнуў на паперку перад сабой,— Сцяпанам Грыгарцэвічам, збіраецеся на тайных, хутаранскіх, антысавецкіх сходках і бэсціце Савецкую ўладу, замышляеце супраць яе варожыя, тэрарыстычныя акты. І хочаце ажыццявіць іх, пачаўшы з ідэйна адданага, нядаўняга партызана таварыша Кураглядава. Адпаведна, падрываючы аўтарытэт, уладу прадстаўніка Савецкай улады, вы скіроўваеце ўдар супраць марксізмуленінізму, супраць пралетарыату, сацыялізму і асабіста супраць таварыша Сталіна.

«Што яму, таму Сталіну, зраблю, калі ён далёка і высокая? Але ясна адно: скажы хоць слова супраць Сталіна, ты — нелюдзь... Вораг усім людзям, усяму свету. А што гэта значыць? А гэта значыць тое,

што яны, тыя, што сядзяць высока, не любяць нас, баяцца нашага праўдзівага слова... Даюць волю трэсці нас...»

— Ну,— падагнаў лейтэнант,— прызнавайцеся!

— У чым?

— Кінь, такую тваю, міраед! — зноў грукнуў па сталае кулаком той.— Ёсць неабвержаныя доказы, што якраз вы са сваім пляменнікам трымаеце ў сваіх руках усю вёску, фарміруеце яе антысавецкі погляд!

— Бажуся вам, ніякія мы не падбухторшчыкі!

— Гэта — павашаму. А панашаму, вы ўсімі адкрытымі і патайнымі сродкамі перашкаджаеце ўсталёўваць іншую свядомасць, новы, савецкі лад.

— Дарослы чалавек, але такое гаворыце,— усміхнуўся Грыгарцэвіч.— Хіба двум па сіле стаць на дарозе ўладзе?

— Канечне, удвух вы не стрымаеце Савецкай улады, рукі кароткія ў вас,— працадзіў скрозь зубы вайсковец.— Але, паўтараю, у сваёй вёсцы вы, зламыснікі, адпаведны, нелаяльны, клімат ствараеце.

— У кожнага свой розум. Кожны сам бачыць: дзе — дабро, а дзе — зло.

— Мацёры аднаасобнікуласнік! Ты, хітруга, можа, з абрэзам не пойдзеш. Ты — двудушны, са змяіным джалам. Ты, гад, супраць калгасаў.

— Чаму вы гэтак смела гаворыце за мяне? — запытаў ён.

— Я, такую тваю, нутром адчуваю. Класавым чуццём! А падрутое, у трышцатых гады нагледзеўся на вас, кулакоў! Я,— сціснуў кулакі,— як арэхі, расколваў багатых і варажых! Знішчаў, як драпежнікаў!

— Выбачайце,— ціха прамовіў Грыгарцэвіч.— Вы — хто? З рабочага люду альбо з вёскі?

— Якое гэта мае значэнне? Я — чэкіст! Камуніст-інтэрнацыяналіст!

— Глядзіце,— уздыхнуў Грыгарцэвіч.— Паклічуць некалі і вас на Страшны суд!

— Не палохай,— звузіў вочы лейтэнант.— Пакуль нехта, дык мы вас забралі на наш праведны суд!

— Які ён праведны, калі вы гвалтам хапаеце, без віны вінаватым робіце!

— Невінаватых і сумленных не чапаем. Бяром за хобат такіх, як вы.

— Надта не палохайце, скажу я вам,— абурыўся стары, верачы, што яго, невінаватага, ранапозна адпусцяць дадому, а гэтаму прыдзіраку наківаюць пальцам за грубасць.— Вялікай віны за мной

не было і няма. Ні перад людзьмі, ні перад вамі. Я ніколі нікога не абакраў, не забіў, не ссільнічаў і не абыггаў. І ў паліцыі альбо старастам не быў. Я працую на гаспадарцы, мала падымаю галаву ад зямлі, дзяцей і ўнукаў на ногі стаўлю. Калі трэба, дык і суседу памагу.

— Айяйяй! — закруціў той галавой.— Сама святасць!

— Я не святы, просты чалавек, але, кажу, не злодзей, не бандыт.

— Не, стары хітрун,— заківаў лейтэнант пальцам.— Нас не падманеш.— Падсунуў да яго паперы.— Падпішы.

Пакуль ён учытваўся, разбіраў, што напісаў следчы, той узяўся званіць па тэлефоне. Дазваніўся.

— Таварыш капітан, гэта я — лейтэнант Сідарцоў.

Паслухаў крыху.

— Так, дапрасіў,— сказаў потым.— Як і трэба было чакаць, гэты хутаранін з антысавецкімі замашкамі ніякай сваёй віны не прызнае, маскіруецца і вешае лапшу на вушы. Ёсць, затрымаць і адправіць у КПЗ.

Грыгарцэвіч так і не дачытаў нязграбна напісанага пратакола; неўзабаве выкліканыя вайскоўцы ўвапхнулі яго, ашаломленага, у змрочную прысадзістую машынабудку, у закратаваную загарадку (насупраць сеў адзін з узброеных салдат), і яго павезлі пад вартаю, як злачынцу.

17

Праз паўгадзіны, калі яго перадалі таўсматаму злому старшыне, калі той запісаў «дадзеныя», даў яму нумар 207, абмацаў з ног да галавы, адабраў сцізорык, грошы і рэмень, Грыгарцэвіч упершыню ў сваім жыцці апынуўся ў «казённым доме» — КПЗ.

У камеры было паўзмрочна ўжо (яна была на большую палову ў зямлі, выкладзеная цэглай, на двор выходзіла толькі невялічкае закратаванае, з матавымі тоўстымі шклінамі акенца) — здаецца, за палякамі тут быў мясны склад гандляра Рабіновіча. Але цяпер патыхнула не саланінай ды вяндлінай — холадам, чалавечымі адыходамі: пры самым парозе, як адразу ўчуў, а потым і ўбачыў, стаяла напалову напоўненая ражка. Уздоўж сцен — два паверхі дашчаных нараў. На іх — здаецца, з дзесятка маладых і пажылых мужчынаў. Некалькі (у кажушках, валёнках) — вязковыя, астатнія (у куртках ды паліто) — гарадскія.

— Заходзь, баця, не бойся,— пачуўся знарочыста бадзёры голас з дальняга, малабачнага палка.— Міласці просім у нашу святую абіцель, да нашай пачэснай кампаніі.

Ён збянтэжана патаптаўся: вольны быў толькі бліжні верхні палок. Пры дзвярах, гэта значыць на скразыяку, і паблізу гэтай смярдзючай бадні. На ўсіх іншых палках, выцягнуўшы ногі, ляжалі людзі.

— Дзяньдобры вам,— павітаўся, нагінаючы галаву. Усе ж такія няшчасныя, як і ён.

Адказалі на розныя галасы:

— Дзяньдобры.

— Здрастуй, дзед.

— Прывет.

Паўзіраўся: можа, ёсць хто са знаёмых. Не, здаецца, усе чужыя.

— Займай, баця, вольнае, ганаровае для навічка месца,— прагучэў той жа малады голас.— Калі яшчэ прыбудзе папаўненне, то ўжо яно будзе мець гонар легчы на доле.

Ясна: тут свой лад, свае начальнікі і падначаленыя. Грыгарцэвічу хацелася, каб калматы чалавек у пакамечаным плашчы і брудных чаравіках, які ляжаў на ніжнім палку, падцягнуў ногі, дазволіў прысесці, памог асвойтацца ў незнаёмым, загадкавым для яго месцы, але той, ходь і адчуваў ягонае жаданне, нават не паварушыўся.

З верхняй кутняй лаўкі скінуў ногі, споўз долу чалавек. Не то падлетак, не то нізкі малады мужчына. У ботах, у доўгім чорным паліто і нацягнутай на вочы кепцы. З касмыямі за вушамі і на шыі, аброслы шчэццю. Значыць, дарослы ўжо чалавек. Вочкі — сьвядзёлкі. Грэбліва зірнуў на яго валёнкі, прагна агледзеў кажушок.

— Грыша,— тыцнуў яму невялікую брудную руку, схапіў ягоную. Паспрабаваў сціснуць, але не змог як след абхапіць яго шырокую, як лапатка, далонь, тоўстыя пальцы.— А цябе, баця, як звацьвелічаць?

Грыгарцэвіч, прадчуваючы нядобрыя помыслы гэтага маларосліка, лёгка вырваў сваю руку.

— Ты што, баця? — здзівіўся той. Абурана, задзірыста.— Грэбуеш намі, аднакамернікамі?

«Жулік,— падумаў Грыгарцэвіч.— Той, што рэжа кішэні ці крадзе на станцыях валізкі».

Бачыў ужо такіх. У вайну і пасля яе, вяртаючыся з Германіі дадому. Іх, жулля, было нямала і ў ліхалецце.

— Баця!

— Адчапіся, хлопец,— адмахнуўся.— Ты мяне не ведаеш, а я цябе не знаю.

— Ясна. Лапух. Першы раз арыштаваны,— ухмыльнуўся той, паказаў нязграбягы, сямтам чарнаватыя зубы.— За што ўзялі?

— За нішто.

— Як і нас. Усе трапілі сюды выпадкова. «Прыліп жа. Як смоўж».

— Ладна, баця, разбяромся,— не адставаў ад яго маларослік.— А цяпер, калі ласка, ідзі пакланіцца старшаму, Прафесару. Пачастуй яго махорачкай альбо сальцам.

«Хоць бы хто абсек гэтага шчанюка! Лезе сляпіцаю, здэкуецца з маёй старасці!»

— Вунь там ён,— той паказаў на малабачнага адсюль чалавека, які ляжаў на спіне на ніжняй кутняй лаўцы — пад той, дзе толькі што быў гзты прыліпала.

Падштурхнуў у спіну — ідзідзі. Ён упёрся. Каб у іншым месцы, дык сказаў бы пару моцных слоў альбо адпіхнуў бы нахабніка, але тут стрымаўся. Нечакана маларослік спрытна махнуў перад яго носам доўгім заточаным на шыла цвіком — Грыгарцэвіч зразумеў: гэты нягоднік проста так не адчэпіцца. Асцерагаючыся бяды, пакрочыў, чакаючы ўсякага падману і здэку. Чым ішоў далей, тым болей сваёй дзябёлай постаццю засланяў святло. Тут жа не зразумеў, што здарылася: нечакана спатыкнуўся і ўпаў. Ага, гэта маларослік ззаду смалянуў яму пад калені. Хацеў падхапіцца, але не мог. Ці то ад страху, ці ад крыўды не слухаліся ногі. Хоць ты плач ад здэку і свайго бяссілля.

— Што ж гэта ты, сволач, так паводзішся са старым чалавекам? — падаў голас мужчына з ніжняй лаўкі.

Паколькі ён цяпер быў блізка, Грыгарцэвіч падняў на яго вочы: паджылы, хоць цяпер трошкі аброслы, але тонкія вусны, даўгаваты роўны нос, высокі лоб, акуляры на тонкіх, пазалочаных дужках, паліто, белы шалік на шыі — усё паказвае, што гэты чалавек не толькі не апушчаны, але і не просты, вучаны. У гэты час «сволач» выхапіў з кішэні яго кажушка загорнутыя ў сурвэтку хлеб і сала, падаў старшаму.

— Я, пахан, выпадкова... — «апраўдаўся» ліхадзей.

— Устань, Тхор! — загадаў чалавек у акулярах мужчыне, які ляжаў злева ад Грыгарцэвіча. — Памажыце падняцца старому чалавеку.

Гэты Тхор і маларослік паслухалі, падхапілі яго пад пахі і, крэкчучы, пасадзілі на ніжнюю лаўку насупраць старшага.

— Я пакараю непачцівых,— прамовіў той, папраўляючы белы шалік і насоўваючы на лоб капялюш.— Можце даверыцца мне. Я паважаю вясковых людзей. За шчырасць і сумленнасць.

— Дзякуй, дзякуй кажы,— штурхнуў яго локцем маларослік.

— Цыц! Прэч! — сыкнуў на яго старшы. І да яго: — Па вашых некалькіх словах я зразумеў: вы — чалавек мясцовы. Адкуль будзеце канкрэтна?

- З Янкавін.
- Дзе гэта?
- Перад Налібакамі.
- А! Ведаю. Наносіў туды во з гэтымі малоўцамі неафіцыйны візіт. Даволі плённы, трэба сказаць.
- Тыя абодва захіхікалі.
- Гаспадар?
- Гаспадар.
- У вёсцы жывяце ці на хутары?
- На хутары.
- Зямліворыва шмат маеце?
- Не.
- Ну, колькі?
- Каля пяці дзесяцін.
- Не Траякураў, канечне, але і не галяк. Ну, а за што зняволілі?
- Не ведаю,— паціснуў плячыма Грыгарцэвіч.
- Невінаватыя?
- Не.
- Выбачайце, калі лічыце, што чаплюся,— гутарлівы чалавек прыўзняўся і абапёрся на локаць ды далонь.— Як вас зваць?
- Францішак.
- А па бацьку?
- Бацька Адамам быў.
- Я, паважаны Франц Адамавіч, прайшоў ужо вялікую жыццёвую школу, розныя, у тым ліку і лагерныя, універсітэты, дык маю ўжо не малы вопыт у галіне юрыспрудэнцыі. Магу быць пракурорам, суддзёй альбо адвакатам... Дык вось, паколькі чамусьці вы мне адразу спадабаліся, дам першую бясплатную юрыдычную параду: ніколі не гаварыце следчаму, што вы невінаватыя і вас арыштавалі выпадкова, несправядліва. Вас адразу ж абвінавацяць у новай правіннасці. За тое, што вы злосна паклёпнічаеце на савецкія органы, што стаяць на варце законнасці і невінаватых не чапаюць. Адпаведна, вы штосьці ўсё ж утварылі: да слова, магазін абабралі ці да суседа ў хлеў залезлі? Па злосці каго аддупілі? Альбо наша любімае начальства на тры літары паслалі?
- Не.
- Дык за што ўзялі вас, паважаны Франц Адамавіч?
- Кажуць, за агітацыю...
- За якую? Можна, за антысавецкую?
- Ага.

— Ого, бацька! — загуў (не то пашкадаваў, не то пасмінуўся, чорт яго, такога языкачоса, разбярэ) акулярык.— Гэта — ужо вельмі сур'ёзнае злчынства, гэта — чацвяртак.

— Які чацвяртак?

— Самы звычайны. Гэта значыць, што вы, паважаны Франц Адамавіч, за сваю варожую дзейнасць можаце атрымаць дваццаць пяць гадоў лагераў.

— Як? — ледзь выдыхнуў ён.— На дваццаць пяць гадоў могуць пасадзіць? За ш т о?

— Дазвольце яшчэ задаць вам некалькі пытанняў, шаноўны Франц Адамавіч. Вы супраць чаго агітавалі? Супраць СССР? Супраць сацыялізму і калгасаў? Не дай бог, можа, супраць асабіста Сталіна? Ці лаялі толькі, на вашу думку, бесталковую мясцовую ўладу, яе, як вы лічыце, неразумныя ўчынкі?

— Не агітаваў я і не лаяў нікога,— уздыхнуў ён.— Нагаварыў на мяне абышто ліхі чалавек.

— Сусед?

— Не. Старшыня сельсавета.

— Згарача штосьці яму асабіста ляпнулі?

— Адзін раз.

— Што і трэба даказаць! Добраахвотнае прызнанне — царыца доказу! Адпаведна, вас, Франц Адамавіч, будуць судзіць як палітычнага, і хутка вы станеце фрэрам...

— Які я, чалавек, паліцік?! — горка ўсмінуўся ён.— Усё сваё жыццё з плугам, касой, з пілою.

— Уся ваша віна, Франц Адамавіч, што вы — заможны і разумны селянін.

— Які я, чалавечка, заможны? Які я разумны? Дабіўся толькі, каб чытацьпісаць умеў, каб хлеб за хлеб заходзіў.

— Не, Франц Адамавіч. Вы — гаспадар. Хрыбет вёскі і вёскі той, старой, трывай. Для новай вы не падыходзіце, бо будзеце яму, новаму, супраціўляцца. Усёй душой. Адпаведна, па рэвалюцыйнай тэорыі, што цяпер мае сілу і тут, вы павінны знікнуць, трапляеце ў лік «дапусцімых ахвяр...».

— З анадта разумна гаворыш ты, чалавек,— прамовіў поўны самых супярэчлівых уражанняў Грыгарцэвіч.— Я мала што разумею.

— О, гэта глыбока прадуманая лінія, даражэнькі Франц Адамавіч! — гаварун лёг на спіну, заклаў рукі пад гааву і паклаў нагу на нагу.— Вам, такой глыбіннай сялянскай душы, жыць, квітнець пры старым, а не новым ладзе... Гэты, новы, лад мае не ваш, зусім іншы погляд на вёску, на сялян, на вашу працу і на яе здабытак. Цяпер вы не

патрэбны як індывідум, як асоба альбо ўдумлівы гаспадар, а патрэбны як бязлікі, паслужмяны і працавіты член індустрыяльнай фабрыкі хлеба. Як рабсіла, як цягавіты і, галоўнае, цярплівы вол. Самастойныя, разумныя, сумленныя і дзёрзкія вы не трэба. Паспрабуй з вамі такімі зладзь!

Грыгарцэвіч абачліва змаўчаў.

— Так? — ухмыльнуўся гэты сапраўды разумны і хітры зняволены.— Зрэшты, можаце і не адказваць, я і без вашага адказу ведаю: сапраўдны селянін-гаспадар і новая ўлада — антыподы... Хто каго... Паколькі сіла ў яе — дык яна вас... За глотку...

— А за што вы зняволеныя? — перавёў гутарку Грыгарцэвіч, лічачы, што раз той столькі распытвае, дык штосьці скажа і пра сябе, падкажа, як тут быць.— Вы ж, здаецца, не вяскowy.

— Так, Франц Адамавіч, вы класавым пачуццём правільна ўгадалі: я — не селянін. Нават і не рабочы. Я — нашчадак альбо сабрат Чалкаша. Разумеце?

— Не.

— Патлумачу. Я — з люмпен-пралетарыяў, дзе басякі, валацуті, жабракі, крымінальныя элементы, як кажучь кансерватары.

— Значыць, вы нідзе не працуеце і жывяце з людской міласці?

— Амаль так, Франц Адамавіч,— адказаў той і, здаецца, угадаў ягоныя думкі.— Я ведаю: вы, спрадвечны селянін, не любіце такіх. Як гэта так, павашаму, маладыя, здаровыя, не працуюць, але хочучь жыць сытна? Ганьба! Так?

Грыгарцэвіч і на гэты раз рашыў быць абачлівым, не адказаў.

— Так, даражэнькі Франц Адамавіч. Што да няпростай гісторыі люмпенпралетарыяў, то я... не раскажаш вось так адразу і некалькімі словамі. Будзе час — я, скажу вам, вялікі спецыяліст у гэтай справе — прачытаю адпаведную, можна сказаць, прафесарскую, лекцыю. Цяпер скажу толькі, што нас добра апеў, гэта значыць падняў на вялікую вышыню незабыўны Максім Горкі. Часова сам, а часова па заданні ён зрабіў наш элемент легендарным, героямі часу, наблізіў да бальшавікоў і рэвалюцыі... Нам, незадаволеным старым рэжымам, багатымі, адукаванымі і шчаслівымі, вельмі спадабаліся бальшавіцкія глабальныя лозунгі, і мы, калі прыйшоў спрыяльны час, кінуліся ў бой, знайшоўшы нарэшце, дзе і на каго выліць увесь наш гнеў, прыкласці сілу. Тым больш што быў дарагі і мілы для нас дэвіз, не, нават не дэвіз, а паўтаруся, просты, але ў гой жа час пагібельны для пэўнага ладу лозунг: «Рабуй нарабаванае!» Асабіста я, шаноўны мой Франц Адамавіч, трапіў у такую ўсемагутную банду, як Вэчэка, не бязлітасна, а з любоўю — чуеце, з любоўю! — трос маёмасных і гнілую

інтэлігенцыю. Я ўволю, у вялікі смак паквітаўся з тымі, каго ненавідзеў... Дзя вас, Франц Адамавіч, гэта сюрпрыз? У тым, што «самая гуманная і народная ўлада» спажыла нас, Чалкашоў? Горкага? «Пралетарскага», але на самай справе «люмпенскага» пісьменніка?

— Я ж, кажу вам, не паліцік,— адказаў Грыгарцэвіч, занепакоены і пра тое, што будзе праз хвіліндзвухую, і пра тое, што будзе заўтрапаслязаўтра.

— Я веру вам, святая прастата,— усміхнуўся чалавек з акулерамі і бэльм шалікам.— Але, трапіўшы сюды, у гэты адмысловы жыццёвы універсітэт, вы, я, кожны — хочаце альбо не хочаце — будзеце, не, нават не будзеце, а змушаны будзеце думаць, разважаць, мысліць і прыходзіць да пэўных пакутлівых, але большменш сапраўдных высноў. Там, на волі, усе не так мысляць, не падаюць, але і не падымаюцца, чэрці, да той планкі, да якой падымаемся мы, зняволеныя...

«О, гаварун! — здзівіўся Грыгарцэвіч.— А каб ён сядзеў не тут, а там, як ён кажа, на волі, на высокім крэсле!»

— Але я запыняю мой асабісты роздум пра «гісторыю пытання»...— нязмушана спакойна прамовіў гэты небяспечны, але і прыцягальны суразмоўнік і да ўсяго, канечне, бывалы чалавек.— Я шчыра скажу вам пра наш далейшы канфлікт. Урэшце, у выніку хітрых гульняў, так званых класавых бітваў, пасля грамадзянскай, звышкровапалітнай вайны на версе піраміды апынуліся не рабочыя, не сяляне, а сынкі былых лавачнікаў, ювеліраў, ліхвяроў, аптэкараў, адвакатаў і іншыя, хто і раней быў пры вялікіх кашальках і галыштуках, а цяпер аб'явіў сябе «ўладай працоўных». Яны абдуманая хітра не толькі захапілі дзяржаўны руль, вялікі пірог, але гэтак жа абдуманая і хітра перабралі, адпіхнулі нас, саюзнікаў па захопе ўлады і багаццяў, прыблізілі, паднялі самых угодлівых, бязлітасных, а ад астатніх, найперш маладых і здаровых, захацелі адкараскацца, змяшаць з чарнамазым людам, шпурнуць гэтых Ваняў і Маняў на вялікія будоўлі... Хтосьці пайшоў, алене ўсе! — Прамоўца заківаў пальцам.— Бо хтосьці раней, а цяпер тым больш не захацеў ліць дурны пот, націраць непатрэбныя мазалі! Адчуваючы добры апетыт, выдатна ведаючы, дзе што ёсць і якое яно прынаднае, многія з нас пачалі самі дзяліць маёмасць...

Сябрукі гаваруна задаволены захіхікалі.

— Грошы, маёмасць, як і вы цудоўна разумееце, даражэнькі Франц Адамавіч, ва ўсе часы, ва ўсе ўлады рэчы вызначальныя. Можна што хочаш плясці, але... Але, калі я маю ў кішэні, дык я чалавек! Калі не маю... Люмпенпралетарый... Як у тым апавяданні

Аверчанкі, ідзі да мора, тапіся... Ніхто не выцягне — гінь у блакітных хвалях, нейкі дурны гуманіст выцягне — чаплайся за яго, аб'ядай і абпівай...

«Гаварун!!! Яшчэ большы за Кураглядава!»

— Ясна, Франц Адамавіч, былыя папалечнікі мала адпіхнулі нас, яны спрытна настроілі супраць грамадства і пачалі нас ізалёўваць. Пры гэтым страшней і горш, чым пры старым рэжыме. Больш — яны ўзялі нас за глотку. Усіх шчырых, сумленных, разумных таксама. Але пра тых — асобная гутарка... Не нам жа заступацца за іх, няхай з іхніх шэрагаў заявяцца свае праўдалюбы і абаронцы. Нам іх шкада, але ўрэшце нам на іх напляваць з высокай званіцы. Нам даражэй нашы інтарэсы. Якраз у выніку іх мы апынуліся тут, у краі з невядомымі для нас магчымасцямі...

«Рабавалі нешта і папаліся...» — пасвойму зразумеў гэта Грыгарцэвіч. Рашыў асцерагацца гэтага мудрагелістага і яго небяспечных сяброў.

— Што да нас, то мы шмат не пабудзем у няволі,— той, аднак, не заціхнуў.— Выйдзем на волю праз пару гадоў. А вось вы, шаноўны Франц Адамавіч, рыхтуйцеся на вялікую разлуку. Неўзабаве вы ўбачыце свет, пра які дагэтуль сніць не снілі. Вы пасапраўднаму, пасялянску будзеце ўражаныя... Вы трапіце на своеасаблівы, нідзе не пазначаны на карце новы мацярык са сваім урадам і са сваім законам, і вас там пачнуць «пэравыхоўваць»... Канечне, у чымсьці вам паможа ваша моцная сялянская струнка, але ў чымсьці яна вам прынясе боль і пакуты.

Цяпер вы лічыце: праца, нават цяжкая,— абавязак, дабрачыннасць, а там праца будзе прымусам, вашай смерцю. Каб выжыць, вы, рыцар працы, пачнеце ўхіляцца ад яе, будзеце хітраваць, «гнаць туфту», альбо быць «прыдуркам»...

Заціх, а потым ухмыльнуўся:

— Разумеете, што гэта такое: «туфта», «прыдурак»? Разумеете сэнс прымавак «Ад работы коні дохнуць», «Работа — не воўк, у лес не збяжыць», «Цябе не дзяруць — дык не падмахвай»? Можна, і пасвойму разумеете. Як сялянскі гуманіст. А там вы гэта адчуеце на сваёй скуры, там ваша псіхіка пойдзе набакір... У гэтым сэнсе даю мудрую і бясплатную кансультацыю: не кідайцеся на так званыя «агульныя работы», шыйцеся ў столяры, лазеншчыкі, шаўцы альбо краўцы, абы, паўтараю, не трапіць на агульныя работы...

Чорт яго ведае: праўду кажа альбо балабоніць абы-што, пацяшаецца са старога?»

— Кажушок свой не жадаеце змянiць на iнтэлігентнае палiто? — нечакана зусiм пайншаму загаварыў той.

— Не.

— А ў карты хочаце пагуляць?

— Не.

— Гарэлачкі жадаеце?

— Не.

— Святы, але сумны вы чалавек, Франц Адамавіч, — цмокнуў сусед. — Трымаеце і цела, і душу ў залішне строгіх, рэлігійных абручах. Працавіты, шчыры, хочаце праўды і справядлівасці. Адсюль — ваш эмацыянальны пракол у экстрэмальнай сітуацыі. Да слова, у той спрэчцы з вашым старшынёй сельсавета. Я не быў тады з вамі, але магу ўявіць сцэнарый...

Загрымелі абабітыя жалезам дзверы — зайшоў пажылы вартаўнік у шынялі. Паставіў пасярод камеры табурэт, узлез на яго і падвесіў да высокай столі запалены ліхтар.

— Па месцах, — буркнуўзагадаў.

— Прашу, баця, на сваё логава, — прамовіў той, на чыёй лаўцы яшчэ сядзеў Грыгарцэвіч.

Дзе дзенешся, паслухаў. Патупаў, узабраўся на верхнюю голую дашчаную лаўку.

— Новенькі? — запыніўся, дыхнуўшы дымам, запытаў у яго вартаўнік. — Нумар 207?

«Не імя, не прозвішча, а нумар!»

— 207-мы? — груба перапытаў той, свiдручы заплытымі, можа, і ад п'янства, вочкамі.

— Ага.

— Не ўступаць ні з кім у кантакты. Ляжаць тварам не да сцяны, а сюды, на праход.

— Але я не магу спаць на левым баку, — сказаў ён.

— І без падушкі ды коўдры, — хіхікнуў са свайго месца маларослік.

— Тут — не гасцініца, — не зважаючы на таго, яму, Грыгарцэвічу, патлумачыў вартаўнік. — За парушэнне нашых iнструкцый — кара... — І да ўсіх: — Адбой! Усякую балбатню спыніць!

Калі таўсмач выйшаў і замкнуў камеру, Грыгарцэвіч, як і загадалі, лёг на левы бок, падклаў пад шчаку рукі і падкурчыў стомленыя ў валёнках ногі. Хоць пратупаў сённа ладна, панерваваўся на допыце і пананпружваўся тут, але спаць не хацелася. Няўжо гэты ў акуларах і белым шаліку, Прафесар ці як там яго, гаворыць праўду, што яго могуць запраторыць за калючы дрот і на гэтулькі гадоў? Усяго

за некалькі, хай сабе і не зусім пачцівых, слоў? Бывала, за царом, за палякамі і нават у акупацыю, пры немцах і паліцэйскіх, сабраўшыся разам на лузе, на прызбе ці нават і на людзях, заводзілі розныя гутаркі, лаялі, а то і клялі начальства (у вайну, праўда, асцярожнічалі, бо вайна ўсё ж ёсць вайна), але... Не, тыя, хто меў уладу, ківалі пальцам, абсякалі, бывала, і вялі туды, куды трэба, трымалі трохі, але такіх прыдзірак і гвалту не было. Хіба вось ён штосьці выдумляў? Паўтарыў тое, пра што людзі гаварылі! Ды не — «агітаваў», «падрываў лад»... Не такі ўжо дурны, разумее: агітацыя — гэта тады, калі, скажам, сабраць люд, узабрацца на якую перакуленую бочку і, размахваючы рукой, пачаць крычаць супраць улады і законаў, як, да слова, за палякамі, зазіраючы да іх, агітавалі камуністы і камсамольцы. Канечне, тыя агітавалі. Ён жа не збіраў люд, нікога не падбіваў на бунт супраць Сталіна і яго Канстытуцыі ды парадкаў, толькі згарача, ад крыўды лягнуў — папытаў у таго ліхадзея пра тое, пра што хадзілі гутаркі... А той — адразу сюды, у раён... А тут — во сюды, да зладзеяў... Замест таго каб выбачэння папрасіць, што ў свой час гвалтам аддалі палякам, а нядаўна гвалтам адабралі ад іх... Маўчы, жывёліна, і не пікні! Еш, дурань, то з макам! Бач, захацеў пра тоесёе запытаць, тымсім абурыцца! Нічога не скажаш, любімая дык любімая, народная дык народная ўлада! Ашчаслівіла!..

Пасля пачаў думаць пра іншае, пра сваю сям'ю і гаспадарку. Калі пасадзяць, то гаспадаром стане старэйшы сын. Стась — талковы гаспадар, павядзе ўсё добра, але, з другога боку, можа быць і бяда: без яго, старога, асмялее нявестка, захоча ўзвысіць сябе і мужа, прыбраць усё да сваіх рук. А гэта значыць, што адпінне свякроў, змусіць адысці Адама. Канечне, ранапозна братам трэба дзяліцца, заводзіць сваю гаспадарку, але ці паразумеюцца яны мірна без яго?

Ляжаў, бачыў і чуў, як уздыхаюць, варочаюцца іншыя, як тойсёй падыходзіць да дзвярэй і, не саромеючыся, бурболіць у паўцабэрак, і ад усяго гэтага ныла, плакала яго душа...

18

Пасля першай бяссоннай ночы ў камеры яго з тыдзень не чапалі.

Адлежваючы бакі на цвёрдай лаўцы, задыхаючыся ад сырасці і цяжкага паветра, знясілены без работы, ён занудзіўся. Ажно, здаецца, заявіліся вошы. Гэтая нуда ўзмацнялася яшчэ і ад крыўды: прайшло ўжо столькі часу, а з родных ніхто не падаў ніякай весткі, лусты хлеба.

За гэты час тагосяго забралі «з рэчамі», прывялі новых (у тым ліку і такіх, як ён, «агітатараў-гаспадароў»). Ён па праве нявольніцага «стажу» перабраўся ад дзвярэй і заняў ніжнюю лаўку каля Тхара — разам з ім заставалася і кампанія чалавека ў акуларах і белым шаліку па прозвішчы Сядых і па клічцы Прафесар. Як даведаўся, гэты гаварун у зладзейскім свеце важны чалавек, «у законе», «пахан», старшы над многімі «братамі» — і над тымі, што на волі, і над тымі, што сядзяць.

За гэты тыдзень той дзівачыў. То з ахвотай кідаўся да навічка, распытваў, вучыў, расказваў пра сябе, то не зважаў ні на кога і цэлы светлы дзень быў маўклівы, адганяў ад сябе сваіх халуёў, што як магі танцавалі перад ім, то нечакана спяваў сам сабе сумныя песні пра чыйсьці загублены лёс, пра ўцёкі з турмы і прагу волі, пра пакінутую ўсімі маці-гаротніцу альбо пра прыгожую, але няверную жонку, то раптам ускідваўся зверам і нападаў на ўсіх у камеры, і тады ўсе баяліся нават пікнуць. Ясна было: скажы хоць слоўка супраць яго — Тхор і маларослік адразу ж, тут, у камеры, заколюць.

Грыгарцэвіч ужо не толькі чакаў, але і патрабаваў, каб яго паклікалі да следчага. Каб хутчэй вызначыць свой лёс. Колькі ж можна попусту марнаваць час, жыць на нішчымнай поліўцы, гарэць душой. Трэба закончваць будаваць школу, сеяць авёс, а там хутка ўжо садзіць бульбу. За ўсё сваё жыццё ён столькі не траціў марна часу, не гультаяваў, не ведаючы, за што зачэпіць рукі,— сама вялікае мог усмак пастаць дзеньдругі на Вялікдзень альбо паўдня ў нядзелю, а так — заўсёды нейкі клопат, нейкая работа ды работа, нялёгкая, цяжкая часамі, але патрэбная, а то і мілая рукам і душы...

І нарэшце ў адзін доўгачаканы дзень:

— 207-мы! На выхад!

Павялі з закладзенымі за паясніцу рукамі, пасадзілі ў накрытую шэрай бляхай машыну, павезлі пад канвоем і даставілі ў міліцыю, але ў гэтым будынку завялі ў пакой, на дзвярах якога была адмысловая шыльда «Посторонним вход воспрещен».

Сустрэў яго знаёмы чэкіст — не, не той, што дапытваў у ваенкамаце, а іншы, высокі, худы, бледнатвары, што прыязджаў летась на матацыкле на хутар і прасіў расказаць пра паліцэйскіх і старастаў, іхніх родных і знаёмых з суседніх вёсак. Гаварыў, як і яны, тутэйшыя вясковыя людзі, патутэйшаму. Папалуднаваў тады ў іх, чарку гарэлкі выпіў. Цяпер Грыгарцэвіч аж узрадаваўся, што трапіў, як лічыў, да свайго і, галоўнае, да прыстойнага чалавека, хоць сабе і са страшнымі пагонамі. Здаецца, яго прозвішча Клімянок.

Той ветліва адказаў на прывітанне, як і тады, у тую першую сустрэчу, загаварыў пабеларуску:

— Ваша прозвішча, імя і імя па бацьку...

— Помніце, вы летась былі ў мяне?

— Помню,— усміхнуўся старшы лейтэнант Клімянок.— Але тут трэба адказаць на мае пытанні. Разумеце?

Ён хітнуў галавою.

— Закурыць не жадаеце? — адчыніў верхнюю шуфляду стала, дастаў пачку «Беламора» і падаў яму.

— Дзякуй, але я кінуў курьць.

— А ў лазню хацелі б схадзіць?

— Вот ад лазні не адмовіўся б,— усцешана адказаў ён, радуючыся, што з ім гавораць палюдску.

— Добра, зладзім. Можна, і сёння ўвечар,— прамовіў той, закурыў.— Старэйшы сын з нявесткаю ладзіць?

— Дзякуй богу, ладзяць.

— Малодшы служыць?

— Ага.

— Усё нармальна ў яго?

— Піша, што нармальна.

— Маеце хлеб і да хлеба?

— Ды становімся на ногі.

— Мясцовае начальства не крыўдзіць?

— Ды не.

— Дык чаму вы тады, Франц Адамавіч, альбо як у нас, у Беларусі, кажуць, дзядзька Францішак, агітуеце супраць Савецкай улады?

— Я ж казаў, таварыш Клі...

— Тут называйце мяне не таварышам, а грамадзянінам,— перапыніў яго той.— Так трэба. Па інструкцыі.

— Я казаў ужо чалавеку, што дапытваў мяне і ўсё запісаў: я не агітую,— міжволі загарачыўся, шкадуючы, што і гэтага ветлівага чалавека падманулі, нагаварылі яму абычгаго пра яго.

— Я не ведаю, грамадзянін Грыгарцэвіч,— непарушна сказаў той,— што вы каму гаварылі. Мне даручана вас дапытваць. Адпаведна, я хачу пачуць ад вас праўду і толькі праўду, каб зрабіць справядлівае заключэнне. Разумеце?

— Разумею.

— Ну, а калі мы гаворым на адной мове, знаходзім разуменне, то добра. Скажыце пчыра: вы супраць Савецкай улады, сацыялізму? Хацелі б, каб тут быў буржуазны лад?

— Хіба мы, простыя людзі, выбіраем? Што ест — тое ест. Ад бога, як кажуць.

— Даволі расплывіста і туманна гучыць ваш адказ. Здаецца, ён азначае тое, што вы падпарадкоўваецеся сіле і сітуацыі, не змагаліся за Савецкую ўладу раней і цяпер не адчуваеце да яе ніякай любові. Так?

— Я ж кажу вам: я нічога не рашаю. Прыйшла Савецкая ўлада — няхай будзе Савецкая ўлада.

— Няма ні ў душы, ні ў словах урачыстасці, радасці іменна за Савецкую ўладу,— цмокнуў Клімянок.— Вы, наколькі мне вядома, ні разу яшчэ не казалі пра гэтую ўладу як пра «нашуж Як, дарэчы, не гаворыце «наша» армія, «нашы»... Хіба гэта не доказ вашай нелаяльнасці?

— Не трэба ж так чапляцца за словы...— прамовіў ён.— Можна, я не крычу на кожным кроку, што люблю Савецкую ўладу, але, паверце, я ёй не страшны. Супраць нікога я нічога благога не замышляю. Як і ўсе, прывыкаю да ўсяго новага.

— Але ж нам вядома з аўтарытэтных крыніц, што вы кампраметуеце СССР і сацыялізм.

— Гэта — нагаворы.

— А ў нас іншыя думкі.

— А мне вы не верыце? — спяхмурнеў Грыгарцэвіч.— Зусім?

— Ад вас нам патрэбны факты.

— Якія?

— Што вы не вядзеце антысавецкай агітацыі. Грыгарцэвіч горка ўсміхнуўся, крутнуў галавою:

— Па-вашаму, мне трэба даказаць, што я не маю зламысласці супраць жонкі, дзяцей, суседзяў!.. Але як гэта мне даказаць? Чым? Кляцьбою?

— А чаму — не пакаяннем?

— Якім?

— Самым звычайным. Канечне, калі вы перадумалі, самі сябе асуджаеце за свае грахі.

— Я жывы чалавек. Можна, і грашыў. Каяўся за гэта перад ксяндзом, кару яго адбываў. Але тых грахоў, пра якія вы гаворыце, я не маю. Я не злодзей, не бандыт і не паліцчаскі ліхадзей. Калі вы такім, як я, не верыце, дык вы нікому не верыце...

— Дарэмна вы так заўзята ўпіраецеся,— паранейшаму нібы пасяброўску, не мяняючы ветлівага голасу, сказаў старшы лейтэнант.— Ёсць неабвержныя факты супраць вас. Але каб вы самі прызналіся ва ўсім, пакаяліся, то суд улічыў бы гэта і мог абысціся з вамі мякка. Калі ж вы ва ўсім зацінаецеся, то міжволі выклікаеце недавер.

— Я не зрабіў і не зраблю вам ніякага зла.

— Выбачайце, гэта — не факты, не пакаянне. Гэта — толькі словы,— пахітаў той галавой, затушыў у попельніцы цыгарэту.— У Расіі быў вялікі пралетарскі пісьменнік, Максім Горкі. Дык вось ён гаварыў: калі вораг не здаецца, дык яго знішчаюць. Вы што — асуджаеце сябе? Самі?

— Кажу ж, хіба я — бандыт альбо злодей? Шпіён?

— Каб вы былі злчынец такога маштабу, то з вамі іначай тут гаварылі б. Вас арыштавалі, як я лічу, найперш зза прафілактыкі. Каб вас глыбей не засмактала балота нянавісці да ўсяго новага, перадавога, каб вы не пачалі займацца тэарарыстычнымі актамі.

Клімянок, як бачна было, спрытна накідаў на яго шыю пяццю, быў нічым не лепшы за таго, што на яго пазіраў воўкам, але і цяпер пыніў сваё з усмешкай.

— Так што вы, дзядзька Францішак, павінны не толькі ўсё зразумець, але і падзякаваць органам за тое, што перасцераглі, выратавалі вас ад багны...

— Не ведаю...— уздыхнуў стары.— Ці я здурнеў на старасць, ці япгчэ тут што-небудзь...— Паціснуў плячыма.— Мне трэба не крыўдаваць, не крычаць на ўвесь свет, а гнуць галаву і дзякаваць!..

— Шкада, што не хочаце выбраць іншы шлях,— гнуў сваё той.— Шкада, што не магу далажыць свайму начальству нічога станоўчага пра вас. Яно адхіліць мяне ад следства і аддасць тым, хто ўмеє паводзіцца з такімі, як вы, строга...

Бач, пакрыўдзіўся, што ён не падтаквае, сам не ідзе, як дурная жывёліна, на забой.

— А што вы хацелі б, каб я сказаў?

Ветлівы, следчы ажывіўся, аж бліснулі ў бяклых вачах агеньчыкі.

— Не шмат,— мякка прамовіў.— Скажыце прыкладна вось так: «Прызнаю, часамі настройваў землякоў супраць СССР, супраць калгасаў». І падпішыцеся.

— А што — па вашай, а цяпер ужо і па адной нашай канстытуцыі ўсеўсе мусяць быць толькі за калхозы?

— Ну,— сумеўся той,— магчымья і іншыя формы ўласнасці.

— Дык чалавек, што не хоча калхозаў, не парушае канстытуцыі? Следчы яшчэ болей сумеўся.

— Калі так, дык за што яго судзіць? — наступаў Грыгарцэвіч.— За тое, што стаіць на дарозе, замінае? Але тады ці не парушаеце канстытуцыю вы, што не даіце чалавеку падумаць, выбраць штосьці

пэўнае адно, урэшце, што не даіце чалавеку жыць па законе? Хто даў вам права вышэй канстытуцыі дыктаваць толькі адно сваё?

— Сапраўды, вы не прасцячок,— запунсавеў Клімянок.— Сапраўды небяспечны.

— А чым жа я вам так страшны? — узгарачыўся стары.

— Тым, што вы — вялікі дэмагог.

— Які — «дэмагог»? Я не разумею такіх разумных слоў.

— Даяце лішнюю волю языку і ўсё перакручваеце. Паслухаеш вас — нібы ўсё праўдападобна. А на самай справе — дэмагогія і нянавісць да Савецкай улады.

— Як я ведаю, канстытуцыя не дае права гвалтам скідаць уладу, але яна дазваляе думаць...

— Кіньце гэтыя вашыя буржуазныя, кулацкія замашкі! — упершыню, пунсавеючы, страціў раўнавагу, павысіў голас Клімянок.— Савецкі лад — самы дэмакратычны і гуманны ў свеце!

— Я не супраць, але вы дарма не чапляйцеся, не кідайце цень на лад...

— Мы ажыццяўляем тое, што хоча пралетарыят, увесь працоўны народ!

— Ды і я не чужы. З народу.

— Вы,— пыхціў Клімянок,— вы — аднаасобнік. Ідзяце супраць агульнай народнай лініі.

— А вы?

— Што — мы?

— Робіце ўсё толькі па законе, толькі тое, што хоча народ?

— Толькі.

— А чаму тады ўсе перад вамі дрыжаць?

— Вы кідаеце цень на нашы органы,— узяў сябе ў рукі Клімянок,— але я адкажу і на ваш варожы выпад супраць нас. Перад намі дрыжаць найперш зламысныя людзі.

«Каб жа гэта было так!» — хацеў хмыкнуць Грыгарцэвіч, але стрымаўся: сюды ўзялі не для таго, каб спрацацца альбо нават пагугарыць, сюды ўзялі па іншай, можа, нават і па невядомай гэтаму служаку прычыне. Ім, людзям у пагонах і пры зброі, далі толькі поўную волю ціснуць у кут і аддаваць пад суд.

— А што будзе, калі я сам на сябе падпішу лухту?

— Чаму — «лухту»? Чаму не чыстасардэчнае прызнанне і пакаянне? — той вёў толькі сваё.

— Дык што будзе?

— Я ж казаў: вашу справу будзе разглядаць суд. Калі ён убачыць, што вы каецеся за свае антысавецкія ўчынкі, хочаце быць сумленным

савецкім чалавекам, дык ён можа вас толькі перасцерагчы альбо значна знізіць кару.— Падрыхтаваў паперу, самапіску.— Дык што — згодныя ступіць на правільны шлях?

— Нагаворваць на сябе я нічога не буду. Значыць...

— Ну што ж,— Клімянок падаў яму пратакол, каб падпісаў яго, а калі ён чыркнуў сваё прозвішча, схваў ліст у папку.— Я хацеў вам памагчы, але вы не пайшлі мне насустрач. Наракайце самі на сябе. Далей вашай справай будзе займацца той таварыш, з якім вы ўжо знаёмыя. Ён з вамі так, як я, цырымоніцца не будзе.

19

Праз некалькі дзён, калі Грыгарцэвіча яшчэ раз сцягалі на допыт — да сярдзітага лейтэнанта, зусім нечакана ў камеры заявіўся яго аднавясковец, пляменнік Сцяпан. Ступіў нясмела, як кожны навічок, мала што бачачы тут пасля светлага двара. Разгублены, а то, бадай, і ашалолены.

Грыгарцэвічдзядзька ўзбуджана памкнуўся насустрач, паціснуў руку:

— Прыйшоў праведаць? — і не даючы адказаць, зноў запытаў: — А дзе мой Стась?

Сцяпан — ужо не ў кажушку (за гэты тыдзень, як бачыў стары на прагулянках, значна пацяплела, дык той быў у ботах і суконным касцюме — галіфэ і фрэнчы з невялікім каўнерыкам), свежа падстрыжаны і паголены — збянтэжана прамовіў:

— Мяне, дзядзька, арыштавалі.

— Як? — здзівіўся.— За што?

— Проста. Перадалі: вы просіце, каб я прыйшоў да вас. Прыйшоў — а мяне спачатку да следчага, а потым — сюды...

— Я не прасіў, каб якраз ты прыйшоў,— апраўдаўся стары.— Я прасіў, каб пабачыцца са Стасем.

— Стась разы тры быў тут, але яго да вас не дапусцілі. Грыгарцэвіч заматаў у бакі галавою: божа ты мой, што робіцца! Калі ён на апошнім допыце папрасіў, каб дазволілі сустрэцца з сынам і пагаварыць з тым пра гаспадарскія клопаты, дык хмурны лейтэнант буркнуў, што яны перадалі ўжо вестку пра яго Стасю, але той адмаўляецца бачыць бацькуворага. Ажно ўсё гэта не так.

— Мне, хлопец, кажучь: я ганьбіў Саветы,— прамовіў.— А да цябе за што прычэпіліся?

— За тое ж.

— Дык мы з табой, хлопец, вялікія паліціканы! Гасударственныя праступнікі! — зноў гаротна заматаў галавою стары.— Сніць не сніў, што на старасці апынуся за кратамі, буду цярпець такую ганьбу!

Сцяпан паныла змаўчаў.

— Курашчуп пракляты аббрахаў і падаткнуў нас з табою!

Як і кожны раз, калі ўпіхалі новага чалавека, падскочыў нахабны нізкарослік — спачатку збянтэжыць альбо нават шакіраваць, а потым дабіцца ад таго паклону Прафесару.

— Не лезь, чалавеча,— пасмялела ўжо адапхнуў яго Грыгарцэвіч.— Ён — каваль, руку дужую і цяжкую мае. Калі смаляне хоць раз — дык у порткі накладзеш і не завяжаш нават!

Скурай адчуваючы Сцяпанаву сілу ды яшчэ немалую моц старога — двух дужцоў, той заблюзнерыў, лісліва і ў той жа час каварна заўсміхаўся, абыходзячы іх з усіх бакоў ды зыркаючы на свайго старшага: якую той дасць каманду. Але і той не палез на ражон. Францішак павёў пляменніка на свой ніжні палок, пасадзіў побач.

— Толькі Курашчуп запраторыў нас сюды,— яшчэ раз паўтарыў.— Мяне — за адну не надта паважную гутарку з ім, а цябе... Сам ведаеш, за што коса пазірае на цябе... Сволач дык сволач, каб яго зямля не насіла!

Сцяпану не было што сказаць, толькі цяжка ўздыхнуў.

— Ну што там, у вёсцы? — як бывалы ўжо вязень, запытаў Францішак.

— Школу накрылі дранкай, шчыты забілі. Авёс пасеялі.

— І Стась пасеяў.

— І Стась.

— Ну, а што пра мяне кажуць?

— Кураглядаў і Мішка распусцілі плёткі: вы тут, у горадзе, напіліся і лаялі Саветы, нейкага важнага начальніка хацелі набіць.

— Не браў я ў рот ні кроплі, языку волі не даваў і не распускаў рукі. Подда заманілі і гвалтам увапхнулі ў падвал.

— Мамуся ліст прыслала,— расказваў іншыя навіны Сцяпан.— Піша: той дом, што выдзелілі мне, яшчэ вольны.

— Дагэтуль я не ведаў, што табе пра гэта сказаць,— прамовіў стары.— А цяпер маю сказаць пэўна: выскачыш адгэтуль — імчы туды і не думай нават. Пакуль яшчэ сапраўдныя дакументы. У Польшчы, можа, такога няма... Нідзе, можа, такога няма, каб за адно неасцярожнае слова чалавека душылі...

— Прыставаў сёння лейтэнант: «Ты чаго ў Польшчу не паехаў?» Адказаваў: «А чаго мне туды ехаць, калі мая бацькаўшчына тут?» Дык аж падскочыў той з кулакамі: «Дудкі, нас вакол пальца не абвядзеш!

Ты застаўся тут, каб выконваць інструкцыі, што прывезла табе маці з Захаду!» — «Якія інструкцыі! Ды ад маці! — кажу.— Яна ж амаль не ўмее чытаць!» Ён — зноў у лямант: «А чаго партызанам памагаў, хоць не любіш Савецкую ўладу? Каб уцерціся ў давер! Мы выведзем цябе не чыстую ваду! Ад нас не ўтоіш свае варожыя помыслы!»

— Працу прабачыць,— скінуў з блізкага ніжняга палка ногі, сеў чалавек у акулерах і белым шаліку. Бліснуў шкельцамі, павёў тонкім носам і нервовымі вуснамі.— Як я зразумеў, вы сваякі?

— Сваякі,— адказаў стары Грыгарцэвіч.

— Вы,— той навіў акулеры на Сцяпана,— маглі спакойна, з дакументамі выехаць за мяжу, але засталіся тут зза сваіх моцных патрыятычных пачуццяў?

— Мог выбрацца, але застаўся,— сказаў Францішак, бачачы, што родзіч не ведае, як адносіцца да чужога чалавека.

— Мякка кажучы, дзівак! — той падняўся і захадзіў па праходзе.— Аж неверагодна: ёсць яшчэ прастанкі на свеце!

— Лапух! — пазлараднічаў нізкарослік.

— Як сказаць,— адказаў ім стары, здагадваючыся, пра што ўздыхаюць злодзеі.— За мяжою таксама на вярбе булкі не растуць...

Прафесар крутнуўся, сеў насупраць і заклаў рукі пад пахі.

— Я вам, Франц Адамавіч, ужо тоесёе раскажаў пра норавы ўлады, пад якую вы трапілі,— прамовіў натхнёна. Гэтае натхненне, што цяпер зноў прарывалася, значыла, што яму хочацца камусьці ўважліваму выплюхнуць тое, што набрадзіла ў душы, што надумаў, лежачы на нарах.— Цяпер, Франц Адамавіч, магу бясплатна прачытаць вам свае «Нататкі палітыка, сацыёлага і эканаміста», каб пашырыць ваш круггляд.

Сцяпан з цікаўнасцю пазіраў на яго: што за мудрэц? Той жа, пад'юшчваючыся ад гэтага захопленага позірку, падхапіўся, заклаў рукі за спіну і зноў захадзіў па праходзе.

— Калі я гойсаў у грамадзянскую вайну ў скураной куртцы і з рэвальверам, тварыў «суд рэвалюцыйнай свядомасці», я мала задумваўся,— павёў сваю споведзь.— Папершае, тады быў яшчэ зялёны, а падругое, ап'яніўся ад падзей, ад сваёй нечаканай улады над важнымі людзьмі і ад чужога добра, што само паплыло ў мае, яшчэ нядаўна жабрацкія рукі. Але калі адгрымела ды адпалала вайна з царскімі генераламі і Польшчай, пачаў паступова разумець, што здарылася. Я адчуў: замест былых уладных, маёмасных умацаваліся новыя. Яны мала што сваімі прыгожымі лозунгамі спакусілі, усыпілі стомлены люд, яны сцялі яму галаву і да яго цела прыляпілі сваю. Яны сталі такімі ўладарамі, якіх яшчэ, можа, і свет не бачыў. Яны клікалі

люд: «Да плуга! Да станка! Да рыдлёўкі!», але самі закасаць рукавы не спяшаліся, пахапалі сабе былыя панскія палацы, сваіх дзетак, родзічаў, знаёмыхаднадумцаў паслалі вучыцца на вучоных, інжынераў, урачоў, музыкантаў, зачыняючы дзверы перад носам Маням і Ваням як «прадстаўнікам былой пануючай нацыі». Праўда, каалі, бывала, я загаворваў пра гэта і іншае, дык мяне тыя ж адурманеныя і фанатычныя Мані ды Вані дубасілі за «перажыткі» і розныя «ўхіль». Я пачаў таіцца, думаць, аналізаваць усё моўчкі і зразумеў: ідзе прадуманы разгром краіны, а Мані і Вані ператвараюцца толькі ў рабсілу. Што да мяне альбо такіх, як я, пра гэта гутарка асобная. Нас, Чалкашоў, перабралі: каго, хто вельмі абпямяіўся,— у расход, каго — прэч далей ад сябе, каго прытрымалі на ніжэйшых ролях... За грамадзянскую вайну я сабраў сто залатых гадзіннікаў, тысячу пярсцёнкаў ды ланцужкоў, жмені ўсякіх караляў... Бывала, адзін раз бах якому пану альбо гнілому інтэлігенту ў лоб — гадзіннік, бах пані — завушніцы, пярсцёнкі, брошкі розныя... Вышэйшыя мае чыны мелі, канечне, больш — мільёны ў швейцарскіх банках. Думаю, наш «жалезны рыцар рэвалюцыі» — таксама...

Чуючы такое, Сцяпан ужо не з захапленнем, а з насцярогаю пазіраў на гэтага незвычайнага чалавека.

— Ясна, я ўсяго не мог зразумець і цяпер усяго не разумею,— не супыняўся гаварун.— Да слова, не разбяруся, чаму пасля перамогі пайшлі адны з аднымі ў рожкі правадзьфы? Ці была ў іх барацьба за самую вялікую ўладу, ці вялася нейкая гульня — чорт іх ведае... Я не знаю, што гаварылі ў вас, у буржуазнай Польшчы, пра нашу індустрыялізацыю, калектывізацыю, але я спярша думаў, што ва ўсім гэтым ёсць вялікі сэнс, вялікае дабро. Але паволі пачаў бачыць, што ёсць і вялікае зло. Да слова, у калектывізацыю дарэшты прыбралі прыватную маёмасць, аддалі яе дзяржаве, новай эліце, а народ запрыгонілі. Адбіўшы яго ад рэлігіі, сапраўдных культуры і мастацтва, зглумілі ў ім веру, дух, падсунулі свае ўяўныя каштоўнасці — свой дагматычны каран, сваіх ідалаў...

«Вольны», «роўны» просты чалавек трапіў у жалезныя лапы: каб застацца жывым, атрымаць кавалак хлеба, жылло, пенсію, мусіў слепа верыць «самай перадавой навуцы», маліцца Марксу і Леніну, ні на хвіліну не спазняцца на работу, укалваць, ліслівіць і дрыжэць перад начальствам, зайздросціць, ненавідзець разумных і сумленых, даносіць, памагаць распраўляцца з кожным, на каго пакажуць пальцам... І бясконца чуць высокую ману, падаваць яе за найвялікшую праўду ды справядлівасць, хлусіць, крывадушнічаць самому ў «імя вышэйшай мэты...». Краіна ўвесь час падзеленая: адны

— «героі», другія — «шкоднікі», «кулакі», «шпіёны», трэція — у запасе... Здавалася, калі ўрэшце, перад вайною, палі кіты, самыя небяспечныя «ворагі народа», калі адзін на трон усеўся «самы верны ленінскі вучань і саратнік», павінны былі б запыніцца антычалавечыя жорны. Не. Усё роўна ў рай гоняць дубінай...

Прафесар узбуджана хадзіў тудысюды, і лівень ягонных слоў не заціхаў:

— Але чорт з ёй, палітыкай! Калі мяне паперлі з органаў (а паперлі пасля таго, калі я, п'яны, паказаў свайму цверазейшаму калегу сваё золата), я цалкам пераключыўся на эканоміку. Зразумеўшы, што ў калектывізацыю, паўтараю, маёмасцю цалкам завалодала дзяржава, я пачаў рэгуляваць да яе свае адносіны як да ўласніка. А якія адносіны да грабежніка? Самі ж новыя ўладары, як толькі захапілі ўладу, кінулі кліч: «Рабуў нарабаванае!» Дык чаму я, падумаў, не маю права ў новых умовах ажыццяўляць гэты рэвалюцыйны тэзіс?! Мне сказалі: «Не, дарагі, цяпер нам такое не трэба, з ім ты паразіт, замахваешся на народнае дабро. Адпаведна, мы цябе ізалюем». Вось так, былыя сябры сталі ворагамі. Усім нельга быць паразітамі. Можна — толькі ім, уладным. Цяпер, пасля вайны, таксама так: адны — у зямлянках, на крапіве, іншыя — у асабняках, на дачах ды пры ежы, ад якой ломіцца стол. А каб мы не ўбачылі іхні камунізм, яны адгарадзіліся платамі, аховай. Да сябе яны дапускаюць толькі лічаных. Найперш тых, каго бяруць сабе на службу, купляюць мясной косткай за халуйства. Чым болей адданы, паслушны эліце і жорсткі да вялікага чалавечага статка — тым вышэйшую атрымаеш пасаду і смачнейшую костку. Праўда, калі недзе схібіш, то можаш і паплаціцца галавою...

Прамоўца запыніўся, усміхнуўся:

— Зразумелі, што такое дыктатура? Ад імя рабочых і сялян над рабочымі і сялянамі?

Яны, Грыгарцэвічы і іншыя мужчыны, не адказалі. Ніхто, канечне, не мог нічога сказаць пэўнага, адрозніць, дзе тут праўда, а дзе балбатня.

— Можна, вы не верыце мне?

— Хто яго ведае...— заасцярожнічаў стары Грыгарцэвіч.— Вы многачаго бачылі, амы — мала...

— Ясна, пра гэта вы ніколі не прачытаеце ў нашых кнігах альбо газетах, пра гэта ў нас зусім іншая думка: у нас белае — чорнае, а чорнае — белае...

«Не байцца, во як смела гаворыць...— падумаў Францішак.— Хоць чаго баяцца? Ведае, што мы, вязковыя, усяго не запомнім, не перакажам. Ды і не будзем удаваць».

— Я многае ведаю...— неяк урачыста ўздыхнуў той.— Знутры, так сказаць... Вусаты ўтаптаў дык утаптаў усё! На вякі! Сам памрэ, але ўсё яго застанецца! Непарушнае! Бо яго выгаднае тым, хто выбіўся, падняўся ўверх па чалавечых касцях! Вось так, Франц Адамавіч. Невыпадкова вы са сваім пляменнікам тут... Вы паўтараеце лёс моцных гаспадароў перад калектывізацыяй у нас там. Так ужо заведзена з семнацатага: ёсць разумны, талковы чалавек — ёсць праблема, няма яго — няма праблемы. Без вас будзе значна лягчэй усталёўваць новы лад.

— Які гэта? — запытаў Францішак.

— Калгасны. Калі трэба будзе ўсіх уроўніваць. Але своеасабліва. Не падымаць беднага, няўдалага да здольнага і багатага, а гэтага, апошняга, знішчыць альбо апусціць да першага. Ды вы ж, канечне, будзеце супраціўляцца.

— Што — будзе лепш з тымі, хто не ўмее гаспадарыць?!

— Не, не будзе, Франц Адамавіч. Але я не ведаю: чаму так не трэба ім гаспадар, майстра, смелы і глыбокі вучоны, творца — адным словам, асоба! Карацей, вы — БССР. Будзем Самі Сабе Рабства...

— Чорт тут яго разбярэ,— махнуў рукой Грыгарцэвіч.— Хіба нам да паліцікі? Наша паліціка — плут, піла, каса...

— Наіўны і добры вы чалавек, Франц Адамавіч. На такіх, як вы, свет трымаецца,— пасміхнуўся чалавек у акулярах і белым шаліку.— Шкода мне вас. Вы калі і ўцалееце, то ў шмат чым, як гаварыў ужо, расчаруецеся... Але раю: не ўпірайцеся на допытах, прызнавайцеся і падпісвайце ўсё. Лепш будзе. Сюды вароты адчыняюцца шырока, адсюль — вузенька... Выпусціць вас — прызнаць сваю памылку. На гэта тут ніхто не ішоў і не пойдзе, іначай сам загрыміць... «Партня н органы не ошнбаются!» Святыя і непагрэшныя!

Праз некалькі дзён «207-га» зноў паклікалі на допыт.

Не было яго дзён пяць; усе ў камеры, асабліва кемны чалавек у акулярах і белым шаліку, рашылі: таго адправілі ў вобласць альбо ў сталіцу. Пра тое, што яго маглі адпусціць дадому, «няма і не можа быць гамонкі», як сказаў знаўца «савецкай юрыспрудэнцыі». Але стары вярнуўся — яго ўвалакці пад рукі ў камеру, кінулі на дол, быццам куль саломы, два рослыя ахоўнікі.

Сцяпан разам з нізкарослікам (таму загадаў Прафесар) паднялі дзядзьку, паклалі на лаўку — той быў прытомны, але не адплюшчваў вачэй і стагнаў.

— Быў «на канвееры», дабіваліся «добраахвотнага прызнання»...— «вучона» прамовіў Прафесар, сеўшы на лаўцы і пазіраючы на ледзь жывога небараку.— Цікава: «раскалоўся» ці не?

— Піць,— прашаптаўпапрасіў дзядзька. Прафесар матлянуў галавой — нізкарослік шпарка зачэрпнуў з вядра вады і падаў скрыўлены алюмініевы кубак. Сцяпан падняў дзядзькаву галаву і прыклаў да яго пасіпельных вуснаў край кубка — стары здолеў толькі ледзьледзь разамкнуць губы і разоў колькі глытнуць зусім крыху, а астатняя вада пацякла па аброслым падбародку і па шыі.

— М-да,— цмокнуў Прафесар.— Звалілі старога.

Той заціх, нават замёр. Сцяпан, спалохаўшыся, прыклаў вуха да яго грудзіны — не, сэрца білася, проста знясілены дзядзька раптоўна заснуў.

Спаў ён нямама. Цэлыя суткі. Калі абудзіўся, дык адразу паклікаў яго, пляменніка.

— Сцяпанка,— загаварыў слабым голасам.— Выбачай мне, сыноч...

— За што, дзядзька? — запытаў ён, рады, што дзядзька ажывіўся.

— Вінаваты я... І перад тваім бацькам, і перад табою. Калі Уладзя паміраў, я сказаў, што дагледжу цябе, на добры пуць настаўлю, заўсёды памагу, аж... Прадаў я цябе, Сцяпанка...

— Пра што вы гаворыце, дзядзька?

— Здаўся я...— звычайна малагаваркі, спакойны і цярплівы, стары заклімзаў. Як дзіця альбо хуткая да слёз кабета.— Суткамі не давалі спаць: адзін дапытвае, трасе, пойдзе — тады другі прыходзіць, пасвойму лезе ў душу, ганьбіць... Цэлымі днямі я стаяў на нагах альбо сядзеў на крэсле нерухома. Калі падаў, аблівалі вадой. А потым ушчамлялі пальцы ў дзверы... І я не вытрываў болю, здаўся. Падпісаў усё, што падсунулі. І на сябе, і на цябе. Выбачай, Сцяпанка, за грэх мой вялікі.

Сцяпан адчуў: душа яго ападае, халаднее — што ні кажы, а калі прызнаеш за сабой грахі, то прызнаеш, што і грэшны. Цяпер ужо могуць судзіць і засудзіць надоўга.

— Я ж вас перасцерагаў, Франц Адамавіч,— умяшаўся ў гамонку Прафесар.— Адразу не трэба было адмаўляцца, падпісаць усё, што давалі. З вамі, палітычнымі, асобая гаворка.

— Адыдзі...— з нянавісцю прашаптаў стары.— Ты тут павучаў, малоў усякае, а там на нас нагаворваў... Паганец ты! Зладзюган! Прадажнік!

— Ды не Робін Гуд альбо ДонКіхот...

— Сволач!

— Вы, лапух, сталі ахвярай у гэтай сітуацыі...— раптоўна змяніўся Прафесар, і яго ранейшы ласкавы голас напоўніўся бязлітаснасцю, а прыемны твар падсвятліўся нялюдскай чарнатаю.— Вы трапілі ў сілавое поле іншых, невядомых яшчэ вам, законаў таго страшнага мацерыка, пра які я гаварыў вам раней... Там ёсць адзін жалезны прынцып: усім нам паміраць, але ты памры сёння, а я памру заўтра...

— Ты тапіў нас, каб зменшыць сабе кару... Сцяпан сціснуў кулак. Якая спачатку была павага да розуму і ведаў Прафесара, такая ўспыхнула цяпер прыкрасць, злосць.

— Толькі спакойна! — той павысіў голас.— Распусціш рукі цяпер — мы ўночы задушым цябе соннага. Альбо перадам па сваім ланцужку ў зону — задушаць там. Ведайце, лапухі: нам шмат за вас не дадуць, бо мы апраўдаем сваёй класавай нянавісцю да ворагаў працоўнага народа...

20

Праз суткі Прафесара і яго хеўру забралі з камеры — здаецца, на суд; старога Грыгарцэвіча не чапалі, ён пакрысе ачуньваў, але ўсё больш і больш ненавідзеў сябе, а вось Сцяпана паклікалі на допыт. На гэты раз да самога начальніка раённай службы бяспекі, Мірзоева.

— Садзіся,— паказаў той, чарнамазы, непарушны, на крэсла перад сваім сталом, патушыўшызатаптаўшы ў попельніцы з тоўстага зялёнага шкла недакурак.— Мне сказалі: ты — сур'ёзны мужык. Дык давай гаварыць пасур'ёзнаму. Згодзен?

— Згодзен альбо не згодзен — тут не я рашаю...— адказаў ён.

— Правільна, абсалютна правільна,— спакойна прамовіў той. Надзіва быў нейкі непранікальны, нібы ў яго замест твару была адмысловая маска, а да ўсяго маленькія чорныя вочкі пазіралі не на яго, а паўз у прастору.— Скажу табе ясна: у нас хапае матэрыялаў, каб цябе судзілі за антысавецкую прапаганду і далі не меней дваццаці гадоў. Але ты можаш атрымаць пяцьшэсць і да гэтага значна лягчэйшы рэжым ды праз гады дватры вярнуцца па амністыі дадому, да жонкірасуні, як кажучь. Хочаш?

— Калі была тут мая жонка?

- І пазаўчора, і ўчора.
— Чаму ж вы не пусцілі яе да мяне?
— Будзеш разумны — дадзім сустрэчу.
— А што вы хочаце?

— Мы можам адкінуць падазрэнне ў тваёй варожасці да Савецкай улады, пакрыем яе тваёй істотнай дапамогай партызанам...— сказаў Мірзоеў.— Але за гэта ты павінен пайсці нам насустрач.

«Падслухоўваць, што гавораць у вёсцы, і пераказваць ім?»
Ды не. Мірзоеў аглушыў іншым:

— Вазьмі на сябе абрабаваны ў Прудах магазін, ідзі па побытавым артыкуле...

Сцяпан спачатку ад нечаканасці добра не зразумеў, што ад яго хочучь. Пасля, здагадаўшыся, аж, мусіць, вырачыў вочы: «узяць» на сябе, што ён злодзей? Асароміцца? Зганьбіць сям'ю, усю радню? Вёску?

— Дваццаць гадоў строгага рэжыму страшней, чым дватры звычайнага. Вызваляць ад знісільваючых агульных работ, будзеш ляпаць малаточкам у якойнебудзь майстэрні.

— У нас злодзей, бандыт — самая вялікая пляміна для чалавека...

— Мне напляваць, што і як лічаць у вас,— непарушна адрэзаў той.

— Што б вы ні рабілі са мной,— цвёрда прамовіў Сцяпан,— але я ніколі не падпішу, што я злодзей.

— А кажуць, ты — сур'ёзны, разумны,— нарэшце ўсміхнуўся Мірзоеў, але нейкай ненатуральнай, безжыццёвай усмешкай.— Няпраўда. Ты — дурань!

— Няхай сабе і дурань, але не злодзей.

— Глядзі сам,— Мірзоеў развёў рукі.— Табе хацеў памагчы сам таварыш Уладароў, памячы, што ты ў вайну памагаў партызанам. Я хацеў пайсці Уладарову насустрач, але ты сам не захацеў палёгкі. Пойдзеш са сваім дзядзькам па АСА...

Накрытая шэраю бляхай машына ціха вуркатала і імчала кудысьці ў начную цемру.

Там, у кабіне, сядзелі шафёрсалдат у шынялі, нябачаны дагэтуль нізкі і кургаты старшыня ў бушлаце, а тут, у паўасветленай будцы,— маладзенькі светлавокі салдат і трохі старэйшы, смуглы сяржант (абодва з наганамі), а за замкнёнай жалезнай перагародкай сядзелі яны, Грыгарцэвічы, і яшчэ некалькі сялян-хутаранцаў з прывянкоўскіх вёсак. Куды і чаго іх вязучь энкавэдысты, ніхто ім не сказаў, усе іхнія запытанні коратка і груба абрываўся: «Молчать!», «В машину!».

«Шаг влево, шаг вправо — побег! Стреляем без предупреждения!» Хоць было дзве ці тры гадзіны ночы, але з іх, зняволеных, нікто спаць не хацеў і не мог, бо быў напружаны ад невядомасці; час ад часу дзяўблі насамі толькі ахоўнікі — салдат ды сяржант, прахопліваліся, ляніва пазіралі на іх і зноў заплюшчвалі вочы. Маладыя, сон браў сваё. Падругое, мусіць, вельмі не асцерагаліся іх, вяскоўцаў, ці прывыклі да сваёй адмысловай службы.

— Перавозяць нас у большую цюрму, ці што? — падаў голас пажылы насаты мужчына з Куля (яго ўзялі за тое ж, за што і Грыгарцэвічаў, за нястрыманую гутарку са сваім начальствам, за тую праклятую «АСА»).— Альбо на суд вязуць?

— Прекратить разговоры! — тут жа абудзіўся сяржант.— Молчать!

Неўзабаве, як адчувалася, машынабудка збочыла з добрага, наезджанага шляху і папаўзла-закальхалася па няроўнай, з выбоінамі і каляінамі дарозе. Значыць, іх везлі не ў Баранавічы, не ў Мінск, а кудысьці ўбок — па лесе альбо па полі. Хісталіся так мо з гадзіну.

Урэшце машына стала, але, здаецца, не па шафёравай волі: напружылася, завыла і тыцнулася, аж заглух матор, тут жа зноў загірчэла, закалацілася і пачала спрабаваць падавацца то наперад, то назад. Значыць, загрузла ў мяккай веснавой зямлі.

У дзверы грукнулі з двара раздрукі кулаком. А калі сяржант адчыніў, адтуль данёсся голас старшыны:

— Сяржант, выпускай!

Праханіўшыся, сяржант хуценька дастаў з кішэні шыняля ключы, адамкнуў замок і адсунуў кратаваныя дзверы перагародкі. Выйшаў з машыны, за ім — салдат.

— Выходите!

Сцяпан падаўся першы: злева і справа ад дзвярэй стаяў канвой, воддаль, уперадзе, у святле фар бачыўся высокі плот з дошак, а паверсе іх, здаецца, быў нацягнуты некалькімі радамі калючы дрот.

Вылезлі ўсе.

— Стоять! — строга, як на быдла альбо на адпетых злачынцаў, закрычаў старшыня.— Яшчо раз предупреджаю: шаг влево, шаг вправо — побег! Стреляем без предупреждения!

Прыстрашыў і шпарка пакрочыў да плота, загрузка кулаком у вароты:

— Эй, черти! Хватит пьянствовать! Открывай! По-заплановый контингент!

Нечакана яго, Сцяпана, неўпрыкмет, але рэзка штурхнуў локцем дзядзька Францішак:

— Бяжы!

Сцяпан не варухнуўся ад утрапення.

— Чуеш? — зноў зашаптаў стары.— Бяжы!

— Разговорчнкн!

— А вы? — запытаў Сцяпан, таксама ўжо скурай адчуваючы вялікую бяду.

— Я не змагу...

— Разговоры, такую вашу!

— Ну! — выдыхам загадаў стары. Пад'юшчваючыся ад смяртэльнай небяспекі і ад страху, ад прагі жыць, Сцяпан наструніўся, а пасля рвануўся, піхнуў у грудзіну сяржанта (той брыкнуў дагары) і шуснуў управа — па тупкай пляцоўцы, за якой густой сцяной цямнеўся лес.

— Стой! — пачуў грозны вокрык, але не зважаў на яго, пёр, колькі хапала сілы далейдалей ад страшнай машыны і вусцішнага, абнесенага плотам і калючым дротам, месца. Здаецца, пачалі страляць яму ўпагон: зусім каля вуха заціўкалі кулі.

Бег, лапатаў па кустах, несвядома прыкрываючы твар сагнутай рукою — па ім біліхвасталі хваёвыя моккрыя галіны. Сэрца забілася так шалёна, што, здаецца, сарвалася, ціснула на горла, перацінаючы дыханне. Аж у горле рабілася суха і гарача ды забалелазаныла ўбаку. Праз колькі хвілін убег у балаціну, увязнуў, а калі запыніўся, дык, пераадольваючы шум у вушах, услухаўся: бягуць услед ці не?

— Стой!

І тут жа: бахбах, гучнае рэха па лесе. Да ўсяго гаўкнуў сабака.

«Канец! — апёк душу страх.— Дагоніць, парве аўчарка».

Бачыў у вайну, што і як рабілі з няшчаснымі ахвярамі нацкаванья нямецкія аўчаркі. Яны — не сабакі, яны — звяры са звяроў.

Ашалела, як лось, якога абклалі ваўкі, чвякаючы, ломячы старое галлё, палапатаў далей. Бег і чамусьці — можа, па блізкаму водарнаму паху вады, травы і каменьчыкаў-галькі — адчуваў: восьвось будзе перад ім вялікі ручай альбо нават і рэчачка. Салраўды, неўзабаве цямяна бліснула перад ім рачная гладзь — ён, як бег, так і шуснуў у яе з разгону, зусім не ведаючы, ці тут мелка, ці глыбока. На шчасце, якраз тут было плытка, цвёрдае дно, і ён нават далей пабег насустрач цячэнню, адчуваючы, як сцінаюцца, халаднеюць боты, а нагам нібы гарача. Не, ім не было цёпла, гэта так пасвойму наступала на яго ледзянота; паступова рэчка пачала паглыбляцца, і ён таксама паглыбіўся ў ваду — па пояс; вада, патрапіўшы ў боты, на сцёгны, астуджаючы адзенне і цела, сціснула абдымкамі холаду, дык мусіў

падацца бліжэй да супрацьлеглага берага, асцерагаючыся раптоўнай сутаргі.

Калі пачаў вязнуць у іле і выбівацца з сіл, вылез, дзякуй богу, на тупкі бераг і, знясілена зыхаючы, прыкладаючы руку да левай грудзіны, якую ледзь не разрывала сэрца, прыслухаўся. Спачатку нічога не чуў — ад утрапёнага сэрцабіцця і шумузвону ў вушах, нават ва ўсёй галаве. Потым усё ж учуў далекаватыя невыразныя людскія галасы і даволі блізкі сабачы брэх — ясна, аўчарка ўзяла яго след і ішла па ім. Стаяць, марудзіць і траціць час нельга было, і ён, як дзікадзінец, патрусіў па лужку да блзкага незнаёмага густога лесу, не столькі вачыма, колькі вобмацкам, душой выбіраючы сабе выратавальную сцяжыну...

21

Апошнімі днямі Кураглядаў не толькі «ажыццяўляў уладу» — сядзеў у сваім кабінце, званіў у раён, у суседнія сельсаветы і сам адказваў на званкі, прымаў наведвальнікаў, праводзіў нарады «накачкі», — але і не даваў спакою ні сабе, ні свайму «апарату».

Гэтыя дні была «павышаная гатоўнасць», калі, можа, у кожную хвіліну трэба будзе «прымаць рашучыя меры» — калі хтосьці ці не захоча здаваць бульбунасенку, ці забунтуе, пойдзе на тэрарыстычны акт. Кураглядаў сам мала стыкаўся дома, мала спаў і іншых ганяў: Клопікава паслаў збіраць даніну ў Хатаву і бліжэйшыя да яе вёсачкі і хутары, Навуменкава — у Дзераўную, Валянціну — у Ніўнае, тутэйшаму дэпутату і Мішку даручыў Янкавіны. Сам сядзеў у «штабе» і «кіраваў аперацыяй», прымаў сабранае і браў яго пад замok у сельсавецкім гумне, дзверы якога пачаў вартаваць яго любімец Дзік.

Толькі што з Мішкам унеслі ў гумно мяшкі з сабранай у Янкавінах бульбай; Мішка паехаў па новую долю, а ён, яшчэ раз акінуўшы вокам, колькі тут чаго (на многіх мяхах былі прышытыя латкі, а на іх напісаны насліненым алоўкам прозвішчы гаспадароў), закрочыў у сельсавет, любуючыся ўжо даволі цёплым красавіцкім сонцам ды думаючы, што трэба паклікаць у сельсавет настаўніцу і запытаць, як і што яна робіць да блзкага майскага свята: колькі і якія напісала транспаранты і лозунгі, як і колькі яе вучні вывучылі святочных вершаў і песень.

Падняў галаву: ці не відаць паблізу каго, каб паслаць яго па Ніну Іванаўну. Ага, каля сельсавецкага ганка жанчына. З дзіцем на руках. Марыся, кавалёва жонка.

Узбудзілася, часцей заштуршкавала сэрца: прыйшла вясковая красуня. Сама. Вунь ласкава, а то і лісліва зазірае амаль блакітнымі вочкамі, ловіць ягоны позірк і нібы смыляе вуснамі — не то ад сардэчнага болю, не то ад плачу, што восьвось можа вырвацца на волю. Ён жа, Кураглядаў, учэпіста акінуў позіркам яе бліскучыя чорныя боцікі, якія яна, як і кожная тут жанчына, абувае толькі ў вялікія святы ці калі ідзе да касцёла, а пасля абмацаў вачыма не шырокія, але, як адчуваецца, вабныя, прыткія клубы пад шэрай спадніцай, напнуты ад грудзей паўсачак, высокую шыю і далікатны, мілы тварык і ў той жа час непрыхільна зірнуў на насупленае дзіця, вельмі ж падобнае на бацьку, на гордага і дзёрзкага Сцяпана.

Зразумеў: гордая жонка гордага мужа прыйшла да яго, самага ўладнага тут чалавека. Канечне, з адмысловай просьбай. Ён знарочыста надзьмуўся, буркнуў сваё «Здравствуй» і закрочыў да вуліцы.

Як і чакаў, пачуў услед:

— Таварыш Кураглядаў! Я да вас...

— Пачакайце,— кінуў амаль не азіраючыся.— У мяне ёсць свая важная справа.

Выйшаў на вуліцу. Нідзе нікога. Тады сам пайшоў у школу. Уласна, школы яшчэ не было, яшчэ і цяпер першы ды трэці клас вучыліся ў адной хаце, а другі ды чацвёрты — у іншай. Школа, для якой цяпер сохнуць дошкі на падлогу і столь, робяцца вокны, павінна быць ужо з гэтай восені. Як яго важкі ўклад у новае жыццё, што павінен павярнуць розумы і душы янкавінцаў у зусім іншы, савецкі, бок.

Паклікаў настаўніцу на двор і пагутарыў-пагавэндзіў з ёй не менш як паўгадзіны. Паволі вярнуўшыся, убачыў: Марыся цярпліва чакае яго каля сельсавета.

Цяпер, зблізку, угледзеў: зблажэла за апошні час — кругі пад вачыма, распухлыя ад слёз вусны. Але ўсё роўна прыгожая.

— Да мяне? Па дзелу?

— Ага. Ну...

— Хадзем у кабінет.

— Можа, вы тут паслухаеце? — папрасіла Марыся, не хочучы заходзіць з ім у будыніну.

— Я — старшыня сельсавета, а не базарная баба, каб разводзіць абыдзе гавэндзі,— прамовіў сурова, адчуваючы, што сёння ўжо не ён, а яна будзе ліслівіць перад ім.— Я па справах, як грамадскіх, так і асабістых, прымаю наведвальнікаў толькі на сваім рабочым, гэта значыць, дзяржаўным месцы.

Сказаў і пайшоў у будыніну. Пачуў: тупае ўслед. Перамагае сваю гордасць ды недаступнасць. Зайшоўшы ў свой пакой, пакінуў дзверы незачыненымі, зняў з галавы фуражку. Нечакана штосьці гарэзнае — можа, і ад радаснага адчування поспеху над красуняй — пад'юшчыла, і ён нечакана нават для сябе дзёрзка накінуў фуражку гіпсаваму бюсту на галаву. Той адразу з цывільнага чалавека стаў падобны на вайскоўца і, каб акуллары, дык, здаецца, рыхтык быў бы Троцкі, калі той камандаваў Чырвонай Арміяй. Зайшоўшы, Марыся ўбачыла яго гэты жарт, але, здаецца, зусім не пазважала, заклапочаная сваімі турботамі.

Ён зноў нечакана адчуў яшчэ адно пачуццё — холаду і страху.

«Фу ты! Як хлапчук фактычна зрабіў правіннасць. Можна шкрэбнуць на мяне данос за знявагу правадыра. Дык пацягнулі б туды, дзе во яе Сцяпан. Але яна пісаць не будзе: папершае, не падумае нават, што гэта правіннасць, падругое, ёй не да таго, а патрэцяе, у іх, многіх янкавінцаў, няма бацыл альбо вірусу даносніцтва...»

На ўсякі выпадак, нібы між іншым, усё ж забраў фуражку, паклаў яе перад сабой на сталае. Марыся за гэты час прысела на адным з крэслаў. З самага краю, каля дзвярэй. Пасадзіла дзіця на калені.

— Слухаю вас,— прамовіў, зноў акінуў яе, як кажуць, «раздэваюціцм» позірам.

— Памажэця...— міргаючы вейкамі, захліпала красуня.— Выбаўце майго Сцяпана і дзядзьку Францішка з бяды.

— Ты ведаеш, дзе яны?

— Ведаю.

— А знаеш, якая там сіла? Як яна нікога не дапускае ў сваю парафію?

Марыся не адказала, заплашчыла вочы і зморшчылася ў ціхім плачы. Значыць, дагэтуль нямала ўжо выліла слёз, палямантавала ды пагаласіла. Адвяла руку, зірнула з мальбою:

— Вы ж ведаеце вялікае начальства — пагаварэця... І Сцяпан, і дзядзька нічога ж кепскага не ўчынілі.

— А за што ж іх арыштавалі?

— Не ведаю.

— За дабрачыннасць не арыштоўваюць, а ўзнагароджваюць,— сказаў, надаючы важнасць сваёй персоне.— Твайго любімага і паважанага табой дзядзьку ўзялі пад варту за антысавецкую агітацыю! За падрыў нашага курсу, за падрыў бяспекі краіны! Яны мараць частку яе, гэтую Заходнюю Беларусь, аддаць капіталістычнаму Захаду!

— Нічога ж благога яны не рабілі...— вяла сваё маладая засмучаная жанчына.

— Не ўтойвай — як маглі шкодзілі.

— Не! Паверце, неі

— А замышлялі яшчэ страшнейшае. Вось іх своечасова і пазбавілі волі.

— Не...— наўзрыд заплакала Марыся.

— Ды што ты можаш іншае сказаць! Канечне, будзеш не гаварыць на іх кампрамат, маляваць святымі анёламі.

— Прашу вас: памажэця! — падняла на яго свае прыгожыя вочы.

«Ох бы цяпер пацалаваць, а то і ўзяць яе! Жанчына са слязамі — адмысловая жанчына!»

— Павер,— прамовіў як мага папрыяцельску, для чаго нават прыклаў руку да грудзіны.— Яны, як сама ведаеш, не ў міліцыі, дзе начальнікам мой сябра, яны — у энкавэдэ. А туды, кажу, надта не ткнешся. Начальнік гэтых органаў — новы тут чалавек, на ўсіх глядзіць падазрона. Нават на нас, партызанаў, савецкіх і партыйных служачых.

— Калі трэба, заплацім...

— Чым? — усміхнуўся.

— Калі грашыма — дык грашыма, а калі якой работай — дык работай.

— Згодзен: работай...— пагарэзаваў.— Давай сустрэнемся ўвечар, пагаворым. Ці ў мяне, ці я сам да цябе падыду.

Апусціла галаву. З болям у душы.

— Згодна? — пачаў наступаць і, не чуючы адказу, пазмоўніцку зашаптаў: — Не бойся, не стрымлівай сябе рэлігійнымі альбо маральнымі забабонамі. Згодзішся пабыць маёй — сам паеду ў раён, пайду да начальніка органаў і буду прасіць за іх, хоць магу атрымаць за гэта па носе. Не згодзішся — пальцам не пакратаю, будзеш у маладым веку замужняй удавою...

— Як вы можаце такое гаварыць?! — цяжка ўздыхнула.— Такое гора ў мяне!

— Дык давай пазбаўляцца ад яго!

— Толькі не гэтак...

— Не бойся, нікто не ўведае. І я... Ну, аберагу цябе, не будзеш цяжарнай.

— Я, каб вы ведалі, цяпер цяжарная, — прызналася.

— Тым лепш, — захапіўся ён.— І для цябе, і для мяне. Дык самому прыйсці да цябе?

— Не.

— Падумай,— сказаў мякка, пачаў далей заварожваць: — Я не заўсёды такі строгі, я ўмею быць і ласкавы. А з табой дык зусім буду як ягня.

— Прашу вас,— падняла на яго напоўненыя слязьмі вочы,— не гаварэця пра такое. Прашу вас, хочаце, на калені перад вамі стану: выратуйце добрых людзей. Усё жыццё будзем вам дзякаваць.

Зразумеў: не падаб'еш на тое, што ён хоча.

— Усё, спынім размову,— адрэзаў, не даючы ёй іншага выйсця.— Перадумаеш — прыходзь уночы альбо кліч мяне да сябе. Я ж табе не хлапчук, каб...

Не даслухала, не развіталася, падняла дзіця на рукі і гаротна падалася з кабінета.

Здасца ці не? — паразважыў.— Хоць і адно, і другое не выратуе яе Сцяпана. З тых жалезных лап ён ужо не вырвецца... Але мне бяда малая — мне трэба яе маладосць, яе краса!»

Пасядзеў хвіліндзвух, асэнсоўваючы сваю гутарку з маладой жанчынай. Здаецца, добра з ёй гаварыў, хоць, канечне, можна было тадысяды падступацца да яе больш гібка. Невялікай адукацыі, нідзе надта не была, але чуйная, успрымальная ды цнатлівая ад прыроды, а заадно асцярожная, з моцным сорамам і бояззю грэху. Карацей, мусіць, яна і ёсць тая жонка, якую можна назваць ідэальнай.

У дзверы ціха пастукалі.

Мішка. У салдацкіх кірзачах, абвіслым зашмальцаваным галіфэ, у шэрай, з зялёнымі кветачкамі, нямецкай марынарцы, як тут кажуць, штрыфлі якой былі загнутыя. Кучаравы і чарнявы, як цыган. Калі тут, значыць, прывёз яшчэ калёсы поўных мяхоў. Пасля таго, калі ўзялі Грыгарцэвічаў, не глядзіць у вочы. Паводзіць сябе як пабіты сабака. Можа, перажывае за ўчыненае, за данос, можа, баіцца будучага гневу сыноў Францішка Грыгарцэвіча.

Стаў вось у парозе, маўчыць.

— Слухай, малойчык,— беспакarana (не толькі як на падначаленага, але і як на чалавека малога росту) напаў на яго Кураглядаў, ведаючы, што той усё сцерпіць.— Штосьці ты мне алошні час не падабаешся.

— Я сам сабе не падабаюся...

— Што такое?

— Здаецца, пасадзяць іх...

— Пасадзяць. І не тут, а запруць у Сібір.

Мішка змаўчаў, закусаў ніжнюю адтапыраную губу.

— Ты што — каешся? Перажываеш, што свядома пацвердзіў антысавецкі змест размоў кулака-хутараніна і яго родзіча?

— Ці вялікая каму шкода, што нехта сказаў згарача тоеёе?!

— Вялікая! Небяспечная! — і Мішку, і самога сябе пачаў пераконваць Кураглядаў.— Ён сеяў пагане зерне, якое магло б даць страшныя ўсходы! Ты таксама, гляджу, няпросты шпянёк. Часамі, як падгледжваў, падоўгу пазіраеш на захад і шматзначна ўсміхаешся... Пытанне: чаму, чаго пазіраеш на захад? Чаму, чаго ўсміхаешся? Тут ёсць свая дыялектыка!

Мішка аж вылупіў вочы: што — гэта грэх? Пазіраць на захад сонца?

— Нечага глядзець на захад, глядзі на ўсход! Бо трэба заўсёды і ва ўсім арыентавацца толькі на Маскву! Зразумеў дыялектыку?

Мішка ўсё зразумеў, але ўсё роўна быў уражаны.

— Зразумеў? — перапытаў Кураглядаў.

— Зразумеў.

— Малайчына! — усміхнуўся Кураглядаў.— Ну, а цяпер, друг, прызнавайся як на споведзі: чаго быў у ваенкамаце?

— Па клопатах.

— Па якіх!

Мішка зусім звяў, хоць у іншых выпадках мог бы выкруціцца. Ведае, канечне: мала што Кураглядаву казалі пра яго нечаканы візіт у ваенкамат, дык яшчэ і сам здагадваецца, чаму быў ён, гэты візіт.

— Скрытны і вераломны! Хацеў нават мяне абмануць! — нібы пакрыўдзіўся, а на самай справе абурыўся Кураглядаў.— І яшчэ. Як гэта зразумець: калі тыдзень таму вярталіся ноччу з раёна, дык ты ўсю дарогу прыставаў да мяне: «Хачу ўзяць замуж Валю», «Хачу ўзяць замуж Валю». А цяпер — як вады ў рот набраў. Ці насцёбаўся тады да адключкі, нічога не помніш?

Мішка падняў галаву, зірнуў спадылба і непрыязна. Які не быў тады п'яны, а помніць, што якраз гэта ён, Кураглядаў, чапляўся: бяры замуж Валю ды тыцкаў у скронь наганам. Гэтыя дні, прадчуваючы нядобрае, хацеў даць драла з вёскі, сам прасіўся ў войска, але не ўзялі (Кураглядаву пазваніў знаёмы ваенкаматавец і пажартаваў: «Ты чаго свайго вадзіцеля давёў да таго, што сам прыбег прасіцца ў армію?»).

— Дзе твая заява? — атакаваў яго Кураглядаў.

— Якая заява? — пабялеў Мішка.

— Ты што — дурня строіш?! — закрычаў, а пасля загадаў: — Ідзі сюды!

Падсунуў ліст белай паперы, даў сваю самапіску.

— На, пішы,— прамовіў лагодна, усміхнуўся.— А ўвечар Валю абрадуем...

Мішка ўсё зразумеў, зірнуў з мальбою:

- Апанас Лукіч, я не хачу...
- Што ! Бабы, дзеўкі не хочаш?
- Я жаніцца не хачу.

— Цыц, такую тваю! — Кураглядаў непрыстойна вылаяўся і грукнуў па сталае кулаком.— Не злуй мяне! Гэта ўжо вырашана: ты, якраз ты, наш чалавек, бярэш замуж Валю, якую любіш і ў свой час спакушаў і, канечне ж, спакусіў. Яна ў цябе закаханая па вушы. Ну і на здароўе!

— Апанас Лукіч...— зноў узмаліўся Мішка.— Кажу ж, я не думаю яшчэ жаніцца. Мы другую палову хаты яшчэ не абладзілі, а падругое, у нас робяць вяселлі ўвосень, калі ёсць новая мука, бульба, свежаніна.

— Даю, гад, адну, толькі адну хвіліну на роздум...— працадзіў скрозь зубы Кураглядаў.— Праз хвіліну здымаю вось гэтую трубку і званю ў раён: прыезджайце і забірайце ярага антысаветчыка, пасобніка контррэвалюцыянераў, які кожны вечар з надзеяй пазірае на Захад, а да ўсяго хацеў зрабіць замах на мяне, старшыню сельсавета! — Зірнуў на гадзіннік на валасатай руцэ.— Паўхвіліны засталася, дваццаць секунд, пяць... Усё! Канец ультыматуму!

— Што і як пісаць? — здаўся, лічы, захлімзаў Мішка, дрыготкай рукой узяў самапіску, сеў каля яго стала.

— Пішы на маё імя заяву, што ўжо даўно... ну, не меней чатырохпяці месяцаў, вельмі любіш Валянціну Казіміраўну Зубрэвіч і хочаш зарэгістраваць з ёю шлюб.

Ён пераможна і ўрачыста дыктаваў тое, што ў патрэбны момант можа выратаваць асабіста яго, а Мішка паслухмяна ўсё гэта крэмзаў.

Калі той, успацеўшы, скончыў пісаць, узяў паперыну, зморшчыўся:

— Ну і пішаш жа ты! Як курыца лапай. Ты колькі класаў польскай школы маеш?

— Два.

— Відаць...— прамовіў, але болей на гэты конт устрымаўся гаварыць (у самога не большая адукацыя, чатыры класы). Задаволіўся, схваў заяву ў сейф.— З Валяй будзеш жыць прыпяваючы. Абое маладыя, на добрай рабоце, пад маім надзейным крылом...— Падняўся, прытуліў зусім скісага жаніха.— Мужчына будзеш. Не Мішка, а дзядзька Міхал, як тут у вас кажучь, ці, панашаму, Міхал Пятровіч. Муж. Гаспадар. Жанаты — зусім іншы чалавек... Ну, чаго глюгу звесіў? Лесу на сваю хату дам! Грашовую помач! Будуць калгасы — калі не старшынёй, дык абавязкова намеснікам старшыні зраблю! Табе яшчэ ўсе тут у ногі кланяцца будуць! Як начальніку! Карацей, трымайся за мяне — не прападзеш! — Панізіў голас, сказаў

паўшэптам: — Сёння, пад гадзін дванаццаць ночы, падыходзьце сюды з бацькам, пару мяшкоў бульбы дам...

Мішка маўчаў, не радаваўся: хоць і не ведаў, з якім «пасагам» трэба будзе браць замуж Валю, але адчуў іншае і адчуў добра — мусіць злучаць лёс ужо не з цнатліваю дзяўчынай, а з чужой каханкаю, мусіць хутка цяпець нямала новых людскіх клін і насмешак. Канечне, у гэтыя хвіліны шкадаваў, што ў свой час пацягнуўся да новага начальства, да вось гэтага Кураглядава. Думаў, што абскача аднавяскоўцаў, выйграе, ажно...

Кураглядаў жа, цешачыся, што на гэты раз удала выскачыць сухі з вады, жартам, а гэта значыць міласціва, лічы, сардэчна, смалянуў раздзругі далонямі Мішку па рэбрах.

— Вышэй галаву, Міхаіл Пятровіч! Ну! Аднак Мішка не ўзвесяліўся.

— Хадзем унясем у гумно мякі,— бачачы гэта, пасур'ёзнеў-падзелавеў Кураглядаў.

Мішка, як апушчаны, як намоклы ў вадзе пеўнік, паплёўся ўслед, адрачна памагаў увалачы бульбу, пасля моўчкі ад'ехаўся па новы збор.

Позна ўвечар вярнуліся з абозам Клопікаў і Навуменкаў: першы — п'яны ў дыміну, другі — цвярозы, угодлівы. Калі згрузілі мяшкі, Клопікаў пачаў клясціся ў любові, напрошвацца зайсці да яго, але ён абодвух пагнаў дадому. Пазней хутка адпусціў і Мішку. Чакаў Валю. Хацеў застацца з ёю самнасам.

Тая прыбыла з гарой мяшкоў на калёсах зусім позна. Кураглядаў паленаваўся перацягваць столькі мяшкоў адзін, загнаў каня ў гумно з калясьмі, выпраг яго, навязаў пры шупе і падкінуў яму сена.

— Пачакай,— затрымаў сваю сакратарку, калі тая памкнулася сысці.— Ёсць важная гутарка. Хадзем да мяне.

— Позна ўжо,— пачала ўхіляцца тая. Апошнія часы пахуднелая, надта на твары, сумная, нібы не ўмеючы ўжо ўсміхнуцца. Пажаночаму спакутаная.— Гаспадары чакаюць.

— Нідзе яны не дзенуцца,— абхапіў, прыціснуў да сцяны і пачаў шукаць яе вусны сваімі.

— Не трэба, Апанас Лукіч,— яна не адштурхнула, канечне, зза страху перад ім, але наструнілася і адвярнула галаву.

— Усё ты адно: «Не трэба!», «Не трэба!» Трэба! — Усёдазволена павярнуў яе галаву і пацалаваў у самкнутыя і халодныя вусны. Па звычцы спрабаваў расшпіліць яе паўсачак, пасля пачаў ціскаць, мяць яе цела.— Хадзем, па чарцы возьмем.

— Не.

- Чаму — «не?»
- Ведаеце ж: няможна мне...
- Калі крыху, дык можна.

— Не. Не буду,— як і кожны раз у апошнія часы, яна была ўпартая і непадатная, даводзіла яго і да злосці, і да шалу.— Ды не трэба нам болей мець блізкае...

— Што выйшла — тое выйшла,— сказаў разгарачана.— Не адчайвайся. Ёсць добрае выйсце. Хадзем, пагаворым пра ўсё.

Шукаючы хоць якое збавенне ад нечаканай бяды, паслухмяна, як аглушаная авечка за ваўком, пайшла з ім. У цёмнай хаце была пакорлівая, дазволіла распрануць сябе і завесці на ложка, цярпліва аддалася яму.

Пасля, калі схлынула палымяная хваля, вярнуўся цвярозы розум і разлік, ён хацеў, каб Валянціна паднялася, апранулася і пайшла з хаты, але ява не звіхалася пакідаць яго, нерухома ляжала побач і чакала яго выратавальных слоў. Адвойчы яму трапіўся ў рукі нейкі любоўны трактат, дык там вычытаў: жанчыну трэба да блізкасці і пасля яе шмат лашчыць, гаварыць ёй харошыя словы, «каб яна купалася ў іх, як у ванне», але, як і заўсёды, не хацелася ў хвіліны, калі дабіўся свайго, красамоўнічаць, гаварыць тое, чаго не было на душы. І яшчэ адно. Неяк у партызанах яму трапіла ў рукі кніжка без вокладак, пачаў чытаць яе ад суму; многае з прачытанага забыў, а вось адну думку запомніў. Пра тое, што мужчына можа вылепіць з жанчыны, якая пойдзе за ім, усё, што захоча: высакародную жонку і маці, распусніцу, няшчасную кабету і яшчэ шмат што. Успамінаючы гэта, ён часамі крыху дакараў сябе, што вось ён пасвойму ломіць жыццё Валянціне, але калі ім авалодвала любоўная прага, адкідваў усякія дакоры, ішоў па сваё напралом...

— Харошая ты,— усё ж пераадолеў сябе, пагладзіў яе па валасах, шпі і, здаецца, па цвярдзейшых цяпер, чым раней, грудзях.— Я хацеў бы, каб ты была мая жонка.

— Гаварылі: возьмеце...— прамовіла. З крыўдай.

Папікае: некалі, калі падлабуньваўся, кляўся, што не кахае сваю жонку, узяў яе замуж выпадкова, між ёй і ім не было і не будзе нікай е;,насці, ён хоча сысціся толькі з ёю, Валянцінай. Каб быў сарамлівы цяльпук, дык не падступіўся б, аддала б сваю маладосць і гарачыню камусці іншаму, але, дзякуй богу, не з баязлівых, узяў крэпасць няспыннымі дзёрзкімі атакамі.

— Чаму не — узяў бы,— сказаў.— Я ж думаў: мая забылася ўжо пра мяне, не будзе шукаць. Аж чорт прыгнаў земляка, убачыў мяне тут — шукае.

— Не ведаю, што рабіць...— Валя ўсхліпнула.— Будзе ж дзіця.

— Наша. Савецкае.

— Вам жарты, а мне...

— Казаў жа, ёсць выйсце.

— Якое тут іншае можа быць выйсце?

— Ёсць.

— З'ехаць мне куды? Гадаваць дзіця без бацькі?

— Не. Сёння да мяне зайшоў наш Мішка. На калені кінуўся, рукі заламаў: «Апанас Лукіч, што хочаце, усё рабіце са мною: люблю Валю, толькі яе хачу ўзяць замуж!» Чуеш?

Тая, здаецца, разгубілася і расчаравалася ад такога «паратунку». Папершае, не высока цаніла такога нарачонага, хоць той раней заляцаўся, а падрутое, баялася ісці за кагосьці цяжарнай.

— Ён — добры хлопец,— пачаў заварожваць яе.— А неўзабаве, каалі дойдзе да калгасаў, я папхну яго ўтору, першым чалавекам тут будзе.

— Першым чалавекам ён ніколі не будзе,— уздыхнула.— Не той склад, каб быў лад...

— Не задаволеная?

— Я не думала, каб за яго выходзіць.

— Але ж ён які ўжо час, далібог, прыстае: «Хачу ўзяць замуж Валю!», «Хачу ўзяць замуж Валю!» — маніў, як кажуць, не міргнуўшы вокам.— Я, канечне, не хацеў і не хачу нікому цябе аддаваць. Думаў: уляжацца ўсё — буду толькі з табою жыцьпажываць ды дабро нажываць. Аж бачу: трэба болей клапаціцца пра цябе, не дай бог пакінуць у бядзе. Дык сёння праз боль, праз душэўныя слёзы згадзіўся, каб ён браў цябе...

Паколькі яна — ці то прыслухоўваючыся, ці то жаночым сэрцам разумеючы, што ён крывадушна хлусіць,— маўчала, думала-перажывала, рашыў яе абнадзеіць.

— Мала таго, што ўзнясу яго, змушу вёску здымаць шапку перад ім, дык увесь час на маіх вачах будзеш. У крыўду не дам. Памагаць буду...— Схапіў, прыціснуў да сябе. Зноў — толькі цяпер без похаці — пачаў ціскаць, мяць, лічачы, што яго сіла — праява ягонай мужчынскай увагі ды любові.

Яна, зацяўшыся, цярпела. Нават не скардзілася, што ёй баліць. Асудзіла сябе на пакорлівасць.

— Ну адгані ад сябе ўсякія нядобрыя думкі, любя! — прыціснуў да сябе. — Каалі захочаш, дык мы і далей будзем сустракацца. Хочаш? Мяне, такога байца?

...Потым выпілі па чарцы, закусілі; калі Валянціна, нібы пажвавелая і быццам яшчэ болей задуменная, пайшла, Кураглядаў набулькаў і кульнуў адным махам шклянку гарэлкі, радуючыся, што ўдала выбавіўся ад новага наганяю і заадно заглушаючы невялікую згрызоту. Калі забрахаў Дзік, падаўся на двор.

Як і чакаў, каля гумна напаткаў Супраневічаў — бацьку і сына Мішку. Моўчкі адамкнуў гумно, упусціў іх усярэдзіну і, зачыніўшыся, запаліў запалку, пасля — ліхтар.

— Перасьпайце ў свае мяшкі з чужых,— паказаў на горку складзеных на таку мяхоў.

— О то дзякуем, старшынька,— шчасліва загаманіў Супраневіч-бацька.— Дай бог вам здароўечка. Гэта ж нават на насенне не маем ужо картофлі.

— Бярыцебярыце,— паблажліва адказаў ён.— Калі збяром і ўбачым, што ёсць лішняе, дык, можа, яшчэ дам.

— Дзякуй, старшынька. Дзякуй, добры чалавек. «Канечне, не зусім маральна, што акалпачваю паслухмянага служакі,— падумаў.— Але... не ісці ж мне з пасады, быць простым смяротным! Жыццё... Хто дужэйшы, спрытнейшы альбо хітрэйшы, той наўсё...»

Калі Супраневічы перасьпалі бульбу ў свае мяхі, памог аднаму і другому ўзяць цяжар на спіну, прыхапіў поўны мех з калёс сабе, замкнуў гумно і вярнуўся ў хату. Выпіў з бутэлькі рэшту гарэлкі, добра падеў і ўлёгся спаць, адчуваючы на падушцы пах Валіных, мусіць, памытых у мяце валасоў.

«Неблагая дзеўка. Памагу ўладкаваць жыццё...

22

Назаўтра Кураглядаў паклікаў сваіх работнікаў і запытаў, колькі яны сабралі бульбы. Пакуль што, як похапкам падлічыў, яшчэ не было і палавіны таго, што трэба было здаць раёну. Нават тут, у Янкавінах.

— Мала! Вельмі мала! — як заўсёды, з раницы быў злы.— Трэба прымаць рашучыя меры, каб працаваць лепш!

— Ёсць такія сем'і, што не маюць чаго даць,— сказала Валянціна.

— Не маюць альбо не хочучь? — строга запытаў і ў яе, каханкі. Каб іншыя бачылі: ён строгі і да сваёй маладой любіміцы.

— Не маюць,— як ніхто з іх, падначаленых, смела адказала яна.

— Ты добра ведаеш, што не маюць?

— Добра.

— Трэба не столькі давяраць, колькі правяраць! — секануў у паветры рукою.— Тут народ такі... Калі пачулі пра нарыхтоўку, то

могуць і хаваць сваё дабро. Натура ва ўласніка вядомая. Яму напляваць на іншых, на раён, на краіну... Адным словам, аднаасобнікі! Ды яшчэ гэтыя, заходнікі!..

— Праўда, Лукіч, каторыя не могуць даць ні каша бульбы,— падаў голас потны і мляўкі пасля ўчарашняй выпіўкі Класнікаў.

— «Не могуць!» — перакрывіў Кураглядаў.— Гэта вы, работнічкі, не можаце як след працаваць з людзьмі! Не толькі зламыснікаў, што зрываюць пастаўку, але і вас трэба аддаваць пад суд! Ці вы думаеце, што гэта ўсё жартачкі? Краіна сама становіцца на ногі пасля цяжкай вайны, краіне патрэбен пасяўны матэрыял, тая ж бульба, а вы разводзіце тут анцімоніі! «Не могуць». Давайце гаварыць праўду: не хочучь аднаасобнікі памагчы. І іменна нам, Савецкай уладзе! СССР! Ці вы гэтага не разумееце?

Усе паапускалі галовы.

— Калі паалітычна неадудкаванья альбо няздольныя да адказнай работы, называйце прозвішчы зламыснікаў. Сам займаюся імі.

Паразгортвалі свае сшыткі, назвалі прозвішчы тых, хто не здаў сельсавету нормы бульбы. Ён запісаў усіх у свой старшынёўскі блакнот. Пасля, калі адпусціў сваіх людзей, паслаў іх ва ўсе іхнія вёскі, пазваніў участкаваму, Лявонаву: так і гэтак, прыезджай, пужні формай, а калі трэба, дык і зброяй, каб не ўпіраліся, не байкатавалі такую сур'ёзную акцыю. Той, хітрун, пачаў ухіляцца — бачыш, хапае тых, хто не хоча здаць бульбу, і тут, дзе ён жыве, дык вы там, у сваіх Янкавінах, націскайце самі. Дый, гэта, маўляў, не столькі яго клопат, а іхні, сельсавецкі. Ён прыбудзе тады, калі на іх, скажам, будуць кідацца з нажамі альбо з сякерамі, а то зарэжуць ці засякуць каго. Ды ўчэпісты Кураглядаў не адступіў, змусіўтакі заявіцца і сюды. Добра ведаў ужо: аднаасобнікі — людзі бітыя, міліцыянера збаяцца болей, чым яго, цывільнага. Форма, кабур ззаду, грозны позірк, суровыя словы, а тым болей што ён можа затрымаць і завезці ў раён, усё гэта робіць сваё ўражанне. У людскую душу за вайну ўвайшлі боязь і паслухмянасць перад чалавекам у форме і са зброяй — нашмат больш, чым перад законам. Часамі ён, гэты закон, толькі дзеля прыліку, на паперы, ніхто на яго не зважае, толькі прыкрываецца ім, а ў жыцці ўсё ідзе пайншаму, «дзеля партыі, дзеля вышэйшых мэт і інтарэсаў».

Потым, калі лейтэнант Лявонаў прыджгаў на матацыкле, Кураглядаў падсеў да яго ў каляску і паехаў з ім да «бунтаўшчыкоў». Услед падаўся Мішка на пустых калёсах.

Усё смялей і смялей бралася вясна: падсох, пабялеў брук, сышла ці спала вада ў канаўках, пакінуўшы на дне вымыты альбо нанесены

жоўты пясочак, выпетраліся платы і ствалы дрэў, абкінуліся зялёнажаўтаватым вэлюмам вербы і падрыхтавалася разгарнуцца і заззяць у адну цёплую ноч пяшчотнай зелянотай лісце на бярозах, зазелянела вялікім дываном аселіца. Жанчыны падмятаюць двары, вуліцу каля свайго селішча, пасыпаюць жоўтым пяском сцэжкі, а каторыя ўжо капаюць рыдлёўкамі зямлю ў гародчыках і садзяць раннія кветкі. У многіх дварах мужчыны ляпаюць сякерамі і малаткамі — хто плазуе, складзіць бярэвене, хто сядзіць на зрубце альбо ўжо на страсе новага дома. Усе, канечне, праводзяць іх цікаўнымі позіркамі — аж да Вікці Навіцкай, ля селішча якой яны вось ткнуліся і запыніліся.

Селішча добрага тут яшчэ не было: ні плота, ні хаты з прыбудовамі і садовых дрэўцаў, тырчэла толькі з зямлі ўдзірванелая зямлянка і побач ляжала грудка акоранага, пацямнелага бярэвення. На дварэ — старая гаспадыня, Вікціна маці, і трое, адно пад адно, чарнявых дзяцей. Гэтых Навіцкіх, як і многіх у вёсцы, Кураглядаў ведаў найперш па сельсавецкіх дакументах і толькі крыху ў твар, знаючы, што гаспадар летась падарваўся на лузе на міне.

Падышоўшы, Кураглядаў павітаўся і адразу ашаламіў старую:

— Што гэта вы, грамадзянка, байкатуеце важнае дзяржаўнае заданне?

Тая — у старых, пашытых валёнках, доўгай, да зямлі, спадніцы, паўсачку ды ў цёплай хустцы, хоць на дварэ ярка ды цёпла ззяе сонца, сагнутая, з кіёчкам — адхіліла хустку ад вуха.

— Я не чую, чалавек, што вы гаворыце.

— Чаму не здаеце два пуды бульбы? — пракрычаў ёй у вуха.

— А,— пачула тая.— Вы — пра картофлю... Няма яе, чалавек, дык і не здаём.

Бачачы, што з глухаватаю старой мала толку гаварыць, Кураглядаў павярнуўся да большага, гадоў сямі, босага хлопчыка ў штоніках з салдацкага зялёнага галіфэ:

— Дзе маці?

— Там,— той матлянуў галавой на зямлянку. «Схавалася»,— зразумеў ён.

— Пакліч яе сюды,— загадаў малому.

Той паслухаў яго, вясковага начальніка, адчыніў дзверы ў зямлянку.

— Мама! Вас клічуць.

Нават тут, на дварэ, было чуваць, як адтуль, з зямлянкі, на хлопчыка засыкалі. Ён збянтэжана азірнуўся, шчыра гаворачы ўсё вачыма: маці не хоча выходзіць.

Лявонаў дастаў пачак цыгарэт, пачаў марудна выбіраць, а затым мяць цыгарэціну, хукаць на яе — увайшоў, бач, у свае, «вельмі важныя», клопаты; Кураглядаў, адчуваючы, што трэба паказаць уладу, ращуча накіраваўся да зямлянкі, да дзверцаў, абабітых старою дзяружкай.

— Грамадзянка Навіцкая! — гукнуў.— Выходзь! Жыва! Што за гульні ў хованкі?!

Зазірнуў углыб. Спачатку, пакуль засланяў сабой святло, нічога не ўбачыў у паўзмку, а потым, стаўшы бокам, угледзеў: паблізу ўвахода — невялічкая печачка з чыгуннай плітой, за ёй — стол на кругляках і з абчасаных плашак, воддаль, абапал сцен,— палкілежакі. У кутку, адрачона спусціўшы галаву, сядзела гаспадыня. Не зважала, што ён, старшыня сельсавета, стаіць блізка, кліча выйсці на двор.

— Я чакаю вас!

— Чаго? — павярнула галаву, зірнула на яго.

— Выходзьце — пачуеце.

Яна паслухала, пратупала па земляным доле, паднялася па «лесвіць» — некалькіх аплазаваных, а цяпер ужо замусоленых падэшвамі бяргенцах — і выйшла на святло. Сярэдняга росту, тонкая і худая. Як і маці, у зімовых ваўнках, доўгай спадніцы і хустцыканаплянцы. Здаецца, ёй трыццаць гадоў, а выглядае на ўсе пяцьдзесят. Закашлялася. Ці прастуджаная, ці, можа, нават хвора на лёгкія.

— Вось што, грамадзянка Навіцкая...— калі яна перастала кашляць, прамовіў ён, з усяе сілы выпіскаючы з сябе спачуванне ці, як кажа Уладароў, «мяккацеласць» ды набіраючы стальныя ноткі.— Ты чаму супраць Савецкай улады?

Зірнула на яго глыбокімі, запалымі вачыма. А ў іх — ні крыўды, ні злосці, нейкая адрачоная пустэча.

— Чаму, як паложана, не даеш сама меней два пуды бульбы?

— Калі вам «паложана», дык бярыце...

— Як гэта — «бярыце»? — наўмысна пачаў задзірацца, распальваць сябе.— Ты сама, свядома павінна адгукнуцца на патрэбы краіны і падзяліцца лішнімі запасамі.

— Якімі?

— Кажу ж табе рускаю мовай: здай два пуды бульбы.

— А калі ў мяне ні адной бульбіны ўжо?

— А як жа ты тады жывеш?

— Вось так і жыву на вадзе і траве.

— Разжалобліваеш! — ухмыльнуўся.— Ухіляешся!

— Бярыце! — нечакана ў яе шараватых вачах бліснулі злыя агеньчыкі, і яна ступіла да яго, закрычала. Адкуль толькі ў яе, дахадзягі, з'явілася столькі жывасці.— Усё забірайця! Зямлянку гэтую гнілюю! Мамусю! Дзяцей! Вам жа ўсё паложана!

— Ты гэта...— ад нечаканасці аж запнуўся і адступіў.— Не дуры! Не адной табе нялёгка. Усёй краіне цяжка!

— Я ўсёй краіны не накармлю.

— Ясна, ты толькі сама пра сябе думаеш.

— А хто пра мяне, пра маіх дзяцей і маці паклапоціцца? Вы? Краіна? Вы глядзіце толькі, як што ўварваць. Ды сыкаеце пры гэтым: маўчы! Не пікні!

— Ты што — не разумееш, як абнясіліла краіну вайна?

— На добры толк вас, балбатуноў, за гэтую вайну трэба на кастры паліць. Шушукаліся шушукаліся з Гітлерам, а потым удвух нас рабавалі, білі, палілі, у зямлянкі загналі... І цяпер душу вытрасаеце, апошняе забіраеце...

— Ты!..— захліпнуўся ад злосці.— Трымай, дурніца, язык за зубамі! Давай два пуды насенкі, і канец спрэчцы! Паказвай, дзе капец.

— Вунь, за зямлянкай.

Рушыў па ўтаптанай сцежачцы за зямлянку. Сапраўды, паблізу на ворыве па адзін бок — груды зямлі, па другі — куча саломы, а пасярод — яміна. У ёй толькі старая саломка. Нават ні аднаго гніляка няма.

Вярнуўся. Напаў:

— Куды перахавала насенку?

— У...— здаецца, хацела са злосці папростаму, груба сказаць, але не паспела, забіў дых кашаль.

Якраз пад'ехаў сюды на калёсах Мішка. Кураглядаў паклікаў яго пальцам: хадзіхадзі. А калі той паслухмяна падышоў, загадаў:

— Ідзі ў зямлянку, правер, ці не схавана там пад палкамі бульба.

Той знікавеў перад удавою, бадай, самай гаротнай у вёсцы жанчынаю, але ўбачыўшы яго строгі позірк, шпыбнуў у зямлянку і неўзабаве выскачыў адтуль, развёў рукі.

— Няма.

— Абследуй поле,— зноў загадаў Кураглядаў і сам пайшоў за ім. За зямлянку, за дзічкугрушу.

Нідзе ні грудка, ні свежай пляміны. Праўда, вунь воддаль, пры аселіцы, свежая ралля. Рушылі туды. Ага, нядаўна рыдэўкай перакопана, можа, і соткі дзве зямлі.

Пачаў корпаць,наском бота ў ямінцы. Праз хвілінудругую выгарнуў наверх трэць разрэзанай бульбіны.

— Бачыў ты! — абурыўся.— Хуценька пасадзіла, каб не даць! Не, нас не акалпачыш!..— І да Мішкі: — Ідзі бяры рыдлёўку. Выкапаем!

Мішка вытрашчыў вочы: што?

— Чуеш, сабачая морда? — раўнуў на яго Кураглядаў.— Бягом, такую тваю, па рыдлёўку!

Мішка падбегам пашыбаваў да зямлянкі, але калі хацеў узяць рыдлёўку, яго апярэдзіла гаспадыня.

— Размазня! — вылаяўся Кураглядаў на Лявонава. Той стаяў безуважны і курьў, звальваючы ўсё на яго, цывільную ўладу, нібы не бачачы тут ніякага крыміналу.

Дахадзяга Навіцкая замахнулася рыдлёўкай на Мішку — той, закрыўшыся рукамі, адскочыўся. Навіцкая ж пашыбавала з паднятай уверх рыдлёўкай сюды, да яго. Дробны твар яе быў перакошаны, нават звар'яцелы.

— Вон! — залямантавала.— Засяку!

Чорт ёй, раз'юшанай бабе, верыў, возьме і смаляне кантам па галаве!

— Ты кінь гэта,— ён наструніўся.— Ты ведаеш, што такое напад на службовую асобу, якая выконвае дзяржаўныя абавязкі?!

— Рабаўнікі! — не зважала на яго перасцярогу тая.— Сірот зводзіце са свету!

— Апусці лапату! — закрычаў, але гатовы ў любую хвіліну, як і Мішка, адскочыцца.— Не падыходзь! Іначай арыштуем і складзём акт як на тэрарыстку! Здадзім у энкавэдэ!

— Вязі, садзі, як пасадзілі добрых людзей, Грыгарцэвічаў! — Навіцкая павар'яцку была смелая.— Я не баюся турмы. Для мяне няма большай турмы, чым тут!

Але нечакана, ці то адумалася, ці то не асмелілася ўдарыць чалавека, апусціла рыдлёўку і абмякла. Нават больш — адчаілася ад таго, што магла ўчыніць у шале. Аб'язджаючы далоньмі па чаранку, апусцілася долу, заплакала. Аж затрэсліся худыя плечы.

— Божа! Чаму, нашто такія пакуты?! Жылі, усе былі здаровыя, было што абуць і з'есці, а гэта... Хоць жыўцом у магілу кладзіся...

— Масква слязам не верыць,— сказаў цвёрда.— Маеш ці не маеш, а каб два пуды бульбы здалаі Пазыгч, украдзі, але здай!

Чула ці не — ён не далытваўся, абышоў і падаўся да вуліцы.

— Стаіш, як... слуп! — накінуўся на Лявонава, які ўжо нервова даставаў з пачка новую цыгарэціну.— Не запыняеш замаху на кіраўніка!

— Баба, удава...— адраўдаўся той.— Плача гэтак...

— А мне напляваць! Мне трэба здаць ад сельсавета не меней пяцьсот пудоў бульбы. Не здам — мала партбілет пакладу ці з пасады пайду, у закратаваным вагоне на лесапавал альбо ў руднік паеду... І табе, гэткаму добранькаму, не паздаровіцца!

— Паверце, людцы добрыя, няма ні бульбіны,— заныла побач старая і, ведаючы, што нічога не пачуе, вяла сваё: — А на дачку не майце зла. Яна добрая, талковая, але ёй цяжка без гаспадара. Яна ж адна і на дзяцей, і на мяне.

Кураглядаў ведаў: гаварыць, спрачацца са старой — пераліваць з пустога ў парожняе, мякчэць, а то і расчульвацца звыш меры. Не толькі ім адным цяжка, усім цяпер нялёгка. Але калі трэба найперш дбаць пра вялікае, дык трэба. Ён адварнуўся ад жанчыны, закурыў.

— Большыя дзеці ў школу не хадзілі зімой, не было чаго абуць,— зайшла збоку, гула тая.— Лес во гніе, няма каму яго да ладу давесці. Можна, калі абудуюцца людзі, дык паможа хто...

— Куды цяпер паедзем? — зморшчыўся ад жаласнай старой, як ад назойлівай мухі, Лявонаў.

— Ты сваё тут давядзі да канца,— адказаў Кураглядаў.

— Што?

— Штошто! А яшчэ правапарадак! Арыштуй маладзейшую!

— Як? — вылупіў той вочы.— Ці трэба звязвацца з бабаюўдавою!

— Хіба не бачыш: уся вёска за намі назірае? Цяпер такі момант, што нельга і бабе даць узяць верх! Над намі, над уладай!

Лявонаў слухаў.

— Завядзі ў сельсавет, складзі пратакол спробы замаху на жыццё старшыні сельсавета,— павучыў Кураглядаў.— Няхай усе ведаюць: за такое будзе суровая кара! Пазвані ў раён: везці туды ці прыстрашыць і адпусціць.

Лявонаў пачухаў патыліцу, зморшчыўся: але, праўда, трэба ўжыць свае паўнамоцтвы. Падаўся да дзёрзкай гаспадыні гэтага двара. Тая цяпер не агрызалася, не нападала, паслухмяна паднялася і паволі, апусціўшы галаву, пакльпала перад ім. Да зямлянкі, а пасля і да сельсавета.

— Пакліч, Апанас, сведак,— сказаў яму Лявонаў. За аднаго сведку, падумаў ён, будзе верны Мішка.

Яшчэ дваіх гукнуў — найбліжэйшых суседзяў.

Лявонаў павёў «тэарыстку» ў свой, участкаўскі, пакой, а Кураглядаў падаўся ў свой кабінет з адчуваннем, што сёння ў яго надзвычай важны паядынак з Янкавінамі і што гэтую, на першы погляд, побытавую, а на самай справе палітычную сутычку трэба

толькі выйграць. Гэты выйгрыш высока ўзвысіць яго, змусіць усіх дрыжэць перад ім. Людзі паважаюць найперш сілу, цвёрдую ўладу; іхнія абурэнні, затоены гнеў — дробязі, адмысловы клопат для Мірзоева. Вынюхваць, падслухоўваць і выпытваць чужыя думкі і пачуцці, размовы. Каб душыць крамолу ў зародку.

Цярпліва, доўга сядзеў у кабінёце, пакуль Лявонаў, канечне, выцягваў «прызнанне» ад Навіцкай, грозна атакоўваў яе з усіх бакоў, страшыў, дапытваў сведак і пісаў патрэбныя паперы. Там, у тым пакоі, было даволі спакойна; Навіцкая ўжо не крычала, а, як чулася праз няшчыльна зачыненыя дзверы, плакала ды, уздрыгваючы, адказвала нешматслоўна Лявонаву.

Можна, праз гадзіну некаторыя сведкі падаліся дадому, а да яго сюды зазірнулі Лявонаў і янкавінскі мужчына — здаецца, Емельяновіч ці як яго там. Стары, барадаты, у панашаным суконным фрэнчы, у такім жа суконным галіфэ, у лапцях. Закамячыў у руках выцвілую брылёўку.

— Гавары, дзед, сваё Апанасу Лукічу, — сказаў Лявонаў.

— Гэта я магу даць два пуды картофлі за яе, — прамовіў нясмела селянін. — Праўда, у яе ўжо няма ні картофліны, ні лушпіння.

— Гэта — ваша асабістае дзела, — буркнуў Кураглядаў. — Каму памагаць, а каму — не.

— Адпусціце, таварышок, яе дадому, — папрасіў Емельяновіч. — Хворая, дзеці малыя, старая маці...

— Дык што будзем рабіць, Лукіч? — бачачы, што ён сядзіць нерухома, запытаў Лявонаў, паказаў яму спісаныя лісты паперы. — Пра такою складзены, сведкі падпісаліся. Будзем званіць у міліцыю?

— Пашкадуйце, людцы, няшчасных, — зноў папрасіў стары, прадчуваючы, што з гэтай Навіцкай можна быць тое, што і з дзядзькам ды пляменнікам Грыгарцэвічамі: возьмуць і не выпусцяць. — Ведама, гаротніца, не стрымалася...

— Гэтая гаротніца магла ўлажыць мяне! — хмыкнуў Кураглядаў. — А ў мяне — жонка, дзіця. Прыедуць вось хутка сюды...

— Даруйце ёй, — зноў закамячыў брылёўку стары.

— Ну, калі папрасіць выбачэння, — зміласцівіўся ён. Лявонаў падаўся і прывёў сюды заплаканую арыштаваную.

— Прасі, грамадзянка Навіцкая, выбачэння ў таварыша Кураглядава за нанесеную яму знявагу, — сказаў ёй.

Тая прыхінулася да вушака і ўсё яшчэ заходзілася ад плачу, толькі цяпер ціхага, глыбокага, наколькі быў яе боль.

— Прасі, кабета, — павярнуўся да яе Емельяновіч. — Дык адпусцяць дадому, чапаць не будуць.

Тая не прамовіла ні слова.

«Бач! — занелюбіў Кураглядаў.— Голая, галодная, а з норавам!»

— Прасі, Вікчечка!

Тая падняла затуманеныя вочы на свайго блізкага суседа — канечне, каб той не ратаваў яе, дык зірнула б з нянавісцю, а цяпер — нібы са здзіўленнем: што вы кажаце, дзядзька?!

— Пакланіся, падумай пра дзяцей...

— Божа! — цяжка, надрыўна выц мхнула, спрабуючы пераадолець пакуты.— Дзе ты, Божа?!

— Бог табе не паможа, а вось таварыш Кураглядаў выратаваць можа, калі будзеш разумная,— прамовіў Лявонаў.— Дык будзеш прасіць выбачэння ці мне званіць у міліцыю?

— Выбачайце...— выціснула з сябе, уніжаючыся як жанчына, як чалавек, закрыла далоньмі твар, нібы хаваючы гнятлівы сорам.

— Ладна,— задаволіўся Кураглядаў.— Але глядзі! Будзь законапаслушнай, свядомай і не смей гаварыць абышто, кідацца са зброяй на ўладу! Ідзі!

Тая, зноў загаласіўшы, выйшла з кабінета, з плачам падалася па вёсцы. Емельяновіч моўчкі пакланіўся і ціха, задам вымкнуўся на калідор.

— Перамога! — падхапіўся, пацёр рукі задаволены, нават шчаслівы Кураглядаў.— Вялікая наша з табой перамога! Вось так трэба з імі, аднаасобнікамі, паводзіцца! Не міндальнічаць! Вось паглядзіш: у маім сельсавеце ўсе здадуць бульбу! І здаровыя, і калекі, і ўдовы ды сіроты!

— Дык што? — пазмоўніцку ўсміхнуўся Лявонаў.— Частуеш? Са свайго фонду?

— Можна. Хадзем, скажу, каб Франя падавала на стол.

23

3 «Хронікі» Апанаса Кураглядава

4. ПЕРШАМАЙ

«Помніцца адзін з пасляваенных Першамаяў у Янкавінах, калі я там быў, так сказаць, мясцовым Калініным. Як і цяпер, перад вачыма: тая святочная раніца, тое не зусім спрыяльнае надвор'е — высь уся ў нізкіх цяжкіх хмарах, з іх крапае дробны халодны дождж, і пад ім нясмела ды няўтульна адчувала сябе яшчэ кволая, маладая зелянота. Вельмі ж была празрыстая і далікатная, нейкая безабаронная.

Помню да дробязі: калі выйшаў з дому на двор, дык мяне аж узяла злосць, нават хацелася памахаць кулаком на неба — парушыць жа, сапсуе яно.свята. У плашчпалатцы, у ботах, я, як янкавінскі правадыр, прайшоўся па вёсцы, хочучы зірнуць, ці вісяць учора вывешаныя чырвоныя і чырвоназялёныя сцягі — летась хтосьці з нягоднікаў пазламыснічаў: сарваў, заткнуў недзе чырвоныя палотнішчы, зганьбіў транспаранты з ідэйнымі лозунгамі і выкалаў вочы правадырам на партрэтах. Сёлета не зачাপілі нічога, як вісела ўсё, так і вісяць. І на сельсавецкім будынку, і на школьным зрубе. Значыць, заходнікі пачалі ўжо прывыкаць да нашых, савецкіх, атрыбутаў, зразумелі душой і целам, што яны тут ужо навечна, а падругое, аднаасобнікі і хутаранцы адчулі: закапызішся, заб'еш капытамі — жарты будуць малыя, пойдзеш туды, куды пайшлі ўжо некаторыя занадта разумныя і смелья...

Можна дакладваць у раёв: пакрыху, але перавыхоўваюцца...— усцешыўся я тады.— Канечне, пад кіраўніцтвам сельсавета — гэта значыць, пад маім...»

На школьнай сцяне, што ад вуліцы, я прышпіліў кнопкамі партрэты членаў Палітбюро, з хвіліну пастаяў, палюбаваўся, якія салідныя ўсе нашы рабочасялянскія правадыры, а затым, трымаючы пад пахай яшчэ адзін скрутак партрэтаў, закрочыў назад — да цятадэлі мясцовай улады, да сельсавета.

На вуліцы — нідзе амаль нікога. Толькі сямтам хтосьці яе праройдзе, ідучы да суседа, ці хтосьці бярэ ў калодзежы ваду, нясе яе ў вёдрах. Пахне дымам, што ідзе амаль з кожнага коміна хат і зямлянак, чутны дзіцячы плач, далекаватае мычэнне — звыклы вясковы антураж. Зарыпелі калёсы, дуга і гужы ў двары таго Емельяновіча, што ратаваў удаву Навіцкую ад арышту,— гаспадар вёз гной на сваё поле.— Гаспадар,— сказаў яму,— сёння ж свята, а ты...

— Калі будзем многа святкаваць, дык застанемся без хлеба і картофлі,— адказаў ён мне.

Несвядомы, як і многія тут, лічыць: ага, раз сёння не нядзеля, будні дзень, то і не свята. Можна працаваць. Не тое, што было некалі ў нашым Ветраве: зранку гуўзвінеў на ўсё наваколле рэпрадуктар, клікаў на ўрачыстасць. Амаль усе апраналіся ў лепшае, высыпалі на вуліцу, ішлі да ларкоў, піліелі, танцавалі і спявалі пра наша шчаслівае жыццё. А тут... Для заходнікаў Першамай, Вялікі Кастрычнік — не святы, штосьці ўмоўнае, а то і чужое, ім даражэй за ўсё Каляды, Вялікдзень, усякія фэсты. Адным словам, іх моцна трымае касцёл, вера. У касцёл, як заўважыў, ходзяць кожную нядзелю цэлымі

вёскамі. Летам мужчыны і жанчыны, дзеці ідуць туды босыя, а туфлі і боты нясуць за плячымі альбо ў руках, летам і ўвосень, калі пачынае спець гародніна і садавіна, калі ёсць масла ці мёд, каля касцёла — вялікі кірмаш. Сюды прыязджаюць нават калекі з Вянкоў, Стоўбцаў і Баранавічаў, прадаюць рознае начынне для веласіпедаў альбо калёс ды плугоў. Што да моладзі, дык яна імкнецца на такое агромністае людское зборышча яшчэ і для таго, каб нагледзець тут сабе з іншых вёсак спрытную дзяўчыну альбо спраўнага хлопца.

Карацей, я нямала тады думаў, як весці антырэлігійную работу, разбурыць мясцовы стары лад, адвабіць ад касцёла і прыблізіць да сельсавета і клуба. Да слова, з Мішкам крыжы ўночы выварочвалі і звозілі, капалічкі буралі, на кожным сходзе бэспіў за такую вялікую рэлігійную адурманенасць. Зразумейце, убіваў у галовы, рэлігія — гэта опіум для народа, трэба верыць не ў біблейскія, ксяндзоўскія казкі, не ў Езуса, а ў навуковы марксізмленінізм, у Леніна-Сталіна, у сацыялізмкамунізм, які яны зрабляць раем не на тым свеце, а тут. Не скажу, што я шмат чаго тут дабіўся, але тагосяго адварнуў ад рэлігіі, а ўсіх змусіў хадзіць у касцёл радзей і не зусім адкрыта.

Тады, калі я вярнуўся да сельсавета, то там ужо чакалі мяне. Аўталаўка з раёна, каля яе — знаёмы малады каржакаваты шафёр па мянушцы Цыркач, таўставатая, сярэдніх гадоў прадаўшчыца Лёдзя ў куфайцы паверсе белага халата і крутленькі паджылаваты Швавараў — лектар райкома партыі. Аўталаўку ў такія дні прысылалі з хітрыкай — каб хоць ёй прывабіць люд да нашага свята. Звычайна прывозілі тоеёе, як кажуць, з мануфактуры, жалезныя вырабы, напітак, пячэнне, віно.

— Прыбылі на падмацаванне, Лукіч,— падаў мне руку чырвоненькі, зранку падпіты Швавараў.

— Ды бачу,— лагодна ўсміхнуўся я, адчуваючы казытлівы пах свежых булчак і магазіннага адзення, павітаўся з усімі.

— Калі загадаеце пачынаць гандаль? — запытала бойкая прадаўшчыца, саламяная ўдава, несусветная махлярка, любіцелька пакатацца з шафёрамі ды пакачацца ў складзе на мяшках з грузчыкамі.— Цяпер альбо пасля маніфестацыі?

— Пасля,— адказаў я, ведаючы, што янкавінцы, купіўшы што-небудзь, адразу разыдуцца.— Цяпер паказвай тавар.

Прадаўшчыца і шафёр пачалі ўстанаўліваць палаткупарасон, а мы з Піваваравым пайшлі да мяне. Снедаць. Раённае начальства любіць рабіць сваё, а таксама пахваліць цябе толькі на сытны жывот (калі прыедзе які ўпаўнаважаны непітушчы альбо хворы, скажам, на

печань ці ныркі, дык бяда, не падступішся да яго, змрочнага і незгаворлівага, закусае, як чмель).

Калі зайшлі, Франя мігам паставіла на стол бліны, патэльнію з салам і яйкамі, ну, а я, ясна, бац пляшку гарэлкі на стол. Не вялікая шпышка гэты Півавараў, але ўсё ж шпышка, няхай лепш будзе задаволены, пахваліць, чым злы на цябе ды зганіць.

Мужчыны мы былі ў сіле, загартаваныя да гарэлкі, уміг дзербальзнулi ўсё. Па позірку Піваварава бачу: мала, яшчэ хоча. Дык яшчэ адну бутэльку белай падаю. Смальнулi. Я добратакі падпіў, але трымаюся, хораша мыслю і разважаю, не хістаюся, а вось госць звяў, сцюцюрыйся, а калі пачаў ікаць ды дзеўбаць носам, прыйшлося завалачы яго ў лепшы пакой на канапу.

Праз гадзіны дзве, калі сабралася ладна люду каля аўталаўкі, прыйшлі дзеці ў чырвоных гальштуках, з горнам і бубнам, буджу яго. Храпе як пшаніцу прадаўшы. Дык я бутэлечку нашатыру яму пад нос. Зацягнуўся, а потым зачмыхаў і падхапіўся, лыпае няўцямна вачыма.

— Ідзі, таварыш лектар,— кажу,— закатвай ідэйную рэч!

— Шклянку...— мармыча. Падаю. Вады.

— Не,— круціць галавой.— Шклянку гарэлкі!

— Ты — што? — асякаю.— Ты і так языком ледзь варочаеш!

— Давай! — патрабуе.— І трыбуну! Графін з вадой! Можа, не паверыце: гахнуў паўбутэлькі, падхапіўся на ногі і кажа:

— Падымі за валасы на патыліцы вяршок галавы і паглядзі, ці ўсё там у парадку?

— Ты з глузду з'ехаў, ці што?

Браце мой, сам ухапіўся за валасы і сапраўды падымае вяршок галавы. Ледзь не як вечка. У галаве, там, дзе павінны, можа, быць мазгі, цёмна, але, здаецца, відаць стужка і дзве катушкі на штырах.

Я аж анямеў: мала выпіў, нейкую няшчасную бутэльку гарэлкі, а мроіцца чорт ведае што! Швавараў жа, бачу, націскае гузік на пінжаку — штосьці штоўкнула, стужка пайшла, катушкі закруціліся, шумпіск чуваць, як на заезджанай патэфоннай пласцінцы. Скажу шчыра, я тут і дар мовы страціў.

— Толькі ты маўчы пра гэта! — замямліў асалавелы Швавараў.— Гэта — наш вялікі ідэйна-прапагандысцкі сакрэт, наша магутная патайная сіла. Нам, ідэолагам, мазгі не трэба, іх ад нас забралі, а далі адмысловы механізм...

Апусціў ён накрыўку на галаве і — на двор. Спачатку хістаўся, ішоў, нібы ганяючы гусей, але калі ўбачыў трыбуну, графін з вадой, — шусь за яе, руку ўгору. Відаць жа: п'яны, як грязь, але зусім нечакана для ўсіх застракатаў, як чэргамі, цвярозым і ўзнёслым голасам:

— Таварышы! Мы жывём у нялёгка, але шчаслівы час! Пад мудрым кіраўніцтвам таварыша Сталіна і партыі мы натхнёна і самааддана пераадольваем усе цяжкасці, з кожным днём поспехі нашы ўсё большыя і большыя...

Стаю паблізу трыбуны, гляджу на п'янага прамойцу і вачам, вушам сваім не веру. А той, далібог, не меней гадзіны як з кулямёта смаліў! У канцы прамовы «ўра» закрычаў. Праўда, не зусім «ура», а — «урррр...». Нібы заела штосьці ў яго галавемеханізме.

Пазней я яшчэ не раз па сакрэце бачыў, як гэты і іншыя лектары вось так усе кампаніі партыі і ўрада прапагандавалі, грамілі ворагаў народа і акул імперыялізму, хвалілі наша слаўнае жыццё. Праўда, калі не вытрымліваў і прызнаваўся, што ёсць такія галовы, дык ніхто з неасвядомленых не верыў. Усміхаліся: от, п'яны ты, Кураглядаў, быў, дык табе штосьці недарэчнае прытрызнілася. Каб чалавек такую, жалезную ці чыгунную, галаву меў, дык як бы яна штурхала яго да гарэзкі! Ёй бы не такога пітва, а змазачнага масла хацелася б! Адукаваныя, але таксама адлучаныя ад вялікай палітыкі строілі кепікі, як з дурня: вычыталі вы, Апанас Лукіч, недзе пра гэта (некаторыя нават прозвішчы пісьменнікаў і іхнія творы называлі, хоць я тых кніг у вочы не бачыў), але выдаеце як за сваё.

Я ж, паўтараю, не баіў і не баю пра трызненні альбо пра кімсьці напісанае, я расказваю пра тое, што ведаю. Ды і цяпер, у наш перабудовачны ўжо час, многія дэпутаты на сесіях, заўважце, якраз так выступаюць, гавораць пра тое і так, як ім запраграмавана. Адключы ад каторага тую праграму — усё, каюк, ні аднаго свайго, тым больш разумнага, слова не скажа.

Карацей, як споўз Швавараў з трыбуны — дык амаль на чатырох пагробся. Я яго — пад пахі ды зноў на ложка. А сам вярнуўся і пачаў кіраваць святам: дзеці вершы пра Сталіна, пра сваё шчаслівае юнацтва, пра партыю і Першамай чыталі, пад баян спявалі і танцавалі. Канечне, я змушаў, каб усе глядачы горача пляскалі.

«Всяліцеся, чэрці! — ушчуваў.— Калі хто не будзе вясёлы, значыць, той настроены паантысавецку!..»

Сурова, скажаце? Што — трэба было цырымоніцца, не спяшацца прывіваць наш лад, цацкацца? Но, дарагія. Тады ўста чоўка была іншая, і ішла яна з высокага верху.

Калі Ледзя распрадала ўсё, вывалак я з хіты Піваварава. Ледзя ў кабінку села, а лектара мы ў буду, як мяшок з бульбаю, укульнулі, і паехаў ён у раён сонны, як самы прасты смяротны, што падкі да гарэзкі.

Калі праводзілі гасцей, а гэта значыць, як след адсвяткавалі Першамай, я, зразумела, хацеў расслабіцца з Клопикавым і

Навуменкавым, да якіх у меру праяўляў і гнеў, і міласць. Як, можа, і кожны кіраўнік да сваіх падначаленых. Канечне, нельга быць дзяржымордаю і жывадзёрам, здзекавацца з тых, вад кім ты, але і нельга міндальнічаць. Што ні кажы, не такая яна бязглуздая ўжо, гэтая тэорыя — бізуна і перніка.

Але толькі зайшоў я з хлопцамі ў свой дом, да яго легкавічок падкочвае. Зноў госці. І зноў, канечне, з раёна. О, выходзіць сам Уладароў, хуценька абыходзіць машыну, адчыняе з правага боку дзверцы і падае руку. Трымаючыся за яе, з пярэдняга сядзення падымаецца і лёгка выпырхвае яго сакратарка, Валянціна Мікалаеўна.

— Агас, братва! — кажу Клопікаву і Навуменкаву.— Уцякайце праз тылавое акно, а я выскачу сустракаць высокага госця.

Ясна, тыя — ходу, а я — на двор ды з ласкай і ўсмешкай:

— Калі ласка, Уладзімір Пятровіч! Калі ласка, Валянціна Мікалаеўна! Які прыемны сюрпрыз! Якая радасць мне, тутэйшаму мядзведзю!

Уладароў — фацэтны. Цяпер не ў строгай сталінцы, а ў новенькім, мусіць, амерыканскім, клёшным касцюме, у белай кашулі і пры гальштуку, добра пастрыжаны і выгалены, узнёслы. Светлавалосы прыгажун. Як Фадзееў — той, што пісьменнік.

— Не супраць нас? — усміхаецца.

— Што вы, Уладзімір Пятровіч! Просім! Як самага дарагога госця!

— Дзякуй, Лукіч. Забяспеч нам з Валянцінай Мікалаеўнай тут, у глушы, культурны адпачынак.

— Калі ласка! Калі ласка!

Гляджу я на яе і вачам сваім не веру: у прыёмнай Уладарова яна заўсёды ў строгім чорным касцюме, у белай мужчынскай кашулі і пры гальштуку, недаступная, партайбаба, а цяпер — у прыгожай белецькай, даволі караткаватай сукенцы з прыгожым стаячым каўнерыкам і банцікам, з вялікаю чырвонай кветкай на грудзях. Усміхаецца нармальнай жаночай усмешкаю — ладная фіфачка, далібог.

Карацей, зацягнулі фіранкі на вокнах, селі за стол. Спачатку выпілі шампанскае і каньяк, што прывёз Уладароў, а потым узяліся за маё пітво. Расслабіліся, змяніліся, сталі зусім іншыя людзі: Уладароў так і сыпле анекдотамі, часамі нават вельмі салеўнымі і крамольнымі, за якія звычайна за шкірку хапаюць, Валянціна Мікалаеўна, падпіўшы, разружавелася, зьяе вачыма, какетнічае з намі, двума сокаламі. Я ж таксама, калі добры настрой, калі захачу, умею якойнебудзь цыпе фіміям паддаць. Паставіў пласцінку — патанцавалі, пагарэзавалі, як звычайныя маладыя людзі.

— Ой, Афанасій Лукнч! — аж млее яна.— Какая вы прелесть!

Праўда, я лішняга сабе не дазваляў. Спрабаваў толькі спаіць Уладарова, каб ён першы мёртвы забурьўся ў пасцель, але нават і мне, загартаванаму байцу, было не па сіле ўзяць верх.

— Наноч не паедзем праз лес, не панясёмся пад бандыцкія кулі,— кажа потым Уладароў.— У цябе, Лукіч, пераначуем.

Я сумеўся трохі на гэты конт, а Валянціна Мікалаеўна — хоць бы што. Калі патушылі святло, легла з Уладаровым на адзін ложка. Спачатку мы перамаўляліся, а потым, калі мае госці пачалі паміж сабой шаптацца, вуркатаць, як галубы, хіхікаць, я зразумеў: не замінай. Я наўмысна захроп — прыкінуўся, што сплю.

Што тут, брат ты мой, пачалося! Ці танец чмяля, ці танец завірухі — не ведаю. То так яны, то гэтак! Я, хоць не быў манахам, але такога бою не бачыў, не вытвараў. Хто б мог падумаць, што гэтая зашпіленая на ўсе гузікі афіцыйная сухарка здольная на незвычайныя свавольствы!

Неяк пазней, калі Уладарова панізілі, перавялі ў іншы раён, я пры сустрэчы напамніў яму пра тую бурную ноч і сказаў, што лічыў яго былую сакратарку не толькі сухой, бясстраснай, але і пажаночаму наўйнай.

«О, гэтыя наўняны!..» — толькі пахітаў ён мне галавою ў адказ.

5. ЖОНЧЫН ПРЫЕЗД

Нядоўга я халасцякаваў пасля ад'езду з Янкавін майго земляка, Сяргеева. Падаюць на пачатку лета тэлеграму: «Еду, дарагі Апанаска. Сустрэкай, Маруся».

Запрог жарэбчыка ў брычку і — гайда ў Стоўбцы, на станцыю. Стаю, чакаю маскоўскага цягніка. Вось прыходзіць. Людзі з яго высыпаюць. Выгледжваю: дзе ж мае? Здаецца, няма. Няўжо вунь тая невысокая бабулька з худым і цыбатым хлапчуком? Яны! Мая Маруся — прыгорбленая, у гумовіках на босую нагу, у куфайцы — і сын, падобны на мяне, як дзве кроплі вады! Забіласязаныла мае сэрца: божа мой, гэтае непрывабнае, хілае стварэнне — мая жонка? Ды яе ж год трэба адкормліваць! І ўсё роўна...

Стаю, маўчу. Маруся з сынам толькі абвялі мяне позіркам — мае бліскульныя хромавыя боты, спраўныя афіцэрскія галіфэ і мундзір, мой поўны твар — і выглядаюць па баках. Хочаш ці не хочаш, а трэба аклікаць.

Як падаў голас, дык Маруся аж выпусціла з рук хатулёк і ўспяснула далоньмі:

— Апанас? Ты?

— А што — непадобны? Змяніўся?

— Начальнік!

Падышоў, прытуліў. Прыпала да плечука, плача.

— Мы лічылі: ты загінуў. Каб не Сяргеёў, дык нічога і не ведалі б пра цябе...

— Збіралася ўжо выйсці за другога?

— Што ты...— залілася слязьмі.— Ападругое, у нас усіх мужчын можна на пальцах пералічыць...

Сын глядзіць на мяне як на чужога. Калі ехалі ўжо ў Янкавіны, даў ім хлеба, сала. Ядуць, аж калоцяцца.

— Які смачны хлябец, якое смачнае салыца! — плачучы, цешыцца Маруся.— Усё аж растае ў роце.

— Ешце,— адказваю.— Штошто, а хлеб ды сала будуць вам заўсёды...

Вёска сустрэла Марусю, мушу сказаць, са спачуваннем, нават прыхільна. Дала ёй жаночага адзення, навучыла, як рабіць грады, што і колькі тут садзіць ды сеяць. Калі я з янкавінскімі мужчынамі заўсёды, як кажуць, быў на адлегласці, то Маруся хутка пацягнулася да жанчын. Цяпер, пад старасць, не толькі размаўляе памясцоваму («грыбэ», «лясэ»), але і ўкасцёл ходзіць. Ятоне, нічога мясцовага не прымаю, вёў і вяду сваё.

Сямейнае жыццё маё, ясна, было няпростае. Не меў я цягі да Марусі, шукаў уцех на баку. Ды во прайшла маладосць, адышлі, згубіліся недзе вабных каханкі, пайшлі з дому сыны, дажываю свой век з ёю, Марусяй».

24

Сцяпан, мокры па грудзі, акалелы, стомлены, нават, бадай, упершыню ў жыцці знясілены, плёўся і плёўся ў глыб Налібацкай пушчы.

І раптам зусім нечакана:

— Стой!

Ён уздрыгнуў, нібы яго знянацку хлістанулі пугай, выпраміўся і не запыніўся, а замёр на месцы. Дзе і хто затрымлівае так рэзка і рашуча? Што — не толькі дагнала, але і забегла наперад ды сустракае чэкісцкая пагоня?

Баючыся лішне паварушыцца, усё ж павёў тудысюды вачыма. Вакол — укаранелы высокі сасновы бор, рыжая мяккая ад начной сырасці ігліца, густыя цёмназялёныя ядлаўцовыя кусты, наперадзе — зялёная лапіна: астравок ужо высакаватай папараці, светлазялёных гонкіх бярозак. Яны ахутаны рэдкім туманом, а ён лёгка прасвеч-

ваецца, блішчыць ад яшчэ нябачнага тут, але ўжо ўзнятага над зямлёй ранішняга сонца. Мусіць, адтуль, з расянай падружоўленай гушчэчы, і пачуўся грозны мужчынскі вокрык:

— Рукі ўверх! Нуу!!! Падняў.

— Падыходзь!

Сапраўды, голас адтуль, з астраўка. Дзе дзенешся. Ні назад, ні ўбок не лапанеш: усюды тут ён як на далоні. Не пасее зрабіць некалькі крокаў, як пальнуць па ім. Паслухмяна пакрочыў на голас, аддаючы сябе ў чыесці рукі.

— Стой!

Уладны бас зноў запыніў Сцяпана, але ён, хоць меў добры зрок, зноў нікога нідзе не ўгледзеў. Відаць, гэты чалавек увабраўся ў штосьці зялёнае і ўдала затаіўся.

— Кідай на зямлю зброю!

Ён асцярожна развёў рукі: ды не маю я нічога.

— Рукі — за патыліцу! Паслухаў.

Нечакана варухнулася невысокая, разголістая бярозка, і за яе выйшаў нізкі чалавек у зялёным цывільным балахоне. У руках трымаў наведзены на яго аўтамат. Чырвонаармейскі, з круглым дыскам. За крокаў пяццшэсць чалавек запыніўся, свідруючы прыплюшчанымі вачыма. Вастраносы, даўно ўжо няголены.

«Энкавэдэ? Лесавік?»

Аднак запытаў не ён, а запатрабавалі адказу ў яго:

— Хто такі?

«Што сказаць? — апякла розум і душу думка.— Праўду? Зманіць?»

— Нуну! — рашучы незнаёмец рэзка падкінуў падняў угору аўтамат.

— Я... З вёскі...

— З якой?

Адчуў кожнай жылачкай: вось цяпер рашаецца яго лёс. Калі гэта ўзброены замаскіраваны энкавэдыст, то можа шмат не валаводзіцца, а прыстрэліць тут жа на месцы. Дык што рабіць? Назваць не сваю, а якую-небудзь іншую вёску? Паспрабаваць штосьці наплясці? Але і энкавэдэ, і лесавікі хутка выявяць падман. Для першых усё адно: мані ці гавары праўду — схопяць альбо заб'юць, ад другіх, можа, удасца як-небудзь выкруціцца.

— Нуу!!! — зноў на яго пагрозна наведзены аўтамат.

— З Янкавін,— прызнаўся Сцяпан, і ў яго ад адчаю паслабелі рукі ды ногі.

— Фамілія!

Ад напружання аж пацямнела ў вачах.

— Нуу!!!

Ненавідзячы і гэтага ўладнага чалавека, і сябе за страх ды някемлівасць, зноў прызнаўся:

— Грыгарцэвіч... Сцяпан...

— Куды і чаго ідзеш?

Не, ён — не энкавэдыст. Чэкіст, пачуўшы яго прозвішча, такога не запытаў бы і так сябе не павёў бы. Значыць, з лесавікоў, з тых, хто рабуе магазіны, людзей і замахваецца на жыццё старшынь сельсаветаў, на міліцыянераў і раённае начальства.

— Уцякаю...— адказаў, але зусім аслабелым голасам.

— Штошто? — не дачуўшы, зморшчыўся і запытаў той.

— Уцякаю?

— Ад каго?

«Ясна, лесавік».

Што зробіш, ад свайго лёсу не ўцячэш. Здаўся на яго міласць:

— Ад канвою.

— Ад якога канвою?

— Энкавэдэ.

Незнаёмец змаўчаў. Калі не сумеўся, дык, здаецца, добра не мог уцяміць, што тут і да чаго.

— Ты, часам, не з парашутам і з рацыяй? Цяпер Сцяпан ужо нічога не зразумеў.

— А можа, падасланы?

— Не.

— За што ўзялі? — мякчэй, але паранейшаму недаверліва запытаў той, скінуўшы з галавы башлык. Пад ім была звычайная вясковая цёмная брылёўка.

— Кажуць, за палітыку... За агітацыю...

— Старшыню свайго сельсавета кудынебудзь паслаў альбо нават Сталіна?

— Ды не чапаў я нікога,— адказаў горка.— Прычাপіліся чорт ведае за што.

— Кладзіся,— загадаў той. Але ўжо не бесцырымонна.— Тварам ніц. І выцягни рукі.

Сцяпан падпарадкаваўся, лёг на халодны дол; узброены незнаёмец падышоў, моцна ткнуў яму пад лапаткі аўтаматнае дула, а вольнай рукой пачаў мацаць яго кішэні, паясніцу. Упэўніўшыся, што ён нічога не мае са зброі, адышоўся.

— Садзіся і не рыпайся, калі жыць хочаш,— прамовіў, а сам, ускінуўшы на плячук рэмень ад аўтамата, паднёс да рота складзеныя

далоні і закутаў раздзуті зусім пасавінаму. Неўзабаве такое ж кугаканне пачулася здалёку ў адказ. Пасля гэты неспадзяваны, новы канваір пазіраў на яго моўчкі і ўжо крыху няўважліва, мусіць, душой адчуўшы, што ён і не вайсковец, і не падасланы цывільны, а звычайны няшчасны ўцякач.

«Уцёк ад адных, а трапіў да другіх...— паныла падумаў Сцяпан.— А гэта значыць, што хрэн горкі, а рэдзька не салатзейшая...»

Адрачона апусціў цяжкую галаву між мокрых калень і цярпліва чакаў таго нярадаснага, што будзе далей, усё болей упэўніваючыся, што яго жыццё ўжо зламанае. Раптоўна, неспадзявана і жорстка. Адны ніколі ўжо не даруюць, што вырваўся, лапатнуў з іхніх рук, а другія калі не адбяруць жыцця, дык так убрудзяць, што ніколі не адмыешся. Адно, можа, выйсце: збегчы за свет. Але куды і як уцячэш ад гаспадаркі, Марысі і сына?

«Не выехаў, застаўся тут на сваю бяду...» Як і чакаў, неўзабаве сюды ціха, але ўсё ж чутна падышоў яшчэ адзін чалавек. Гэты — сярэдняга росту, светлавалосы — быў у выцвілай салдацкай гімнасцёрцы.

— Што такое? — запытаў ён у нізкага.

— Ды затрымаў во палітычнага дзеяча,— пакпіў той і паказаў локцем на Сцяпана.— Кажа, дае драла ад энкавэдэ.

Новы незнаёмы запытаў у яго амаль тое ж, што і як зусім нядаўна ўжо выцягваў першы сустрэчны. Пасля ён загадаў заклаці за паясніцу рукі, звязаў іх там сваім рэменем, рэзка і балюча насунуў яму на самы нос брылёўку і пагнаў перад сабою.

Нацягнутая брылёўка закрыла Сцяпану вочы, але не зусім схавала святло: ён добра бачыў тое, што было пад самымі нагамі. Ішлі яны па зялёным расяным востраве, сасновым борам, пасля — па лагчыне і балоце і ўрэшце трапілі ў густым кустоўі на груд. Тут іх сустрэў яшчэ адзін чалавек.

— З парашутам і рацыяй? — паўжартам запытаў той.

— Ды не. Кажа, што тутэйшы.

— Я кога чорта блытаўся тут?

— Разбяромся,— адказаў яго самы апошні канваір, а яму загадаў сеці.— Прачнецца старшы — дапытае.

Рук не вызваліў, брылёўку з твару не прыбраў.

Старшы спаў ледзь не да паўдня.

Калі ён аднекуль заявіўся тут і яму расказалі пра «затрыманага палітыка», загадаў развязаць рэмень. Сцяпан спачатку пацёр занямелья рукі, а потым ужо сам падняў наверх брылёўку.

— Здаецца, я цябе, прыяцель, ведаю,— сказаў гэты старшы. У новых храмавых ботах, у суконным галіфэ і дыхтоўнай белаі кашулі, рыжы і з чырванаватымі вачыма.

І Сцяпан, здаецца, недзе бачыў гэтага яшчэ маладых гадоў мужчыну.

— Ці не знаёмыя мы? — усміхнуўся той.— Ты часамі не былы паліцэйскі?

Ага, ці не камандзір гэта паліцэйскай роты ў нямецкапаліцэйскім гарнізоне, што быў у вайну ў Глебаўцах. Пазнаўшы, Сцяпан стрымана скасіў позірк: зусім непадалёку ўкапаная ў дол і абкладзеная дзірваном зямлянка. Побач — адсунуты груд зямлі з некалькімі зялёнымі кустамі, за грудом — лаз у ямузямлянку. Паднёс груд, заклаў лаз — не толькі зверху, але і зблізку вельмі не ўгледзіш, што пад ім чалавечае жылло.

— Дзе быў у вайну? — запытаў былы паліцэйскі камандзір. Хамічонок ці як яго там.

— У Рубяжэвічах.

— А, усё цяпер ясна,— здагадаўся і той.— Ты бежанецкаваль. Падкоўваў аднойчы майго каня. Ну, а мяне пазнаў?

— Не зусім,— зманіў Сцяпан.— Але бачыў недзе. Зза яго, гэтага Хамічонка, летась да яго і дзядзькі

Францішка прыязджаў лейтэнант з энкавэдэ, распытваў, ці не чулі яны што-небудзь пра былых паліцэйскіх. Сцяпан лічыў, што гэты Хамічонок марсянуў з немцамі, як уцяклі іншыя, аж ён во тут, у пушчы.

— Здаецца, у вайну ты нюхаўся з партызанамі,— сказаў Хамічонок, сеў і закурыў.— Цяпер на службе ў энкавэдэ?

— Не.

— А чаго тут? Скажаш, збіраеш смарчкі?

— Чуліж, уцёк...

— Але ты абмінуў не толькі свае Янкавіны, але і Пруды, Цеснавую, Налібакі.

— Заблудзіўся.

— Дык за што ж цябе ўзялі?

— Узялі дзядзьку, а потым і мяне. Кажуць, за агітацыю проціў Саветаў... У гэтую ноч прывезлі да нейкай агароджы, паверсе яе дрот. Дзядзьку павялі туды, а я ўцёк.

— Ці не былі вы ў Ваўчковым урочышчы?

— Не ведаю.

— Калі гэта ўсё так, то, прыяцель, гэта — сур'ёзна. Там па начах заводзяць машыны і пры іх святле расстрэльваюць люд з бліжэйшых

раёнаў.— Схамянуўся.— Але чаму іменна цябе захацелі пусціць у расход? Ты ж партызанскі паслугачі

— Схапілі па даносе старшыні нашага сельсавета. Кураглядава.

— Праверым,— прамовіў той, а пасля, затрымліваючы позірк на яго ўсё яшчэ мокрых портках, зміласцівіўся: — Дайце, хлопцы, яму сухую апратку. І шклянку самагнёту падайце. Праўду кажа — падумаем, як выратаваць, ілжэ — расстраляем.

25

— Не маніў, прыяцель,— сказаў яму праз некалькі дзён ужо ў цёплай зямлянцы Хамічонак.— Мае людзі пабылі ў тваіх Янкавінах і пачулі: сапраўды, цябе шукаюць органы. У тваёй хаце і ў доме твайго дзядзькі — засада...

Сцяпан нічога не адказаў, прыгнечана маўчаў. Нудзіўся гэтыя дні не меней, чым у зняволенні ў Вянках. Не піў, не гуляў у карты, як іншыя, мала еў і не мог спаць.

— Так што, прыяцель, табе няма дзе дзецца, апроч нас... Ну, самае вялікае можаш стаць дзікомадзінцом. Дадому альбо ў раён не патыкайся: адразу схопяць і паставяць да сцяны...

«Божа мой! — не мог устояць супраць адчаю.— Да чаго давялі! Да зладзеяў і бандзюг!»

— Ну, а дзядзькі твайго, канечне, ужо няма,— прамовіў Хамічонак.— Пальнулі з рэвальвера ў патыліцу і засыпалі зямлёй у адной, як кажуць, брацкай магіле... Чулі і бачылі, як гэта робяць...

Тут, у зямлянцы, схаваўшыся ад дажджу, было некалькі чалавек: рашучы і смелы Хамічонак, пахмурны і, як адчувалася, бязлітасны яго целаахоўнік (былы падначалены па паліцыі), Сцяпан і Філіповіч.

Як уведаў ужо Сцяпан, гэты Філіповіч — сярэдніх гадоў, высокі, светлавалосы і блакітнавокі — адмысловы чалавек. Недзе зпад Слуцка, адзін з ацалелых нашчадкаў тых, хто ў лістападзеснежні 1920 года падьмаў слускае паўстанне супраць Савецкай улады і ладзіў Слуцкую Раду, ён на другім годзе вайны падаўся ў Германію, вучыўся ў нейкай нямецка-беларускай сакрэтнай школе, быў у «арміі Езавітава», пасля вайны трапіў да амерыканцаў, а тыя вось нядаўна скінулі яго з самалёта сюды, у Заходнюю Беларусь. З рацыяй і з вялікімі грашыма. Прыязміўся на парашуце, адразу трапіў у рукі да Хамічонка, а гэты, як хваліліся сябры верхаводы, прыставіўшы нож да горла, здолеў выцягнуць з яго ўсё. Карацей, папростаму Філіповіч — шпіён.

Было вельмі добра відаць: Філіповіч не рады, што мусіць быць з крмінальнай бандай. А вось калі прывялі сюды яго, Сцяпана, ажывіўся і зацікавіўся ім.

— Дык за што вас і дзядзьку, спадар Сцяпан, зняволілі? — запытаў ён цяпер, маючы ўжо права размаўляць з «высветленай асобай».

Хамічонак, дазваляючы перамовіцца ім, палітычным, тым не менш паблажліва з іх усміхнуўся.

— Кажуць, за агітацыю супраць Саветаў,— адказаў ён.— Хоць і дзядзька, і я ніякай агітацыі не вялі.

Філіповіч падаўся бліжэй, сеў каля плашкавага стала, пад насценным гадзіннікам з ланцужком і гірай. Сцяпан жа зірнуў не на яго, а на палкі-лежакі, на напхнутыя сенам матрацы, цяпер засланыя дзяружкмі. Які раз падзівіўся: у зямлянцы было досыць прасторна і ўтульна. Была тут нават чыгунная печачка з трубой — яе, гэтую круглую бляшаную трубу, вольна і лёгка маглі ўсунуць у загадзя падрыхтаваную адтуліну, каб дым з яе ішоў на двор, а таксама ўцягнуць сюды, а адтуліну замаскаваць.

— Але ж вы і ваш дзядзька не любіце бальшавікоў? — захоплена запытаў Філіповіч.— Глыбока ў душы?

Сцяпан не адказаў. Папершае, не меў ніякай ахвоты да такіх гутарак нават тут, асцерагаючыся і гэтага Філіповіча, і Хамічонкавай хеўры, а падругое, не хацеў, каб яго ўцягвалі ў чужое, небяспечнае, а то і злачыннае.

— І ў вёсцы вашай павінна быць шмат тых, хто не любіць гэтых антыхрыстаў...— заўзята прычэпліваўся «амерыканец».— А калі ў адной, другой, у сотай вёсках ды ў гарадах многа незадаволеных, дык гэта спрыяльны грунт для антыбальшавіцкай барацьбы. Гэты грунт трэба спрытна спажыць, зрабіць яго хісткім пад нагамі узурпатарыў...

Чарнявы, можа, і з казакоў, Хамічонкаў целаахоўнік не толькі маўчаў, але нібы нічога не чуў, яго твар быў быццам безжыццёвы; сам Хамічонак, смокчучы цыгарэціну, паранейшаму крывіўся ў паблажлівай, нават ужо грэблівай усмешцы; Сцяпан слухаў безуважна. Пра што гаворыць гэты чалавек? Пра якое змаганне? Гольмі рукамі супраць такой сілы? Гэтая моц пераламала магутную нямецкую сілу. Нікому ж не вераць, сочаць за кожным крокам ды словам, хапаюць нават па крывадушным і хлуслівым даносе!

— Дзедзе, а тут, у Заходняй Беларусі, ёсць не толькі грунт для супраціўлення, тут, я веру, павінна быць нават разгалінаванае антысавецкае падполле,— вёў сваё заморскі госць.— Вы, спадар Сцяпан, што-небудзь чулі пра гэта?

— Не.

— Мне мусова трэба выйсці калі не на падпольны цэнтр, то хоць бы на якунебудзь ячэйку,— лёгка пастукаў кулаком па стала Філіповіч.— Я павінен сабраць усю інфармацыю, даць прафесійную інструкцыю. Усіх прашу: можаце — звяжыце з патрэбнымі мне людзьмі!

— Звяжаш? — ухмыльнуўся Хамічонак, пазіраючы на Сцяпана.

Ён паціснуў плячыма: я нічога не чуў пра нейкае падполле, пра нейкі яго кіруючы цэнтр.

— Ну, а калі не ўдасца сысціся, трэба ладзіць свой цэнтр, сваю арганізацыю і змагацца.

Сцяпан зноў змаўчаў, а Хамічонак пацешыўся ці то з наіўнага, ці то з фанатычнага Філіповіча.

— Відаць, спадар, што ты зваліўся сюды з неба...

— Вы лічыце: мая місія, мае намеры марныя нават тут, у Заходняй Беларусі? — не столькі адчаяўся, колькі здзівіўся той, многім (зачасанай набок прычоскай, высокім лобам ды белым тварам) падобны на настаўніка альбо ўрача.

— Мы, прыяцель, займаліся гэтым некалькі гадоў назад, на пачатку вайны,— прамовіў Хамічонак.— Для цябе ж не сакрэт, сам бачыў: прыйшлі сюды немцы — не кінуліся ўсё хапаць, біць, паліць. Яны адразу ж запьнілі хаос і бязладдзе. Выбралі тутэйшую ўладу, завялі тутэйшы ахоўны правапарадак. Запыталі ў людзей: як, захоўваючы законы ваеннага часу, хочаце жыць? Тойсёй пайшоў насустрач, але многія, памятаючы чэкісцкі шабаш у трыццаць дзевятым-саракавым гадах ды асцерагаючыся новага савецкага прыходу, былі асцярожныя і немцаў не падтрымалі.

— То ж немцаў...— сказаў Філіповіч.— Чужынцаў...

— Але ў іх былі не толькі антыбальшавіцкія і антыяўрэйскія лозунгі,— не здаваўся Хамічонак.— У іх была яшчэ сіла, і сіла агромністая. А што ў цябе? Якія лозунгі? Якая сіла? Бальшавікі яшчэ ў дваццатыя і трыццатыя гады, вытвараючы ўсё, што ім зажадаецца, здолелі ўбіць усім у галовы, што ўсе жывуць вольна і шчасліва, набліжаюцца да раю. Пачатак вайны, прыход немцаў яны змаглі паказаць не як час расплаты з імі, а як усіхную бяду. Яны не толькі скампраметавалі нямецкую палітыку, але паднялі на ногі ўвесь народ і нацэлілі яго толькі на перамогу. А яшчэ, хіба не бачыў, спадар, як тут ладзілася так званая падпольная і партызанская барацьба? Канечне, былі тут фанатыкі, яны групаваліся, шкодзілі, але народ уцягнулі ў бойню маскоўскія спецатрады. Не яны б, не загнаньня імі ў лес фанатыкі альбо перапалоханы люд — не было б тут ахвяр. Згодны?

— Згодзен,— адказаў Філіповіч.— Быў у Бельгіі, у Парыжы, на свае вочы бачыў: акупацыя іх не вельмі абядніла. За іх стрыманыя, разумныя паводзіны.

— Да таго ж не трэба забываць беларускага характару,— сказаў Хамічонок.— Я добра не ведаю, што меў наш беларус у Вялікім княстве Літоўскім, хоць пра гэта нямала пісалі беларускія газеты ў гады вайны, але знаю: апошнія паўтара ці амаль ужо два стагоддзі ён кланяўся Маскве. Яму і чужынцы, і свае прадажнікі ўбілі ў галаву: тое, што ён пад маскоўскім бізуном,— штчасце. Лепшага для яго няма і не трэба. Ён і не хоча. Ён задаволіўся доляй вала. Цягне плуг, моўчкі церпіць, што яго сцябаюць пугай, абражаюць, і дзякуе за свой жа кавалак хлеба, за свой зганьбаваны гонар. Ён не толькі мяне, былога паліцэйскага, але і цябе, «ідэйнага барацьбіта», «народнага абаронцу», здасць у рукі энкавэдэ. Калі не сам здасць, то моўчкі згодзіцца, каб здалі іншыя, халуі Сталіна і партыі. Праўда, у душы, як ты кажаш, ён недалюблівае, а то і ненавідзіць іх, але ўсё ім дазваляе, у тым ліку і ганьбіць, таптаць сябе. Такого быдлячага статка, такой цярплінасці і ўгодлівасці ці такога самаганьбавання, бадай, болей няма! Нідзе ў свеце!

— Але ж трэба будзіць яго, клікаць да волі, да самапавагі! Каб сам быў гаспадар на сваёй зямлі!

— Не змагі падняць яго ў вайну — не зможаце ўдвая цяпер, калі ён дарэшткі абалванены сталінскай дэмагогіяй і калі паранейшаму ў жалезных лапах энкавэдэ!

— Але ёсць разумныя, свядомыя настаўнікі, вучоныя, пісьменнікі — адным словам, культурны пласт, слой нацыі...

— Можа, і ёсць,— паціскаў плячым Хамічонок.— Але ён, гэты пласт, ці слой, супраць рэжыму не пойдзе. Хто не разумее дэмагогіі, хто разумее, але дрыжыць і маўчыць, а хто — найпершы падбрэхіч. Нават больш — многія з гэтага вашага культурнага пласта, ці слоя, памагаюць сталінскай бандзе пераўтвараць народ-пераможцу ў паслухмяных рабоў...

— Дык што — павашаму, няма ніякіх шанцаў змагацца супраць Сталіна і бальшавікоў? — засмуткаваў Філіповіч.— Ні ўзброенымі, ні палітычнымі сродкамі?

— Запытай, прыцель, вось у яго пра гэта,— Хамічонок хітнуў на Сцяпана.— Хоць і так усё ясна. Пусцілі б дадому, не чапалі б — ён будзе цярпліва, натужна цягнуць свой воз, цярпець любыя здзекі, можа, употай стагнаць, але маўчаць. Больш. Скажуць — выйдзе за трыбуну і будзе згінацца, дзякаваць Сталіну і роднай партыі за звышшчаслівае жыццё! Як ні дзіўна, але рабы і халуі адчуваюць нейкі

смак у сваім рабстве і халуйстве. Вось таму лёгка абалваніць і асяджаць такі непаўнацэнны люд.

— А вы што думаеце рабіць? — запытаў Філіповіч у Хамічонка.

— Я, прыяцель, без вашых ілюзій і без пачуцця парабкоўства, як у яго, — зноў паказаў вачыма на Сцяпана. — Я хоць належу да аднаго з вамі дурнога народа, але ведаю, люблю волю і вольніцу, паўнацэннасць. Зза гэтага я нават вораг са сваім бацькам. Ён быў сапраўдны селянін-мужык. Цягавіты і пакорлівы. Мёрз, гніў у акопах на першай сусветнай вайне за царабаццошку, а ў рэвалюцыю спакусіўся бальшавікамі (яны дадуць мір і зямлю!), ваяваў за іх у грамадзянскую. Вярнуўся дадому, займеў зямлю, ажаніўся і нас пусціў на свет — мяне і трох дачок. Працавалі ад цямна да цямна. Працай бацька замучваў сябе, нашу маці і нас, дзяцей. Абжываліся год за годам, адчувалі сябе людзьмі. Але толькі сталі на ногі, а нас — за каршэнь: кулакі-міраеды! Ды ў Сібір! Бацька аж не верыць: нейкая тут абмылка, ён жа сам чуў, што і як гаварылі ленінскія камісары: заводы і фабрыкі — рабочым, зямля — сялянам! У тайзе, на голым снезе, адсыпаліся мае сёстры, потым здалася маці. Я яшчэ малы быў, але не мог не бачыць: звозяць сюды з усіх куткоў якраз такіх, як мы. Цягавітых, здраўных да сялянскай працы. Кажу свайму бацьку: тата, нас загубіла наша ж праца, наша багацце. Хто не мог альбо не хацеў ірваць пуп — той ацалеў, а мы лілі пот, мелі хлеб і да хлеба — нас і выкарчавалі, зрабілі ворагамі. Не, сыноч, адказвае стары, тут нейкая абмылка, трэба Сталіну напісаць і расказаць, што яму ж горш будзе, калі такіх, як мы, ганьбіць і нішчыць. Пісаў. Але не пахвалу ды палёжку меў за гэта, а па задніцы палучаў. Загібеў урэшце. Ад голаду і катаржнай працы. Я кідаўся, гібеў спачатку ў спецпасёлках, а пасля — у лагерах. Перад вайной драпнуў і самым неверагодным чынам прыблукаў на бацькаў-шчыну, што была ўжо злой мачыхай. Свае ж, аднавяскоўцы, выдалі мяне ў рукі берыеўцам. А тут — вайна. Выводзіць нас канвой з турмы за горад. Адных, «контрыкаў», — налева, другіх, бытавікоў, — направа. Ясна, мяне — да «контрыкаў». Канвайры бытавікам махнулі рукамі: ану прэч, куды вочы глядзяць! Тыя сыпанулі, як мышы зпад веніка. А нас, настаўнікаў, інжынераў, кулакоў і аднаго пісьменніка, вядуць у лес. Адчуў: нас жывымі не пакінуць. І я, як і ты, прыяцель, — падняў вочы на Сцяпана, — марсянуў убок. Малады, вёрткі, дык здолеў уратавацца ад куль. А тых, нясмелых, як потым сам бачыў, пакасілі. Спяшаліся збягаць, дык не прысыпалі нават зямлэй, закідалі галём і падпалілі. Пазней, у вайну, партызаны звальвалі гэты грэх на нямецкі дэсант. Уратаваны вайной, я не мог не вітаць яе. Вайна ёсць вайна,

баль крыві і слёз, але яна прынесла мне волю. Адпаведна, я сам, па сваёй волі пайшоў у паліцью, каб ахоўваць новы лад...

Хамічонак замаўчаў, закурыў. Пасля запытаў, здаецца, найперш у самога сябе:

— Дык здраднік я ці не? Калі здрадзіў, дык каму? Сталіну і яго злачыннай хеўры? Радзіме?

Зноў замаўчаў, зноў ніхто не ўмешваўся ў яго споведзь.

— Калі зловяць, ясна, будуць судзіць за здраду Радзіме. Яны, хто асядаў маю Радзіму, хто з ёю, паслухмянай, таптаў, нішчыў мяне, яе сына, хто змусіў ратавацца самому і ратаваць яе вось гэткім чынам... Я шчыра верыў, што нашы запалоханыя, змардаваныя людзі ўзрадуюцца, што прыйшла да нас культурная і гаспадарлівая нацыя, збавіць ад бальшавіцкай тыраніі і падыме нас як нацыю... Але так званы савецкі народ не павітаў збавіцеляў і, яшчэ болей абалванены прапагандай, пачаў ратаваць сваіх душыцеляў, ісці на неверагодныя гераічныя ўчынкі, на смерць з іхнімі імёнамі на вуснах... Ход падзей пайшоў іначай... Пралілося шмат крыві, у тым ліку і нявіннай... Мусілі праліваць яе і мы...

«Ніколі і нікому не будзе даравання за пралітую народную кроў...— Пасвойму ацаніў апошнія словы спавядальніка Сцяпан.— Гэтаму не анельскаму Хамічонку — тэж... Казалі, і ён паліў вёскі, біў людзей».

— Мала, што наш люд не пагарнуўся да сваіх збавіцеляў, пагнаў іх і дабіў на іхняй зямлі, уратаваў вусатага душыцеля, дык яшчэ, дурны з дурных, прыпісвае сваю, купленую вялікай крывёю перамогу найперш яму, дазваляе таму яшчэ болей умацавацца і яшчэ тужэй зацягнуць на народнай худой шыі бальшавіцкую пятлю! Тут ужо не толькі мы, тутэйшыя, але і ўсе вакол рабы!

«Не відаць было,— ледзьледзь не сказаў уголос Сцяпан,— што меўся даць нам вялікую волю Гітлер... Калі схілялі галовы, слухаліся, дык звысоку паляпваў люд па плячы, а як толькі цялі яго іголкай, дык адразу ж накінуўся зверам...»

— Дык трэба гаварыць з людзьмі,— ажывіўся Філіповіч.— Адкрываць ім вочы, ажыўляць душы!

— Пагаварыпагавары, прыяцель! — ухмыльнуўся Хамічонак, тшачы цыгарэціну ў выразанай з тоўстай сасновай кары попельніцы.— Толькі не забывай: тут табе не Парыж і не Бельгія... Тут не толькі нас альбо ваеннапалонных, а нават франтавікоў-пераможцаў за маленечкую драбязу прuć у лагеры...

— А вы што думаеце рабіць? — запытаў, як і нядаўна, Філіповіч.

— Як і вам за ваша, так і мне за маё чакае дваццаць пяць гадоў лагераў ці катаргі,— зноў закурыў Хамічонак.— Ясна, я не маю ахвоты вяртацца ў пекла, на пакутліваю смерць. Але я не ідэйны баец, як ты, спадар. Я не веру, што можна ачалавечыць быдла. Адпаведна, колькі змагу, пап'ю, пагуляю, бальшавіцкай сволачы крыві пастускаю. Карацей, вазьму за сваё загубленае жьшцё дарагую плату...

Філіповіч зморшчыўся; кожны дурань адчуў бы, што Хамічонак азвярэў, будзе рабаваць і страляць, што хаўрусаваць з ім — і не вялікі гонар, і небяспечна: яго гурт ранапозна абкладуць.

— Я ведаю, чаго так скрывіўся спадар...— З'едліва зірнуў на Філіповіча той.— Бачыце, я не добранькі Робін Гуд! Адкінь, спадар, усякія ілюзіі! Паўтараю, варта толькі любому з нас высунуць нос з лесу і прызнацца, хто ты, як адразу ж усе адвернуцца, як ад чорта, а якінебудзь ідэйны з культурнага слоя ці тутэйшы служакападаліза прадасць цябе за капейку! Ніхто, чуеце, ніхто нават сязіны па табе, няшчасным, не пусціць! Адпаведна, прыяцелі, ці трэба сыходзіць далёка і, як прусак, уплішчвацца ў цёмную шчыліну, ці як мага меней слядзіць і сядзець тут... Але трэба есці. Сам па сабе харч да нас не заявіцца. Значыць, яго трэба здабываць. Што — у прыродыматухны, што — у зачыненых магазінах, а што — і ў не дужа гасцінных хутаранцаў. І здабывацьчасамі самым негуманным чынам... Так што, прыяцелі, хочаце мець наша жытло, нашу ахову — будзьце добрыя, памагайце мець хлеб надзённы. Ніхто вас дарма не будзе карміць за прыгожыя вочы, за антысталінскія размовы альбо за няласкавы лёс... Вы абодва, канечне, можаце пайсці ад нас. Але...— Замаўчаў, зірнуў чэпка, нават, бадай, жорстка на аднаго і на другога.— Папершае, кажу, не варта рабіць лішнія сляды. А падругое, дзе гарантыя, што вы, адзін і другі, трапіўшы ў жалезныя лапы энкавэдэ, не прадасце нас? Адпаведна, прыяцелі, мы мусім падумаць: адпускаць вас адсюль ці не?!

26

Недзе праз тыдні два, калі буяў ужо зелянотаю чэрвень, Сцяпана ўзялі ў начны паход — «браць» магазін у адной з вёсак суседняга, Ёўскага раёна. Тут, у Вянкоўскім раёне, Хамічонак намагаўся не слядзіць.

Чысцілі той магазін «спецы» — Хамічонак і яго хаўруснікі; ён, Сцяпан, спачатку стаяў з маўклівым, але, як адчувалася, лютым і бессардэчным целаахоўнікам верхаводы на варце (той, целаахоўнік, сачыў і за ім), а потым валок нарабаваны цяжар да іхняга сховішча.

Нагрузілі яго, можа, таму, каб, маючы спрыт, не марсянуў ад іх убок. Вярнуўшыся, выпілі, замачылі яго першы ўдалы паход — адным словам, Сцяпан мусіў запэцкацца, нажыць на сябе яшчэ адзін артыкул з крымінальнага кодэксу. Ён балюча перажываў, нават пакутаваў, што мусіць займацца зладзействам, але з усяе сілы намагаўся схаваць, затаіць свае перажыванні, нават наўмысна храбрэўся: а гэта, выходзіць, не так ужо страшна і кепска.

— Малайчына! — пахваліў Хамічонак. — З тваім розумам і з тваёй сілаю мы яшчэ падзялуем.

Гэты іхні «хаўрус» не вельмі спадабаўся Філіповічу; той увесь час, найперш у малым гурце, спрабаваў угаворваць лесавікоў, Сцяпана таксама, выходзіць з лесу, ісці рабочымі ў вялікія вёскі ды гарады, да людзей і агітаваць, «падымаць люд супраць Саветаў, за вольную і незалежную Беларусь». Хамічонак вельмі не забараняў «чытаць ім лекцыі», «весці ідэалагічную работу ад імя замежнага беларускага ўрада», але не зважаў на гэта — лепш сказаць, ухмыляўся, пасміхоўваўся з Філіповіча, як з дзіцяці, а ўрэшце паблажліва перабіваў: «Ды кінь ты, спадар, ніткі на кій матаць, раскажы нам лепш пра Парыж ды Брусель, пра буржуйскае жыццё-быццё, пра іхніх жанчын і прастытутаў».

Сёння, таксама ўночы, Сцяпан зноў ішоў у свет — на гэты раз толькі з Хамічонкам і з яго неадступным целаахоўнікам. Верхавода, бачачы ўсё ў цемры, як сава, кроць у паперадзе, а той бамбіза — ззаду. Куды і чаго ішлі, Сцяпан не ведаў. «Хадзем са мной», — толькі і сказаўзагадаў яму Хамічонак.

Той, хітры і асцярожны, пазбягаў і вялікіх дарог, і малых сцежак, плёўся балотам, лесам, кустоўем, але ўрэшце, можа, праз гадзіны тры, вывеў з лесу — як можна было пазнаць, да вёскі, — здаецца, невялікай, нізкай, патанулай у цемрадзі ды нібы злітай з блізкім маладым лесам, з высокімі лісцянымі дрэвамі, кустамі бэзу і з садамі. Карацей, адразу цяжка пазнаць, што гэта за селішча. Ясна, што нейкае прыпушчанскае і паўхутарское.

Падаў голас сабака, потым — другі, трэці.

— Чакайце тут, — прамовіў маўклівы дагэтуль Хамічонак, а сам, зашпільваючы на сабе шынель ды папраўляючы вайсковую фуражку (на шынялі лейтэнанцкія пагоны), як адчувалася, з веданнем сцежак-дарожак закрочыў да вёскі і хутка знік з вачэй.

— Садзіся, — загадаў яму, няўзброенаму, магутны целаахоўнік, а каалі ён паслухаў, апусціўся сам трохі ззаду, як чулася, не выпускаючы з рук аўтамата.

— Што за вёска? — запытаў у яго Сцяпан, каб уведаць, дзе яны, у якім баку ягонья Янкавіны.

— Будзеш шмат ведаць — састарэеш,— басавіта буркнуў той.— Сядзі ціха і не раскрывай хлябала. Табе і так зашмат вераць. А што да ўцёкаў, то і не думай нават: не даганю я — дагоніць кінжал...

«Не верыў бы так Хамічонак, каб не пагроза мне ад энкавэдэ,— падумаў ён.— А той, паколькі нёс на спіне пакоўны пляцак, прыйшоў сюды для таго, каб сустрэцца са сваім чалавекам альбо каб сысціся са знаёмай кабетаю...»

Замаўчалі. Вось сабачы брэх заціх. Мабыць, Хамічонак зайшоў ужо ў патрэбную хату.

Сцяпан паўпрылёт, услухоўваўся ў звонкую цішыню — каб было светла, дык, можа, цяпер стракацелі б конікі, а так было ціха, нібы ў вуху, і вусцішна. Заадно ўзіраўся ў прастор перад сабой — на блізкі паўцёмны і цёплы дол, на незразумелай вышыні неба, што, здаецца, нібы ледзьледзь улоўна мігцела, мабыць, пакрышачку напаўняючыся далёкімі ранішнімі водсветамі.

Зноў, калі засяродзіўся сам на сабе, наплылі горкія думкі: Божа, мілы Божа, за што такая кара: чаму трэба туляцца як ваўку, бадзяцца па лесе і балоце, слухацца злыдняў? Чаго вась ён тут цяпер? Чаму мірна ды спакойна не спіць побач з Марысяй, не спрыяе, каб і яе сон быў мірны і спакойны?

Міжволі, насцярожваючыся ўжо ад нечаканасцей, устрапянуўся: неспадзявана з лесу пачуўся лопат. Ага, птушка. Цяжкавата махаючы крылём, чагосьці паляцела над іхнімі галовамі ў вёску. Можа, сава альбо, лепш сказаць, сычык — загадкавы птах з савінага роду,— ці, можа, зашастаў кажан.

Пасля, калі рассечанае паветра супакоілася, зноў настала поўная цішыня. Хоць бы дзе падаў голас які нядрэмны конік альбо зашумеў лес — рана, цёмна, прырода спачывае.

Можа, праз гадзіну пачуў: строгага суседа адольвае сон. Прыслухаўся: сапраўды, пахропвае. Асцярожна павярнуўся — храпенне адразу запынілася; целахоўнік, здаецца, правёў далонню па твары, пасяя глухавата кашлянуў, заплямкаў вуснамі і, здаецца, навёў зыркатыя вочы на яго. Сцяпан замёр, а потым наўмысна гучнавата засоп — маўляў, спіць.

Недаверлівы, пануры і воўчы Хамічонак заступнік (кажуць, з далёкага выселенага са сваёй радзімы народа), мабыць, супакоіўся, звесіў галаву і неўзабаве зноў спачатку засвістаў носам, а потым захроп. Сцяпан пачакаў, калі яго грозны вартаўнік добра ўвойдзе ў першы, моцны, сон. Калі ж дачакаўся, што той аж трубіць ужо, затаіў

дыханне, ціхенька падняўся і на дыбачках пакраўся да маладога хвойніку — далей, прэч, куды вочы глядзяць, ад такой непачэснай кампаніі, ад яе ладу жыцця, ад багны, што можа зацягнуць і за-смактаць. Затахкаа сэрца; не дай бог, трэсне пад нагамі якая галінка — яму верная смерць: тут жа ўліпне ў спіну востры бандыцкі кінжал...

Краўсякраўся, а потым, увайшоўшы ў стары лес, пайшоў, а яшчэ крыху пазней прыпусціў з усяе сілы. Прамчаўшы, можа, з вярсту ў лясной глушы і чарнаце, запьніўся, каб суцішыць дыханне, а заадно прыслухацца: тупаціць той воўк услед альбо не? Не, здаецца, пагоні няма. Але не затрымаўся, пакрочыў далей. Пад раніцу пазнаў ужо: выбіўся паблізу Шльніцы — тых знаёмых мясцін, дзе яшчэ нядаўна разам з дзядзькам Францішкам рэзалі лес на новую школу ў іхніх Янкавінах.

Раніцу, увесь спякотны дзень ляжаў непадалёку янкавінскіх хутароў — на лузе, на Сядзіўнай, у густым кустоўі, назіраючы, як над блізкім балотам лётаюць старыя качкі, можа, трывожачыся ад яго, аблётваюць вакол стракатлівыя сарокі. Заадно з заміраннем сэрца прыслухоўваўся да далекаватых, з Крычатоў, гукаў — да асобных рэзкіх чалавечых галасоў і асабліва да таго, як любоўна хтосьці кляпаў касу. Значыць, надыходзіць сенакосная часіна. Каб быў дома, ён начапіў бы на сваю кузню замок, дастаў бы ў кладоўцы зпад страхі загорнутую ў прамасленую анучу касу і пачаў бы ладзіць яе, каб пасля першай вялікай навалніцы, калі як след набярэ сокаў і ачысціцца маладая трава, выйсці на луг... Адзін раз, уполудзень, на яго лежбішча выйшаў стары губаты і з вялізнымі рагамі шэрацёмны лось, запьніўся непадалёку, панюхаў паветра і спакойна, не пачуўшы паху зброі, павярнуў убок.

Уночы — у познюю, глухую часіну — падаўся, як надоечы і Хамічонак, не сцежкамі ды дарогамі, а лесам, пасля полем да Янкавін. Лепш сказаць — не да вёскі, да сваёй хаты, а на хутар Амшарок, да стрыечнага брата, старэйшага сына дзядзькі Францішка. Іхні сабака ведаў яго (Сцяпан падарыў таго шчанём сваякам), не забрахаў з трывогаю, але ён усё роўна быў абачлівы, у хату не пастукаўся: там магла быць засада. Чэкісцкая альбо Хамічонкава. Адчуваючы дрыжкі ад золкага паветра і халоднай расы і зямлі, праляжаў астатак ночы ў разоры ў дзядзькавым жыцце — іхняе поле ведаў гэтак, як і сваё.

На досвітку аж зайшлася ад болю і радасці душа, калі пачуў адзін, другі пеўнеў голас, калі на дзядзькавым блізкім двары зарыпелі дзверы, загаварыў мужчына (здаецца, з сабакам) ды калі яшчэ

ўбачыў, як высокі стрыечны брат вядзе на поплаў каня — той, важкі, тупаў гулка, аж, здаецца, бухала ў Сцяпанавых напружаных вушах.

Сваяк вярнуўся ў двор, але Сцяпан не падымаўся і голасу не падаваў. Прыслухоўваўся і, лежачы на жываце, асцярожна разводзячы ў бакі маладое, але пруткае ўжо жыта, намагаўся ўсё разгледзець да драбніц. І неўзабаве ўбачыў. Калі трэці раз праспяваў певень, калі зачырванеўся заружовіўся небакрай, а пасля выплыла зза яго вялікае, яркае, але зусім яшчэ не слепкае ў ранішняй зябкасці сонца, з хаты выйшлі два высокія вайскоўцы з аўтаматамі, загыркалі на сабаку, заганяючы яго ў будку. Пазяхаючы ды пацэпваючы плячыма пасля цёплай хаты ад ядранай свежасці на дварэ, яны схадзілі за хлёў, апаласнуліся каля студні, потым выкацілі з гумна матацыкл з каляскаю; адзін сеў у каляску, другі, трымаючыся за ручкі, даволі доўга пстрыкаў нагою па адстаўленым рычажку. Калі яны паехалі, абдалі хутар рэзкім гукам і дымком, Сцяпан таксама яшчэ не вымкнуўся са схованкі: можа, тых, з засады, тут было трое, можа, адзін яшчэ сядзіць дзенебудзь на гарышчы і ў бінокль акідвае позіркам вялікае поле вакол Амшарка. Ясна ж, энкавэдысты прыпільноўваюць якраз яго: дзядзька, канечне ж, у іхніх руках.

Як на тое, сюды, за невысокі, накрыты саломаю скляпок на грудку і за высознаю яблынюрайку, ніхто са сваякоў не патыкаўся. Гаспадыня з нявесткаю тупаліся ў двары: з хаты — у хлёў альбо да студні, адтуль — зноў у хату, ды іх Сцяпан асцерагаўся аклікаць: ведама, кабеты, нарабязь з пярэпалаху ляманту. А стрыечны брат як пайшоў на той бок сялібы, за гумно і за дрывотню, так і не паказваўся, штосьці заўзята дзяўбаў там — можа, і якое карыта.

Бадай, толькі праз гадзіны дзве, калі пачала ўжо блішчэць рознымі колерамі раса, зноў паказаўся ў двары. Асцерагаючыся падняцца і паказацца, Сцяпан асмеліўся толькі на адмысловы, заклікальны посвіст. І завабіў ім сваяка — той рэзка ўскінуў галаву, угледзеўся сюды, на сваё і чужое поле, а калі зноў пачуў свіст, падаўся, выйшаў з двара і запыніўся каля райкі.

— Стась, — ціха паклікаў. — Хадзі сюды.

Той шпарка, не азіраючыся, закрочыў і праз дзесятакдругі крокаў ужо агледзеў.

— Стэфусь? — здзівіўся і, прысядаючы, занепакоіўся: — Ты паранены?

— Не, — адказаў ён і таксама, толькі пасвойму, запытаў занепакоена: — Ест хто чужы ў хаце?

— Не, — супакоіў той. — Былі з раёна, але выбраліся раніцай. Дык не бойся, хадзем у хату.

Ён падняўся, пайшоў замлельмі ад лежатні і зябкасці нагамі побач са стрыечным братам. Абодва рослыя, плячыстыя. Лічы, падобныя. На сваіх бацькоўбратоў.

— Цяпер я ведаю, чаго гэтак танцаваў усю раніцу каля будкі сабака,— прамовіў Стась.— Чуў цябе, падаваў мне знак. Ды я не зразумеў яго.

У хаце, дзе палала печ, Сцяпан, лічы, перапужаў кабет: малодшая здзівілася ад анямеласці, а старая пляснула далоньмі:

— Стэфуська! Адкуль ты?

— Дзянь-добры вам,— сумна ўсміхнуўся ў адказ, добра ведаючы, што жаночае ўтрапенне невыпадковае: увесь гэты час, што ён быў у лесе, а тут таілася ўзброеная засада, яны жылі пад вялікім страхам. Сеў за стол, паставіў на яго локці і, бянтэжачыся, сашчапіў далоні. Ад хатняга цяпла і ўтульнасці ды паху ежы ажно закружылася галава.

— З лесу я, цёця...

— Нейкія адрачоныя, нежывыя ў цябе вочы, хлопец...— не зводзячы з яго позірку, адчаялася старая гаспадыня.— Як з труны цябе паднялі...

— Можа, і ваша праўда,— згадзіўся ён.— Не ведаю: жыву я ці не...

— Раскажы, Стэфуська, што там выйшла ў вас,— знясіленая гадамі і працай кабета прысела на табурэцік.— Чаму ты ўцёк? Дзе наш стары?

— Не ведаю, што і як расказваць, цёця,— апусціў зарослы падбародак на рукі.— Што выйшла, сам не разумею... Як у сне ўсё.

Трошкі памаўчаўшы, пачаў расказваць дзядзькаву і сваю адысею: як іх цягалі на допыты, як збілі старога, а потым абодвух уночы везлі кудысьці ў закрытай машыне, як ён уцёк ад чагосьці загароджанана дошкамі і калючым дротам, прыбіўся да Хамічонкавай хеўры.

— Хамічонак кажа: там энкавэдэ расстрэльвае людзей...— дадаў да ўсяго.— Але так гэта ці не, я не ведаю...

— Няўжо яго там забілі? — зноў пляснула далоньмі і заплакалагаспадыня.— За што???

Усе горасна пачакалі, пакуль яна, спакутаваная целам і душой, слязамі і енкам, адоле новы прыліў вялікага гора. Закрыўшы твар падолам фартуха, яна ж як верная жонка і спагадная жанчына, сапраўды, на ўсю глыбіню шчырай душы залямантавала па мужу, добрым бацьку іхніх дзяцей і дбайным працаўніку — па тым чалавеку, якіх ужо і не так шмат на гэтай зямлі.

— Божа мой,— асвядомлена загаварыла пасля,— як паверыць, што яго ўжо няма на свеце? Ды калі? Цяпер, без вайны!!!

— Можа, дзядзька і жывы,— падаў голас Сцяпан, маючы крыху веры, што вось так за нішто нельга загубіць чалавека.— Можа, яго павезлі куды далей. У цюрму альбо на суд у вобласць.

— І мне так у раёне казалі,— загаварыў Стась.— «Убыў у няізнаным напраўленні».

— А за што ж яго судзіць? — усё не разумела старая.— Ці ж ён руку на каго падняў? Абакраў? — Пахітала ад неразумення і адчаю галавой.— А цябе, Стэфуська, чакалі тут кожны дзень, кожную ноч. Толькі сёння раніцай іх чорт панёс. Сказалі напаследак: сам прыйдзеш да іх... Кажуць, забяром з сабой жонку і дзіця, пасадзім у каталажку на кавалачак хлеба і ваду, дык прыбяжыць... Акалі не пашкадуе, не здасца, дык жонка трапіць у Сібір як памагатая ўрага народа...

Ён не абмовіўся, толькі да болю, можа, і да крыві, сціснуў зубамі ніжнюю губіну. Ведаў: тыя слоў на вецер не кідаюць. Калі казалі так, дык так і зробіць, не пашкадуюць. Выйсця няма — трэба вяртацца да іх. Што будзе — тое будзе. Ён не можа дазволіць, каб зза яго пакутавалі ні ў чым невінаватыя Марыся і сын. Можа, і ёсць для яго якінебудзь маленькі паратунак, але толькі не платай здрады сваім любімым і дарагім.

— Я хацеў бы добра памыцца і перакусіць,— прамовіў уголас.

Кабеты ўстрапянуліся, замітусіліся — неўзабаве ён апаласнуўся ў балеі цёплай вадой, пераапануўся ў дзядзькавы чыстыя споднікі і кашулю, з'еў бульбы з яечняю і засабіраўся адыходзіць з гэтай заўсёды гасціннай для яго хаты.

— Няхай пан Бог ратуе цябе! — перажагнала яго старая гаспадыня, падаючы невялікую торбачку з харчам у яго нялёгкую дарогу.— Калі дзе ўбачыш нашага старога...— І не вытрымала, зноў залілася слязьмі, можа, не ведаючы, што сказаць далей.— Няхай пан Бог ратуе і яго... Мы тут выратаваць не можам...

Сцяпан спачатку пагонкай, а каля вёскі сценкай у гарачы поўдзень прыйшоў дадому. Як і чакаў, на дзвярах сянец убачыў замок, а ў незамкнёным хляве — быдла: карова, конь, авечкі ды свінні. Убачыўшы яго, гаспадара, падалі галодныя і ў той жа час жаласныя, нібы з цяжкім разуменнем вялікай бяды, гаасы.

Ён пакарміў іх (за гэты час падышла пажылая найбліжэйшая суседка і сказала, што «тваю Марысю з дзіцем вайскоўцы павезлі на матацыклеце ў раён»), папрасіў жанчыну, каб паглядзела гаспадарку, абвёў усе свае будынкі цёплым позіркам і, ні да кога не заходзячы,

падаўся ў горад. На яго пазіралі з вокан, з двароў; тойсёй, напалоханы, быў не рады, што бачыць, тойсёй вітаўся, а ён, нібы нікога не бачачы, не жадаючы нікому нашкодзіць, ні з кім не загаворваў, намагаўся хутчэй пакінуць родную, дарагую сэрцу вёску.

Суцішыўся, пайшоў крыху павольней толькі за Гарой, у лесе, дзе, кажуць старэйшыя людзі, хавалі рускіх салдат у вайну са шведамі і ў нядаўнюю, «першую», вайну з немцамі. Наструніўся, калі ўбачыў наперадзе каня, і каня не абы-якога, а знаёмага ўсёй вёсцы, усяму сельсавету, шпаркага, свавольнага, нават паўшалёнага Ваську — любімца іхняга тутэйшага начальніка, Кураглядава. Той, мусіць, вяртаўся ў Янкавіны з Хатавы.

Кураглядаў, здаецца, не бачыў яго — не стрымліваў Ваську, не спрабаваў аб'ехаць. Васька ж смела, нават ганарыста задраўшы гнядую, з белай мызай галаву, трусіў на яго, злосна касіў вочы і натапырваў вушы, але калі Сцяпан спрытна схапіў дужай рукой за аброць, ткнуўся і паслухмяна стаў.

Сцяпан абышоў яго: Кураглядаў, згледзеўшы, хто заступіў тут, у лесе, дарогу, ад страху нацягнуў лейцы, пасля палахліва пачаў ляпаць сябе па правай кішэні сініх галіфэ.

— Ну што, душагуб? — не сказаў, а выціснуў з сябе Сцяпан.— Рады, што загубіў старога чалавека, скалечыў мне жыццё?

— Не падыходзь! — Кураглядаў — у наваксаваных храмавых ботах, у трошкі выгаралым ужо мундзіры сталінскага крою, поўны і сыты — выхапіў і наставіў на яго наган.— Буду страляць!

Сцяпан і не думаў нават яго чапаць, але хацеў сказаць усё, што прасілася з яго змардаванай душы.

— Гад ты! Нелюдзь!

— Не падыходзь! — затросся той, аж вытрэшчваючы ад страху вочы, пазіраючы на яго самкнутыя вусны ды на моцна сціснутыя кулакі. Пасля, мільгнуўшы позіркам па баках, далей выцягнуў руку са зброяй.— Сабаку сабачая смерць!

Амаль тут жа з рулькі выбліснула яркая зорачка — штосьці цяжкае пляснула яму па грудзіне, запякло ў сэрцы; вочы затуманіліся; галава, усё цела сталі цяжкія і ў той жа час зусім бязважкія.

Нібы падкошаны, Сцяпан упаў. Не адчуваў ніякага болю — праўда яшчэ разы два альбо тры, здаецца, штосьці пляснула па плячах; ён сцэпануўся колькі разоў, а пасля заціх. Канечне, ён і не ведаў, і не ўсвядомліваў, што з ім: страціў прытомнасць.

Ды неўзабаве пачаў вяртацца з небыцця, веяк раптоўна адчуўшы, што яснае розум, а ўсё цела з ног да галавы пранізвае суцэльны пякучы боль, а пасля адчуў: крэкучы і натужваючыся,

хтосьці абхапіў яго пад пахі і валачэ, а ягоныя ногі цягнуцца, грабуць зямлю.

— Цяжкі ж, зараза! — пачуў блізкі прыглушаназадыханы мужчынскі голас. Можа, ён, гэты голас, і не быў ціхі, але так яму здалося, бо вельмі шумела ў вушах, быццам паблізу булькацела плынь мелкаводнай хуткай рэчкі альбо гудзеў млын.

Міжволі, ад рэзкага болю, што шылам кальнуў у галаву, самі адплюшчыліся вочы, і ён нібы скрозь туман убачыў блізкую зямлю — сухі шэры пясок, цёмнарыжыя ігліцы, кавалкі старога галля, а вось ужо і густы зялёнажоўты мох, блізкія чорныя хромавыя мужчынскія боты, што рухаліся. Ён нават адчуў пах скуры і ваксы. Прыйшло прасвятленне, дзе ён і што з ім: яго прыбірае далей ад дарогі, цягне ў лес Кураглядаў, які нядаўна стрэліў у яго, аглушыў куляй і зваліў з ног.

Разам з памяццю, што ўсё больш яснала, нечакана апякла сэрца зусім цвярозая трывога: гэты злыдзень цягне яго, параненага і абняможанага, далей ад людскіх вачэй зусім невыпадкова, задумвае самае ганебнае і смяртэльнае для яго. Але ён не мог ні зачэпіцца наскамі ботаў за зямлю ды затрымацца, ні падхапіцца і вырвацца: не меў ні волі, ні сілы.

Кураглядаў жа крактаў і крактаў, цяжка дыхаў і валок яго ўсё далей у лес, вось за вялікім лаўжом ламачча кінуў вобзём — Сцяпан тут жа ткнуўся тварам у дол, прышчаміў нос, абкалоў у шыгаллі шчокі і лоб, а заадно адчуў пах сухой зямлі, перамяшаны з водарам смалы і моху. Не бачыў, але адчуваў: Кураглядаў прысеў збоку і шоргаешоргае па доле далоньмі — мабыць, сцірае з іх ягоную кроў. Гэта, канечне ж, ад яе мокра пад пахамі і на грудзіне.

— Усе рукавы, кашуля ў крыві,— занепакоена прамовіў Кураглядаў, а потым, чутно было, падняўся і ткнуў наском у падэшвы ягоных ботаў.— Гэй, уражына, жывы яшчэ?

Сцяпан, хоць нібы зза сцяны чуў гэта, але паранейшаму ве мог ні падняць галавы, ні павярнуцца, ні прамовіць слова, ляжаў ніцма, ужо знемагаючы ад болю.

«Лес, гарачыня...— падумаў са страхам.— Сцяку крывёю... Канец...»

— Дык ты здох ці не? — зноў ткнуў наском і запытаў Кураглядаў. Канечне, ён тоўк не з усёй сілы, толькі падварушваў, але ад гэтага штуршка ягонае цела быццам торгнулася. А можа, і не торгнулася, а толькі прабегла па ім нейкая жываадчувальная хваля. Ад яе ён, мабыць, застагнаў.

— Жывы?! — здзівіўся Кураглядаў, нагнуўся, перавярнуў яго на спіну.

Сцяпану адразу ж даліся ў вочы вярхі высокіх сосен, а за імі невялікі, з аўчынку, лапik нябеснай светлаты — якраз над ім вісела бялюткая, нават трошкі залацістая ад яркага сонца аблачынка; ён здолеў крыху апусціць галаву і нечакана вочы ў вочы сустрэўся з позіркам Кураглядава.

— Бандыт...— прашаптаў.

Кураглядаў вырачыў вялікія і перапалоханыя вочы, падхапіўся і адскочыў, але зусім дарма — Сцяпан нават не крануўся: на грудзіне, здаецца, ляжаў, ціснуў да зямлі стопудовы камень.

«Перабіў, сволач, штосьці тое, што паралізавала мяне... Усё бачу, чую, але не магу паварухнуць ні нагой, ні рукой...»

— Ну і жывушчы! — зноў здзіўўся Кураглядаў.— Як кот! Можна, і сто гадоў жыў бы...

Убачыўшы, што для яго няма ніякай небяспекі, асмялеў. Паціху падышоў, паставіў нагу яму на грудзіну і, звужыўшы, нібы для прыцэлу, калючыя вочы, працадзіў:

— Але дайдзеш тут, у лесе, жыць больш ужо не будзеш! Я не дазволю зноў узнікнуць табе на маім шляху! Не ты мяне, а я цябе перамог!

Ад апушчанага бота Кураглядава цяжар на ягонае цела яшчэ паболеў, ён пачаў аж задыхацца — ад болю і, здаецца, ад крыві, што прылівала ў горла.

— А жыць, ясна ж, хочацца! — цешыўся Кураглядаў.— Якое не цяжкое, не пераменлівае гэтае жыццё, але яно кожнаму даецца толькі адзін раз! Чуеш? — Вось наўмысна цяжэй ціскануў яму на грудзіну, што ён ажно папярхнуўся і сілаю выплюнуў згустак крыві.

Кураглядаў даў яму дыхнуць, а пасля павёў сваё далей:

— Добра, што ні кажы, хадзіць па зямлі, бачыць неба, сонца, есці, спаць, ляпаць малатком па кавадзе і гуляць у ложку з красуняй!.. Згодзен?

— Душагуб...— здолеў толькі выціснуць з сябе Сцяпан.

— Увесь у маеў уладзе, даходзіш, а, дурань, не так паводзішся! — злосна пасміхнуўся Кураглядаў.— Цяпер табе трэба не пра гонар свой, не пра помсту думаць, а пра тое, каб выжыць.— Яшчэ раз ціскануў ботам на грудзіну, зноў змусіўшы папярхнуцца і ледзь адкашыляцца.— Хочаш жыць?

Сцяпан не меў сілы, каб пюнуць яму ў твар, паспрабаваў сашчаміць пальцы, каб хоць крыху загрэбці зямлі і шпурнуць яе на яго, але не здолеў і гэтага.

— Ты цяпер павінен прасіць, маліць, каб я пакінуў цябе жыць! Ды што — прасіць, маліць! Боты мае павінен цалаваць!

Падняў нагу з грудзіны, паднёс бот да яго вуснаў:

— Цалуй!

— Фашыст!

— Ты каго гэта так абзываеш? — Кураглядаў балюча ткнуў наском бота яму ў губы, што, можа, і рассек іх.— Мяне? За тое, што мы перамаглі вас? Што я тут і вось перамог цябе, уражыну? Калі ты такі, не хочаш папрасіцца, дык будзеш парыць у зямлі косці! А я буду жыць, кіраваць, піць і гуляць! І можа, нават спаць з тваёй красуняю!

— Людаед...— прастагнаў Сцяпан, не адчуваючы ўжо ніякага страху. Можа, і зза нянавісці, прыкрасці і гідлівасці да гэтага мярзотніка.

Кураглядаў зноў паставіў бот на яго грудзіну, зноў балюча ціскануў:

— Апошні раз пытаю: папрасішся?

— Заплаціш! За ўсё заплаціш!

— Дурань! Пра якую плату маю ты гаворыш? Кім пужаеш? Судом? Суд — за мяне.

— Ёсць Бог!

— Які — Бог? Дзе ён? За каго? За цябе? Чаму тады вось не ратуе цябе?

— Заплаціш! За ўсё заплаціш! За кроў маю, за слёзы людскія.

— Баюся! — пацешыўся Кураглядаў.— Ой, як баюся! Суднага дня!

— Будзе ён, будзе...

Кураглядаў яшчэ раз ціскануў яму на грудзіну:

— Бачыш: душу цябе — і хоць бы што! І, думаеш, дакараць сябе буду, калі ты аддасі свайму Богу душу? Не! Не буду! Я нават з задавальненнем зводжу цябе з гэтага свету. Ты адразу тут мне не спадабаўся, стаў на маім шляху: бач, высокі, прыгожы, дужы, спрытны! Чалавек! Гаспадар! Асоба! Вясковы любімец!

Сцяпан разумеў: Кураглядаў не жартуе і не гуляе, гаворыць тое, што цяпер думае.

— Але чорт з табой, няхай бы быў такі, які ёсць,— пасвойму спавадаўся той,— няхай бы не паўставаў на маёй дарозе, не замінаў мне рабіць тое, што трэба. Скажаш, ты не чапляўся да мяне, не пагражаў, я штосьці сачыняю? Ты — хітры, ты быў нібы лаяльны, але ты душой ненавідзеў і ненавідзіш мяне! Ты быў бы рад, каб я загрымеў з пасады, каб мяне падстрэлілі лесавікі ці я, скажам, уляцеў у якую палонку! Мы з табой зусім розныя людзі, але і перад смерцю ведай: лічы сябе лепшым за мяне, але кіраваць табой, вамі ўсімі буду я! Такі ўжо ваш лёс! Вам трэба з гэтым проста змірыцца! Змірыцца —

і ўсё! Вы ў полі зроку нашых інтарэсаў! І мы вас павінны перакаваць на свой лад!

— Адыдзі...

— Як гэта — «адыдзі»? А з табой што рабіць? Калі цябе хто падбярэ і ты выжывеш, дык можаш уцягнуць мяне ў непрыемную гісторыю! Праўда, я магу апраўдацца, што лавіў цябе, падсуднага і збеглага зпад варты, ты пагражаў мне, дык я мусіў ужыць зброю. Але... Ці трэба мне непрыемнасці лішнія? Ды калі не ты, дык твае родзічы могуць забіць мяне зза вугла! Так што хтосьці адзін з нас можа жыць. Што да мяне, дык казаў і яшчэ раз скажу: я хачу жыць, есці, спаць, цешыцца з жанчынай!... Што да цябе, то ты маеш маленечкі шанц уратавацца. Але табе трэба, сам разумееш, папрасіць у мяне міласці, а потым здацца ўладзе і не лягнуць чагоннебудзь лішняга. Сказаць, да слова, што падстрэлілі цябе твае нядаўнія хаўруснікі...

Сцяпан падняў крыху галаву, зірнуў угору:

— Неба божае, сосны мілыя, зямля родная, будзьце сведкамі смерці маёй! Не забудзьце нічога! Усё запомніце!..

— Хахаха! — зарагатаў Кураглядаў.— Ён не ў мяне просіцца, а ў сіл прыроды, у Бога! Ты, яшчэ раз скажу, у мяне прасіся! Во, глядзі,— дастаў з кішэні штаноў пісталет.— Адвяду сабачку, націсну курок, смалянуду ў лоб.— Развёў рукі.— Усё, канцы табе. Не зраблю гэтага — можаш яшчэ ўратавацца... Толькі не страш помстаю. Прасіся, умольвай, а то і цалуй бот. Калі ўбачу, што ты пакарыўся, дзякуеш, дык, можа, і пашкадую. Калі не цябе, дык тваю красуню і тваё дзіця. Даю апошні шанц: цалуй мой бот, клянися, што нікуды мяне не ўблытаеш.— Які ўжо раз зноў ціскануў ботам на грудзіну.— Чуеш, што гавару?

Сцяпан нічога не адказаў, пераадольваў камяк у горле і сціскаў вусны, каб не застагнаць ад болю. Адчуваючы, што восьвось можа зноў страціць прытомнасць (цяжэюць павекі, мацнее гул у вушах, а пад спіной большае і большае крывяная пляміна), з прагай пазіраў і пазіраў увысь: на зялёнацёмныя хваёвыя вяршочки, што імкнуліся ўсё бліжэй да сонца, на беленькую аблачыну, што крыху ўжо адпаўзла ўбок, на блакітную просінь неба, што было гэтакае знаёмае, блізкае і ў той жа час зусім далёкае ды абыякавае.

— Гэй! — зноў глухі голас Кураглядава.— Даходзіш?

— Сцяпан міжволі заплюшчыў вочы, але некалькі яшчэ хвілін бачыў і вярхоўе, і аблачыну ды неба; Кураглядаў зняў бот з ягонаў грудзіны, узяў руку за запясце — здаецца, слухаў ягоны пульс, пасля

прыкладаў далонь да ягонага лоба, падымаў павекі і зазіраў у вочы; Сцяпан адчуваў і бачыў гэта ўсё менш ды менш...

...Сцяпана толькі на трэці дзень агледзелі ў лаўжы пастухі. Іх вывелі на прастрэлены некалькімі кулямі труп каровы.

Пахаваў яго Стась Грыгарцэвіч з маці і жонкаю. Іншым праводзіць яго ў апошнюю дарогу забараніў Кураглядаў: маўляў, няма чаго наладжваць пышнае пахаванне «ворагу народа», а таксама адному з тых, «хто рабаваў тутэйшыя магазіны», каго цяпер, штосьці не падзяліўшы, «прыбралі яго ж хаўруснікі».

Неўзабаве Марысю з дзіцем адпусцілі дадому. Яна адразу ж пабегла ў Налібакі, да магілак, дзе ўпала на свежы жоўты грудок паблізу маладой бярозкі і доўга галасіла наўзрыд.

Акрыяць, трымаць гаспадарку памагаў ёй Стась, а пазней, вярнуўшыся малодшым сяржантам з войска, і яго малодшы брат, Адам. Калі прыйшоў час, Марыся нарадзіла дзіця — як і чакалі са Сцяпанам, дачку. Пазней нямала было да Марысі сватоў, хацелі сысціся з ёю не толькі ўдаўцы з дзецьмі, але і хлопцы, ды яна другі раз замуж не пайшла, паволі састарэла пры дзецях удавою. Цяпер — старая, з глыбокімі маршчынамі, але са знакам былой красы — жыве адна ў сваёй асэлай хаціне, сын і дачка — у Мінску. Яны да самага апошняга часу з пакутаю насілі бацькава кляймо крымінальнага злачынцы — зза яго, гэтага кляйма, сына з вышэйшай інжынернай адукацыяй не прымалі ў партыю і не давалі большай пасады, а дачцэ, якая не бачыла свайго бацькі, нямала прыйшлося пацярпець ад камсамольскіх важакоў у школе і ў педагагічным вучылішчы. Калі Сцяпана рэабілітавалі, прызнаўшы, што за ім «нет подтвержденного состава преступления», Марыся і дзеці адразу ж паставілі яму помнік, на ім — ніша, а ў ёй — здымак зусім маладога яшчэ чалавека...

ЭПЛОГ

Прадмова

Я трошкі разгубіўся, калі летась да мяне, пляменніка Сцяпана Грыгарцэвіча, завітаў Кураглядаў.

Ён асцярожна, нават, бадай, лісліва зайшоў у кабінет, з абачліваасцю зірнуў на нашага рэдактара (той, салідны, у акулерах, размаўляў па тэлефоне і не павярнуў галавы), нібы павывучаў яго з хвіліну, на ўсякі выпадак пачціва пакланіўся яму і пальцам паклікаў мяне на калідор.

Я здзівіўся і разгубіўся не зусім выпадкова: скажу шчыра, я не любіў Кураглядава, не ведаў, чаго ён прыйшоў якраз да мяне.

— Давайце выйдзем на двор,— паклікаў ён.— Нам трэба пагаварыць, Адамавіч.

Мы падаліся з друкарскага будынка ў блізкі невялікі сквер, знайшлі вольную лаўку пад густою ліпай, селі. Кураглядаў, нязвычайна да летняй гарачыні вялікага горада, расслабіў старамодны гальштук, што, здаецца, дагэтуль душыў ягоную тоўстую загарэлую шыю, выцер насоўкай невысокі лоб. Калі зняў капялюш, дык я ўбачыў: ягонья валасы пасівелі, але паранейшаму іх шмат. А ў вачах застыла тое, што маюць, бадай, усе былыя і цяперашнія начальнікі: скрытнасць, нейкая незадаволенасць, жорсткасць і да ўсяго страшнаватая глыбінная цемень — мусіць, ад скалечанай уладаю і падначаленнем душы.

— Ты нефармал альбо нават з БНФ? — нечакана запытаў Кураглядаў, пазіраючы на мяне пільна і змрачнавата.

Я зноў здзівіўся: чаму якраз пра гэта ён пытае?

— Хачу ведаць, як з табой гаварыць,— патлумачыў той.

— Не, я не з БНФ.

— Дзіўнавата!

— Чаму?

— Усе, хто гаворыць пабеларуску, нефармалы альбо ў БНФ, супраць КПСС.

Я не вытрываў, усміхнуўся, але ад спрэчкі ўхіліўся. Не хацелася спрачацца пра гэта ў час, калі быў ужо ліпень 1991 года і калі многія ўжо пачалі на тоесёе глядзець пановаму. Ды я загадзя ведаў, што можа сказаць госць.

— У нашым гарадку няшмат нефармалаў, але ўсе яны гавораць толькі «на мове»,— прамовіў той.— Захмялелі ад волі. Бэсцяць ужо не толькі Сталіна, але і Леніна, сацыялізм. Нават ужо Гарбачову пстрыкаюць па носе: бачыце, добра гаворыць, але мала робіць, не спрыяе разбурыць Саюз!

Я змаўчаў.

— Праўда, калі ішлі выбары, дык мы, ветэраны, змаглі разам з райкомам заваліць кандыдатаў ад БНФ у народныя дэпутаты,— прызнаўся Кураглядаў.— Часамі на мітынггах ледзь не бойка была. Яны нам: «Вы — сталіністы і з імперскімі замашкамі! Далоў вас!» Мы ім: «А вы — нацыяналісты! Пад суд вас!» Браіся загрудкі і нядаўна, перад рэферэндумам. Але зноў мы перамаглі. У нас і цяпер уся ўлада ў руках райкома.

— Ведаю,— падаў голас я.— Ваш першы сакратар райкома — сваяк першага сакратара ЦК.

— Партыя павінна заткнуць гэтым дэмакратам рот і зноў высока падняць свой сцяг,— сціснуў руку ў кулак Кураглядаў.— Калі праваронілі Усходнюю Еўропу, дык трэба хоць утрымаць СССР, ленінскую ідэю. Ды вярнуць добрае імя нам, ветэранам.

Павярнуўся і з'едліва ўсміхнуўся:

— Ці я, «кансерватар і сталініст», не тое гавару?

— Час, гісторыя ва ўсім разбіраецца, як ужо ў тымсім разабраліся,— адказаў я.— Дзе былі, ёсць святыні, а дзе злачынствы...

Кураглядаў наструніўся, паўзіраўся мне ў вочы, потым адвёў цяжкі позірк.

— Гэта ты — пра рэабілітаваных дзеда і дзядзьку?

— І пра іх.

— Што да іх, дык скажу чэсна: яны не былі савецкія, але, канечне, калі пасённяшняму, іх не варта было губіць. Трэба было пасадзіць на годдзудзі, папалохаць і адпусціць. Яны былі б добрыя калгаснікі, як і ўсе ў вашых, заходніх, абласцях. Час іх перавыхаваў.

— І садзіць, і перавыхоўваць іх не трэба было,— прамовіў я.

— Такая была эпоха...— уздыхнуў Кураглядаў.

— Эпоха, лад і людзі...— пахітаў я галавою.— Вы маглі б заступіцца, але не заступіліся.

— Не мог, Адамавіч,— Кураглядаў прыклаў руку да грудзіны.— Чэснае слова, не мог.

— А чаму вы нават цяпер заміналі іх рэабілітаваць? Ён заварочаўся, адчуваючы, што я ведаю пра ягоныя нядаўнія запіскі, у якіх ён нагаворваў абшшто пра невінаватых людзей. Але нічога не адказаў, сам запытаў:

— Уведалі, дзе і як яны загінулі?

— Не.

Кураглядаў, здаецца, уздыхнуў з палёгкай.

— Павер, Адамавіч,— нібы пакляўся,— я не мог іх уратаваць. На жаль, былі тады свае абставіны, памылкі. Але іх асудзіла наша партыя.

— А вы? — перапыніў яго я.

— Што — я?

— Асуджаеце сябе хоць крыху за тое, што вытваралі ў нас старшынёй сельсавета, а пазней і старшынёй калгаса?

Кураглядаў пабарабаніў пальцамі па партфелі: можа, і не забыў, як ганяў мяне позняй восенню з бульбянога поля альбо як зламаў маю касу на ржышчы, як піў, брыдка лаяўся, а тагосяго і лупцаваў.

— Былі і ў мяне памылкі,— сказаў,— але я служыў сумленна.

— Зручная пазіцыя. Але не будзем больш пра гэта. Давайце гаварыць пра тое, што прывяло вас сюды.

— Прыйшоў я да цябе, Адамавіч, з просьбаю,— раптам змяніўся, палагоднеў Кураглядаў.— Засумаваў я на пенсіі, адчуў, што маю яшчэ сілу, разбіраюся ў палітыцы, магу папрацаваць на іншым фронце...

«Чертовски хочется конструктивно поработать!» — успомніў я словы аднаго пажылога партыйнага кіраўніка і ўсміхнуўся.

— Карацей, Адамавіч, сеў я неяк у цяньку пад яблыняй і задумаўся пра сваё жыццёбыццё. Цяжкое, гаротнае было маё маленства, але ж з іх, з бядняцкіх нізоў, у наменклатуру выйшаў, заслужаным чалавекам стаў! І надумаўся я кнігу пра сябе напісаць. Спачатку папрасіў у суседанаستاўніка падручнік і пачаў у сталья гады вучыць, што гэта такое — сацыялістычны рэалізм, класавасць, што такое раман, сюжэт, завязка і развязка... Накінуўся чытаць кнігі, пра якія шмат шумелі... Ну, а тады сеў сам пісаць. Як разагнаўся — дык, брат ты мой, ні канца, ні краю няма! Эпапея выходзіць! Паслаў яе ў Маскву, у ЦК — так і так, памажыце, таварышы, вернаму байцу партыі ягоную творчую працу да шырокіх чытацкіх слаёў данесці. Тыя пераправілі мой рукапіс у выдавецтва. А яно адаслала мне маё: паіхнямуй, і тое, і гэта не так. Параілі, каб звярнуўся ў Мінску ў Саюз пісьменнікаў. Паехаў у ваш Саюз, пахадзіў па кабінетах, урэшце трапіў да высокага і тонкага кансультанта. «Цудоўна! З жыцця!» — заўсклікаў той і, нічога не паправіўшы, адаслаў мяне ў мінскае выдавецтва. Узялі там мой твор. Праз нейкі час мой рукапіс — на рэцэнзію нейкаму гісторыку. Той, падлюка, без нажа зарэзаў. «Калі да твора аўтара падыходзіць з дакументальнага, гістарычнага пункту гледжання,— да слова, напісаў,— дык у яго, на жаль, пераважае прыярытэт асабістага над грамадскім». Я сам люблю мудрыя слоўцы, але тут нічога не зразумеў! Адным словам, рукапіс мне вярнулі. Можна, ты, Адамавіч, яго паглядзеў бы?

Прызнаюся: я зацікавіўся кураглядаўскім творам, тым, што і як піша гэты чалавек «пра час і пра сябе».

— Змучыўся я ўжо з гэтай пісанінай,— прызнаўся ён.— Гэта ж, як, убачыў, катаржная праца! Дзень і ноч спакою не маеш, суткамі, тыднямі, нават месяцамі горбішся каля стала! Часамі нічога гаспадарскае не ў галаве! Адарвуць — злы, як звер! А бывае, няма натхнення, хоць ты плач! Месяцдругі не пішаш, дзіка п'еш, гатовы падраць усё, што напісаў, а сябе звесці са свету як нездаляку! А потым... нейкі гад возьме і збэсціць твой у пакутах народжаны твор!..

Кураглядаў разгарнуў сумку, дастаў дзве пакоўныя пацёртыя папкі, адкуль выпіраліся пакамечаныя, а сямтам і выцвілыя лісткі.

— Вазьмі, Адамавіч,— падаў мне папкі.— Калі ўбачыш што людскае, дык пахадзі пасля маёй сякеры гэблічкам. Ну, а калі тут, як кажуць, няўдача, дык выкінь, апрастай мне рукі, вызвалі ад катаргі і бяссонніцы — можа, і не для Сенькі гэтая шапка...

Я ўзяў папкі — згадзіўся прачытаць рукапіс.

— Прызнайся: вы, пісацялі, добра маеце? Больш за кааператараў?

— Хочаце пабагацець? — усміхнуўся я.

— Ды не. Я пытаюся пра тое, пра што не ведаю,— апраўдаўся той.— Адны кажуць: вы — мільянеры, другія — не, беднякі... Я пісаўне дзеля грошай. Я... Неяк раней бачыў па тэлевізары аднаго пажылога, можа, маіх гадоў, пісацеля, які многа тоўстых раманаў напісаў. Дык той сказаў: «Часамі мяне папікаюць, што я за ўсё новае ў нашым жыцці хапаўся, не ўсё як след абдумаў і не крытыкаваў сістэму. Што я магу адказаць? Я — не так пісацяль, як разумеюць гэта прыхільнікі мастацтва для мастацтва, я — партыйны прапагандыст». Дык вось, Адамавіч, і я — прапагандыст... Падругое, многія мае знаёмыя не разумнейшыя за мяне былі, але даўно ўжо свае кнігіўспаміны павыдавалі. Дык і мне хацелася б пакінуць у гісторыі сваё імя...

...Пасля гэтай неспадзяванай сустрэчы мы больш не бачыліся. Неўзабаве Кураглядаў памёр. Сказаць шчыра, адышоў на той свет не сваёй смерцю, а загінуў гвалтоўна. Употаі прыладзіў у лесе на ласіных сцежках стрэльбу, ішоў раненька паглядзець, ці ёсць здабыча, і сам наткнуўся на сваю ж засаду — зачпіў дроцік і атрымаў зарад шроту па нагах і ў жывот. Прапоўз нямала ў агоніі, але не змог дацягнуцца да дарогі, сцёк крывёю.

Гэтая смерць падагнала мяне. Я тут жа прачытаў рукапіс Кураглядава. Ён, гэты твор, быў не раман, не аповесць, а хроніка прыватнага жыцця. Так, як было напісана, нельга было надрукаваць: аўтар быў зусім непісьменны, дык трэба было перапісваць кожны сказ (часамі гэтыя яго сказы былі на адну, а то і на дзве старонкі), падругое, начытаўшыся чужога без звычкі і ўмення, ён тоеёе пераймаў, выдаваў за сваё.

Карацей, я зрабіў тое, што дазволіў мне сам Кураглядаў. Тоеёе з яго хронікі я пасвойму спажыў у гэтым рамане (сямтам, як заўважылі, літаральна ўставіў кураглядаўскае жывое, нават сырое, каб не страціліся яго мысленне і манера), а тоеёе падаю яшчэ і ў эпілогу.

З «Хронікі» Апанаса Кураглядава

6. ЗАХОДНІКІ ПЕРАХОДЗЯЦЬ НА НОВЫЯ РЭЙКІ

«На пачатку пяцідзсятага года нашы Вянкі ўзбудзіліся, зашумелі-загулі. Пазванілі зверху: рыхтуйцеся да калектывізацыі. Добра? Канечне, добра. Але я, бывалы ды напрактыкаваны верабей, пашкроб сабе за вухам: ага, будуць калгасы — трэба шмат старшын, намеснікаў, бухгалтараў, інжынераў і аграномаў. А дзе іх узяць? З мясцовых? Не, мясцовыя на ўсе гэтыя пасады не падыдуць ды і не трэба ім даваць шмат улады. Дык якое выйсце? Ясна, папруць у вёскі з раённай нізавой наменклатуры. Нас, малайцоў.

У гэты час я, Маруся, два нашыя сыны, выехаўшы з Янкавін, жылі ў Вянках. Жонку я ўладкаваў у рэстаран на кухню, большы сын вучыўся, малодшага глядзела домработніца, ну, а сам я зноў сядзеў у крэсле дырэктара мясакамбіната — дзякуй богу, зямляк, Уладароў, змяніў свой гнеў на міласць. Сказаць шчыра, зажыў так, як жылі ўсе кіраўнікі сярэдняга звяна. Было скаромнае, свежанькае і вэнджанае, была кожны дзень чарка, завёўся рубель, зноў у маёй прыёмнай красуня сядзела... Марыў ужо, каб легкавічок завесці, восьвось мог купіць, але... Шапнулі добрыя хлопцы з райкома: думаюць цябе, Апанас Лукіч, паслаць у Янкавіны ладзіць калгас.

Канечне, давер. Старшыня калгаса — асоба, мясцовы князёк, начальнік і суддзя. Ды... Не хацелася ўжо лішніх турбот, сутычак з аднаасобнікамі, а таксама не было ахвоты пакідаць утульны гарадок, добрую кватэру, сытную пасаду. Сон прапаў, жылот пачаў балець ад хвалявання і трывогі.

Рашыў: давер даверам, але ад высылкі трэба засцерагчыся. Пачаў бегаць па кабінетах. Праўда, ранейшых сяброў ужо не было: Уладарова за «раман» з прыгожай маладой дэпутаткай звольнілі з пасады і паслалі ў суседні раён на гаспадарчую работу (з яе потым — старшынёй калгаса, а дацягваў да пенсіі на нізавой прафсаюзнай рабоце), хітры Райзман, закончыўшы партшколу, перабраўся ў Мінск і працаваў на партыйнай рабоце пад прозвішчам Раманаў, галоўурач Буракоў, які не раз ратаваў ад усякіх бед, пераехаў у абласную бальніцу, ну, а да знаёмага начальніка раённай бяспекі, які меў вялікую ўладу, я не мог пайсці: мог, злыдзень, аформіць справу. Новыя сябры, як убачыў, спачувалі, дакляроўвалі памагчы, але і пальцам дзеля гэтага не краталі. Адчувалі, чэрці: выбавяць мяне ад вёскі — паедзе туды сам каторы.

Адзін час думаў скампраметаваць сам сябе. Хацеў нажлукціцца да страты чалавечага аблічча і перад райкомам на пляцы заваліцца. Бог з ім, калі ўлепяць вымову за «антымаральныя паводзіны», але, можа, адчэпяцца. Стрымаўся. Адчуў: не паможа. Некаторых паперлі з горада і з вымовамі.

На бюро райкома, калі зайшла гутарка пра мяне, пачаў мямліль: хворы, маўляў. Печань баліць.

— Сімулянт! — ускіпеў новы першы сакратар, Пятроў, які прыехаў сюды з Саратава на «ўмацаванне партыйных кадраў». — Хворы мне знайшоўся! Вунь які таўстаморды, зза шчок вушэй не відно! А калі, разумееш, печань не вытрымлівае мноства вэнджанага і сядзячага вобраза жыцця, дык паедзь праветрыся, пратрасіся — жыва ўсе плакі, болькі выганіш! Не ўтвoryш калгас, не адбярэш у аднаасобнікаў хлеб, мяса, малако — у іншы край і на іншыя харчы паедзеш! Як вораг Савецкай улады!

Дзе дзенешся. Тады размовы кароткія, строгія былі, апраўдацца альбо ўхіліцца цяжка было. Сабраў свой скарб і паехаў зноў у тыя нямільыя Янкавіны, дзе былі мае і непрыяцелі, і ворагі. Як у сне сядзеў на ўстаноўчым сходзе. Мы — я, начальнік міліцыі, рэдактар раённай газеты, старшыня сельсавета, сакратар райкома і пару чалавек «ад народа» — былі ў прэзідыуме, а насупраць нас — насцярожаныя і хмурныя янкавінцы.

Рэй вёў сакратар райкома партыі па ідэалогіі, Бычэнка (хітры і двудушны быў жулік, на пенсію з пасады міністра пайшоў). Як цяпер, бачу яго за трыбунай: невысокі, камлюкаваты, у храмавых ботах і ў сталінцы, разпораз падымаўся на дыбачкі, каб здавацца вышэйшым.

— Таварышы свядомыя, а таксама несвядомыя элементы, — пранізваў ён маленькімі вочкамі янкавінскі гурт, што ўціснуўся ў вялікі школьны пакой, а таксама скупіўся ў калідоры, а заадно гэтым сваім «несвядомыя элементы» наганяў шораху. — Савецкая ўлада, сацыялізм заваёўваюць усё новыя і новыя вышынні. Пад мудрым кіраўніцтвам вялікага Сталіна мы разграмілі фашысцкую Германію, яе сатэлітаў, ставім нашу краіну на ногі і шпарка ідзём наперад. Сусветныя імперыялістыакулы лічылі: мы не акрыяем пасля такой страшнай вайны, станем перад імі на калені. Але яны пралічыліся. І каб наш лад, наша краіна стала яшчэ болей згуртаваная, магутная, мы павінны ліквідаваць апошнія асколкі старога рэжыму тут, у заходніх абласцях, і выйсці на новую, сацыялістычную дарогу. Цяпер паспелі ўсе ўмовы для гэтага, для нашай светлай будучыні. Значыць, сёлетнюю вясну мы будзем сустракаць зусім іначай — у калгасе, дружнай калектыўнай працай. Ура, таварышы!

Бычэнка не толькі падняўся на дыбачкі, але выцягнуўся, ускінуў угору кулак, заззяў, як нашмараваны суконкай наваксаваны бот, але ўважлівыя і непарушныя, нават зацятыя «таварышы» не выявілі ніякай радасці, пільна і падазрона пазіралі на нас — бадай, нават спахмурнелі. Адбудаваўся, абрабілі сваё поле, апануліся і пад'елі, дык не хацелася развітвацца з нажытым добром, з жывёлай. Адным словам, аднаасобнікі не запляскалі Бычэнку. А значыць — не толькі яму...

Ды той не мог адступіцца, ён павінен быў вярнуцца ў раён і да класці: у Янкавінах — калгас. Не адрапартуем так — калі не адбяруць ад нас партбілеты і не пасадзяць, дык «за правал кампаніі вялікай палітычнай значнасці» ўлепяць у вобласці па строгай вымове і будуць скубці на кожнай нарадзе. Бычэнка пачаў «пудрыць мазгі» — малявацьразмалёўваць райскае жыццё ў калгасах, дзе, да слова, неўзабаве заявяцца такія камбайны, што «будуць не толькі жаць, малаціць, але і малоць, на хаду пячы хлеб ды булкі». Слухаючы гэта, асабіста я разумеў: гэтымі казкамі янкавінцаў не падманеш. Амаль усе былі ў Германіі, на свае вочы бачылі, якія там дарогі, сядзібы, прылады і тэхніка, «як немец гаспадарыць, як нам да яго далёка». Але я разумеў і іншае: Бычэнка спачатку спажывае «растлумачальныя выхаваўчыя меры», каб пасля, «у надзвычайны момант», ужыць іншыя, што па дазvole павінен будзе ўжыць начальнік міліцыі — ды так, «каб з Янкавін не паступіла ні адной скаргі аб прымусе і насілі», «каб раённая газета магла напісаць, што насельнікі Янкавін з вялікім энтузіязмам рашылі адны з першых у раёне развітацца з рэшткамі старога ладу і пачаць будаваць новы, самы навуковы і перадавы ў свеце».

Вось так! Гэта цяпер некаторыя разумнікі лічаць: мы, тагачасныя кіраўнікі розных рангаў, толькі гарлапанілі ды лынды білі! Не, дарагія, мы такое ламалі! Векавы ўклад і векавую псіхалогію! Часамі здавалася: не адужаем. Каб хоць крыху паслабіліся, дык і адступіліся б. Але паколькі Сталін меў жалезную волю і цвёрдую руку, дык і мы сагнулі тое, што трэба было. Тады, у Янкавінах, як успамінаю, першы хацеў пайсці нам насуперак самы стары мужчына, барадаты Юзаф. Падняўся і пачаў асцярожна абмацаваць вас.

— Як я чуў, у калхозы людзі пойдучь толькі па ахвоце?

— Так, — нахмурана адказаў Бычэнка, асцерагаючыся вась такіх адсталых, але кемлівых дзядоў, што могуць павесці вёску за сабой.

— Тых, хто не пойдзе, не будзеце вывозіць у Сібір?

— Калі не будзе падкопаў і злачынных учынкаў, дык не. Мы лічым: патэнцыяльныя ворагі калгаснага ладу ўжо ліквідаваныя, а несвядомыя паволі перавыхаваюцца.

— А абагульняць наша дабро будзеце?

— Колькі і што абагульняць, рошыце пазней самі. Праўленнем калгаса альбо на агульным сходзе.

— А хто не пойдзе, падаткі на яго будуць вялікія?

— Што за правакацыйныя пытанні, дзед? — пачаў кіпець Бычэнка? — Усе твае размовы разлічаныя на тое, каб не толькі супраціўляцца калгаснаму ладу, але і стаць кулаком.

— Гэта значыць — багатым?

— Багацеембагацеем!

— Дык што вы хочаце: каб усе пабагацелі альбо каб усе аднолькава пабяднелі?

— Зразумей, дамарослы хвілосаф,— ледзь стрымліваў злосць Бычэнка.— Папершае, мы нікога нікуды сілай не гонім. Выбірай сам: ці жыць пры цемры, ці пры святле?! Падругое, ужо мінуў час невялікіх прыватных гаспадарак, аднаасобніцтва. Новая эпоха патрабуе новага, з тэхнікай і агранамічнымі ведамі гаспадарання. А заадно новай філасофіі і псіхалогіі, выхавання новага чалавека, каб хутчэй прыйсці ў камунізм — самы дасканалы і шчаслівы лад, што можа ўсталяваць прагрэсіўнае чалавецтва.

— Але ж мы ўжо маем хлеб і да хлеба...— стаяў на сваім стары.— Каторыя з нас калі не сёння дык заўтра могуць залучыцца ў гурты, купіць зямлі, машыны, жывёду!...

— ...і задушыць вёску? — перапыніў яго Бычэнка.

— Чаму — задушыць? Завесці гуртавыя гаспадаркі, мець сабе, прадаваць многа хлеба, мяса, малака. Як, да слова, у Германіі бавэры.

— Здраствуйця! — ухмыльнуўся Бычэнка.— Мы, камуністы, будзем спрыяць умацаванню кулакоў, капіталістычнай сістэмы германскага ўзору! Ніколі! Нідзе!

— Дарэмна вы во гэтак слушаць не хочаце!

— Мы слухаем. Рабочых і сялян, а не ўласнікаў.

— Але ж...

Бычэнка азірнуўся на начальніка міліцыі і падміргнуў яму. Капітан, тоўсты, чырвоны, падхапіўся, паправіў на паясніцы кабур, дастаў з планшэткі блакнот, самапіску і ўставіўся, як каршун, на барадатага гаваруна:

— Фамілія?

Стары адчуў небяспеку, але рашчў не адступаць:

— Я хачу, каб вы падумалі...

— Ваша фамілія? — зноў загуло няўмольнае пытанне.

Той збянтэжыўся, азірнуўся і, бачачы, што вучаныяправучаныя аднавяскоўцы асцярожліва маўчаць, сеў.

— Бясспрэчна, хутаранская выхадка! — абурыўся Бычэнка.— Хто хоча сказаць іншае, свядомае і правільнае слова?

Я пачаў есці вачыма Мішку Супраневіча: яму мы сказалі сесці пасярод залы і абсякаць няўгодных, падаваць рэплікі ў нашу карысць (бачыў яго першынца, вельмі ж, чорт пабяры, той падобны на мяне).

Той, убачыўшы мой строгі позірк, трохі дурасліва загукаў:

— Мы — за калхоз!

Не толькі яго суседзі па партах, але і ўвесь сход узарваўся, напаў на яго, свайго «падбрэхіча»:

— Абібок!

— Не рапіай за ўсіх!

— Ціха!!! — закрычаў ледзяным голасам начальнік міліцыі.— Папрашу, каб быў парадак! Хуліганаў удалю са сходу! Падбухторшчыкаў-правакатараў завязу ў раён!

Гул пачаў улягацца, загаварылі паўшэптам ужо:

— Во сволач!

— Што — галяку? У калхозе спрытней украдзе!

— Па вачах бачу: вы не супраць Савецкай улады і калгасаў, але пакуль што па закаранелай сялянскай звычцы баіцеся новага,— не выпускаў лейцаў з рук Бычэнка.— Дарэмна. Ніколі не варта баяцца новага, перадавога. Яно, паўтараю, зробіць вас і вашых дзяцей шчаслівымі людзьмі. Адпаведна, хто за тое, каб утварыць тут, у Янкавінах, калгас?

Першы падняў руку чарнамазы няголены Мішка, за ім — яшчэ некалькі чалавек з вялікага гурту — тья, каго таксама «апрацоўвалі» перад сходам.

— Адзін, два, тры...— пачаў лічыць Бычэнка, а потым смела і самаўпэўнена аб'явіў: — Пераважная большасць...

Стары Юзаф прыўзняўся і азірнуўся.

— То ж некалькі чалавек...

— Грамадзянінправакатар! — зноў падхапіўся і паправіў кабур начальнік міліцыі.— Выйдзіце з залы! Мы з вамі пагаворым у іншым месцы!

Стары абсунуўся, пабялеў.

— Калі вы рашылі ўтварыць калгас, то трэба даць яму імя,— бачачы, што люд уломліваецца, паспакайнеў, нават пачаў ужо ўсміхацца Бычэнка.— Свядомыя таварышы з вашай вёскі раяць назваць ваш калгас іменем Карла Маркса — заснавальніка нашага вучэння, абаронцы пралетарыяту, вялікага чалавека. Хто — за? — І не міргнуўшы вокам: — Пераважная большасць. Далей. Давайце выберам старшыню калгаса. Райком раіць вам таварыша Кураглядава, які

мае ў гэтай справе вялікі вопыт, свядомы і ідэйны таварыш, да ўсяго працаваў у вас, ведае тут усіх, а вы ведаеце яго.

— А чаму — не свайго? — выгукнуў хтосьці няўпэўнена за людскімі спінамі.

— Прыйдзе час — выбераце і свайго,— спакойна адказаў Бычэнка.— Цяпер, кажу, трэба такі старшыня, які ўжо ведае калгасны лад. Дык хто за таварыша Кураглядава?

Некалькі ўзнятых рук.

— Пераважная большасць,— зноў не збянтэжыўся Бычэнка і даў слова мне.

— Дзякую вам за разуменне справы і за падтрымку,— таксама без лішняй разгубленасці сказаў я.— Калі няма да мяне пытанняў, дык падавайце заявы ў калгас. Потым утворым праўленне, камісію па зямельным пытанні і абагульненні прыватнай маёмасці і жывёлы.

Першыя, як і дамаўляліся загадзя, падалі заявы Мішка і яго аднадумцы. Пазней, калі ішлі сваёй купкай са сходу ў хату янкавінскага старшыні сельсавета, Бычэнка сказаў мне:

— Занясі, старшыня, у пратакол. На сходзе было сто... не, стоадзінаццацьчалавек. «За» галасавалі дзевяноста восем, астатнія ўстрымаліся...

Праз некалькі дзён раённая газета напісала, што «ў Янкавінах адбыўся сход на высокім палітычным уздыме, і пераважная большасць насельнікаў рашыла звязаць свой лёс з калектыўнай гаспадаркай», хоць у той жа час у вёсцы ўздыхалі: «Будзе нам, людзі, карламарла». Канечне, і пра мяне абышто плялі. Але я надта не браў да галавы: звязчайная аднаасобніцкая агітацыя. Больш — якраз мне прыйшлося «забяспечыць стопрацэнтную калектывізацыю». Усё было: і ўтаворваў, і прасіў, і наган пад нос падносіў, і ў сельсавецкую халодную садзіў. Як ні ўпіраліся, уламаў. Самых заядлых аднаасобнікаў здолелі падаткамі заціснуць. Пісалі, сволачы, скаргі, але яны далей раёна не траплялі...

Адным словам, зноў пачаў я жыць у Янкавінах. Да вясны абагуліў зямлю, перапісаў жывёлу, інвентар, фураж. Увесну пасялі авёс, пшаніцу, пасадзілі бульбу. Выводзіў людзей на калгасную працу як на свята. Пад чырвоным сцягам і пад музыку. Праўда, некаторыя старыя лезлі вучыць мяне, што і як рабіць, ды я хутка адпэндзіў дамарослых мудрацоў, веў лінію райкома. Прышле той дэпешу нешта сеяць — сею, загадаюць бульбу садзіць — саджу, касіць — кашу, жаць — жну, закрычаць: хутчэй выбірай бульбу — выбіраю. Я дысцыплінаваны быў, дзяржаўны чалавек, адсябязінай не займаўся. Тых, хто падбіваў мяне, пасённяшняму кажучы, на экстрэмізм, уміг асаджваў.

Першы калгасны ўраджай амаль увесь вывезлі ў раён: спачатку аддалі сваю пастаўкунорму, а потым, калі папрасіў Пятроў, падкінулі ў раён і насенкі. Праўда, у Вянках было мала складоў, тое сее ссыпалі і каалі пад адкрытым небам, дык нямала чаго пагналі дажджы, але пра тое мне галава не балела, бо пра гэта быў не мой, а іншых клопат. Я быў рады, што не толькі здаў сваё, але і даў вышэй плана, падзяку ды прэмію адхапіў, з ходу стаў перадавым старшынёй, адразу траліў на раённую Дошку гонару (бывала, праязджаю побач, зірну на свой партрэт і гарэзна казырну яму!).

Увосень, пасля ўсіх работ, лепшыя янкавінскія гумны разабралі і звезлі ў самы цэнтр вёскі — на калгасныя канюшню і кароўскую ферму. Раней, да сацыялістычнай эпохі, на самым відным месцы папы цэрквы ставілі, каб прывабіць бляскам купалоў люд, а цяпер мы пачалі ўзводзіць тут калгасныя атрыбуты, на гнаі, брудзе ды з віламі выхоўваць новага чалавека новай вёскі. Праўда, у тую восень паставіць будынкі не пастелі: спачатку дажджы заміналі, а пасля іх неяк адразу зіма легла. Ох, і стагналі, войкалі былыя ўладальнікі: бачыце, бярэны пакруцяцца, а то і пагніюць! Увогуле, скажу шчыра з горкі цяперашніх гадоў, вельмі моцныя тады былі ўласніцкія настроі ў янкавінцаў: бывала, пазней, калі ўжо стаялі канюшныя і ферма, калі туды завялі абагуленых коней і кароў, дык яны, мужчыны і жанчыны, доўгі час то ўвечар, то раненька прыбягалі да сваёй жывёлы, не верылі Мішкаваму бацьку, што той добра яе корміць, прыносілі свой ахapak сена, морквіну альбо бурак, а то прыйдзе каторы, бядуе, што яго рагуля альбо сівы пахудзелі, ашчаперыць быдла за шыю і плача. І жывёла была з перажыткамі: лічы, дзень і ноч выла па сваім хляве, па сваім гаспадару.

Зразумела, я не мог спакойна назіраць за старой псіхалогіяй, за кулацкімі і аднаасобніцкімі замашкамі, усяляк адвучваў ад іх, настойліва прывіваў іншыя думкі і погляды. Са старымі мала знаходзіў разумення: не давяралі мне, спрабавалі вучыць, што і як трэба рабіць, а вось з маладымі мне было лягчэй. Некаторыя з іх цягнуліся за бацькамі куракулямі, а некаторыя не развівалі ў сабе бацькоўскай прагі і хцівасці, не заміналі мне, былі спакойныя, а то, страціўшы інтарэс да гаспадаркі, пачалі ўцякаць з вёскі, ад зямлі ў гарады альбо кудынебудзь далёка па вярбоўцы. Як некалі і абяцаў, сваім намеснікам паставіў Мішку Супраневіча. Ён служыў мне верна, але работнік з яго быў кепскі: удзень пітугуляў, а ўночы краў у калгасе. Праўда, не я, а аднавяскоўцы лавілі яго на крадзяжы, патрабавалі кары. Ухіляўся ўхіляўся я, каб не пакрыўдзіць не так яго, як Валянціну, а потым не змог без канца апраўдваць, перавёў яго з

намесніка на брыгадзіра (скончыў ён сваю кар'еру конюхам — згарэў ад гарэлкаў).

Цяпер, як пішуць надта смельця і разумня, можна пачуць: калгасы — наша памылка, яны зламалі хрыбет вёсцы, сялянству. Канечне, зламалі. Старой вёсцы, старому сялянству, з якімі нам, камуністам, было не па дарозе: з іх, гэтых сялян, ранапозна магло нарасці шмат кулакоў, і яны, багатыя, маглі б весці сваю эканамічную палітыку, перашкодзіць сацыялістычнай і камуністычнай ідэям. Скажу адкрыта: былі ахвяры. Але без іх не было як, без рашучасці і сілы наўрад ці мы маглі б усталяваць калгасы. Да слова, колькі мне асабіста ўсякіх абражальных і пагрозных запісак падкідалі, колькі разоў стралялі па мне, падпальвалі маю сядзібу! Каб не хітраваў, дык, можа, і не ацалеў бы. Скажам, наўмысна пускаў такую пагалоску: не падыходзьце да майго дому ўночы, бо яго абкладаю мінамі. Наступіць хто знячэўку — паляціць да Бога...

Калі гаварыць пра сваё сямейнае, дык і ў Янкавінах жыў я няблага. Аклад быў добры, з лепшага калгаснага лесу хароміну сабе адляпаў, малако, а потым і мяса (калі пабудавалі свінарнік) з калгасных ферм браў па таннай цане. Жартаваў не раз са сваёй Марусі: ну, паехалі, мадам, у наша Ветрава! Ты пойдзеш з віламі ў калгас, ну, а я — шафёрам! Паедзеш? Маўчала, як вады ў рот набраўшы. Якніак паняй старшынхай стала, паправілася, зубы жалезныя паставіла — адным словам, з сухарэбрыны ператварылася ў нармальную жанчыну.

Ездзіў я на пародзістым стаенніку (наўмысна для сябе рэквізаваў яго ў Адама Грыгарцэвіча; можа, і ён, злыдзень, зза бацькі ўчыняў супраць мяне тэарыстычныя акты). Прызнаюся: любіў я хуткую язду, нават шчык!

«Давай,— бывала, махну рукой фурману,— мігам у Вянкі!»

Сапраўды, уміг, з ветрыкам — у раёне. А туды не тое што кожны дзень, а нават па некалькі разоў на дзень выклікалі. Вернешся з адной засядалаўкі, атрымаўшы, як кажуць, ЦУ, а тут ужо ўслед новы званок: «Прнезжайте, надо срочно подработать вопрос насчет...» Скажу шчыра: часамі зза гэтых раённых нарад не было каалі калгасам кіраваць, паспяваў толькі сваё ЦУ намесніку, аграному альбо інжынеру даць. А каалі яшчэ больш шчыра: не столькі на сваіх бесталковых памочнікаў, як на руплівых янкавінцаў спадзяваўся, ведаючы, што яны самі не дапусцяць, каб, скажам, сена ў пракосах пагніла альбо жыта перастаялася, пачало асыпацца. Каалі трэба будзе, то не будуць у цяньку ляжаць ці каля бутэляк час траціць, а самі, без загаду, кінуцца да работы.

Сённышнія Янкавіны, як ведаю,— ужо не тыя. Старэйшыя людзі адышлі альбо ўжо зусім старыя, а сярэдняга і маладога веку з іншага цеста. Сёння, бывае, зза п'янства цялятам сенажу не падвизуць, на полі сцірта саломы счарнее і змарнуецца, тойсёй сабе (!) абы-як, а то зусім соткі не пасадзіць (!), не толькі мужчыны, але і некаторыя жанчыны раней часу пайшлі на той свет зза гарэлкі. А моладзь... Колькі яе загінула ў квітнеючым узросце! У нецвярозым стане то на матацыклах і машынах паразбіваліся, то пад трактары трапілі, то адзін аднаго нажамі спаласавалі... Да вялікага сораму, і мой меншы зза дурноты сваёй сядзіць...

Я нямала думаў: чаму так змяніліся тыя ж Янкавіны? Нібы лепш, чысцей, утульней сталі жыць, а ідэйнасць ды мараль упалі... Канечне ж, не ад таго, што, як плявузгае тойсёй з БНФ, мы ўшчэнт разбурылі там стары, дакалгасны лад, адвабілі маладых ад касцёла альбо не зусім удада эксперыментавалі. Не. Мне здаецца, што ў многім вінаваты Хрушчоў з той сваёй, «першай адлігай» (я яшчэ скажу пра гэта падрабязней), пры ім люд не толькі перастаў баяцца ўлады, пачаў дыхаць вальней, але залішне расслабіўся. Дэмакратыя, лішняя воля сапсавала яго. Не буду спрачацца: і кошцы добрае слова прыёмнае, але ў прынцыпе для чалавека мала ласкі, павагі, на яго трэба і кій. Каб кожны адчуваў: будзеш зашмат ляпаць языком, сеяць заразу альбо вытвараць абышто — адразу ж возьмуць за шкірку і схопяць жалезнай рукой. Гэтае, апошняе, вельмі добра стрымлівае ўсіх, робіць законапаслушнымі, само заклікае не столькі балбатаць, замыслічаць, але сур'ёзна працаваць.

Праўда, цяпер акрыялі царква і касцёл; многія людзі, страціўшы арыенціры, пацягнуліся да іх, да веры. Тойсёй з партыйных, з членаў КПСС, нават і з кіраўнікоў, глядзіць на гэта спакойна. Я — атэіст, лічу: сапраўды, рэлігія — опіум. У яе — свае ідэалы, у нас, камуністаў,— іншыя. Пісаў пра гэта, у тым ліку і ў Маскву, але... ніякага адказу. А тым часам і мая Маруся раптам схамянулася, што праваслаўная, у царкву, да папа пацягнулася...

7. «СВАТЫ»

Ідучь гады, старэю, многае ўжо забываецца, але тоесёе нязменна і светла помніцца. Часамі нават нейкія, здавалася б, дробязі. «Пустячок, но прнятно»,— чытаў неяк пра такія рэчы ў адной тоўстай кнізе.

У Янкавінах, калі быў старшынёю сельсавета, а трошкі пазней на чале калгаса, на першым часе мне было сумнавата. Хоць тут жылі блізкія па духу людзі, славяне, але тут быў іншы, чужаваты для мяне

ўклад жыцця. І аднаасобніцкі, і рэлігійны. Я доўга, скажам, ніяк не мог прывыкнуць да іхняга паста, надта вялікага. Наступіць ён — лічы, ніхто не есць сала, не п'е, не спявае і не танцуе; як толькі нядзеля, усе ў касцёле, спакойныя ды блажэнныя. Вялікія гулянькі — на Вялікдзень ды на некалькіх фэстах, на вяселлях (праўда, часамі з бойкамі, каб «спусціць дурную кроў»).

Спачатку я думаў: счэзну ад такога ладу жыцця, ад суму. Хіба ж можа быць уцеха, калі месяцамі чаркі ўзяць не можаш, не дасі волі душы да песень і скокаў?! Адзін вып'еш альбо з блізкімі хаўруснікамі — дык няёмка: бач, усе святыя, а ты — закладач.

Нідзе не дзенешся, піў употай, як кажучь, пад коўдрай. А што да янкавінскай набожнасці, то з ёю люта ваяваў. Зруйнаваў у вёсцы капліцу 17 стагоддзя, старыя і новыя крыжы, дабіваўся, каб зачыніць ды разбурыць у Дзераўной касцёл, што стаіць тут аж з 16 стагоддзя. Не пускаў на рэлігійныя святы і па нядзелях хадзіць маліцца, змушаў працаваць, ганьбіў Бога, веруючых, стараўся ажывіць клубную работу, але, скажу шчыра, не шмат дабіўся. У касцёл менш хадзілі, але мяне люта ненавідзелі, ад сваіх забабонаў не адмаўляліся. З праваслаўем лягчэй ваяваць, чым з каталіцызмам. Папы, як помню па нашым Ветраве, у свой час згадзіліся прызнаць Савецкую ўладу, аб'явілі яе ад Бога, а ксяндзы — не, супраць, называюць нас антыхрыстамі, гэта значыць мы — Антыхрысты, нячыстая сіла, слугі Сатаны.

З тым, што янкавінцы мала пілі і не лаяліся, я, канечне, не ваяваў. Пасміхоўваўся толькі: бач, шляхцюкі, фанабэрацца! Я ж, як казаў, не святоша, не пурытанін, люблю вясёлую кампанію, выпіўку за чыйсьці кошт (ды калі яшчэ пра ўсё гэта не ведае жонка!).

Усіх такіх значных у маім жыцці выпадкаў, ясна, не пералічыш. Я не буду расказваць пра тое, калі і як праз выпіўкі абцяпваў важныя справы, абводзіў вакол пальцаў упаўнаважаных і рэвізораў, падкочваўся да прыгожых маладзіц. Ва ўсім гэтым, самі разумеюць, ёсць элемент пэўнай сакрэтнасці жыцця наменклатурнага работніка, дык не маю права дзеля цяперашніх таварышаў расказваць нават пра сваё. Магу прызнацца пра некалькі, як кажучь, побытавых гарэзных прыгод.

Помню, аднойчы, калі быў старшынёю, калгаса, пабыў на нарадзе ў Вянках, хапнуў вымову — за тое, што азіміна рэдка ўзышла. Скажаце, якая ж тут мая віна? Тое ж і я казаў Пятрову, спасылаючыся на мокрую восень і на глыбокі снег, на сырую зямлю. Ды не, не паслухаў той нават, крычыць: «Недагледзеў, пакралі сяўцы зерне, дык вось і слабыя ўсходы». Тады не спісвалі няўдачы на дрэннае надвор'е, а за імі бачылі злосныя намеры, а то і шкодніцтва.

Выходжу з райкома — горка на душы. Зазіраем з такімі, як я, гаротнікамі ў рэстаран «Зара». А там — нічога моцнага, ёсць толькі жаночы напітак — «Сідар». «Сідар» дык «Сідар». Давай яго адкаркоўваць ды ў фужэры наліваць. Салодкакісленькае пітво, у роце шчыміць, у носе казыгча, а да галавы ні адзін градус не даходзіць. А якая, па-нашаму, выпіўка, калі па мазгах не бабахне?! Мы — не Захад, у нас свая алкагольная культура альбо, як жартуе адзін мой знаёмы, палкоўнік Саламашкін, мы пасвойму «падаем з трыбуны».

«Вам, такім здараўцам, трэба па вядру выпіць, каб вас хоць крыху ўзяло!» — смяецца з нас афіцыянтка, пані Ванда.

Па вядру дык па вядру! Кажам: нясі вёдры, давай скрынямі «Сідар»! Прынеслі. Давай мы бухаць пітво ў вёдры. Канечне, думае кожны сам сабе, грошай сваіх не хопіць заплаціць, але неяк выкруцімся за кошт калгаснай касы. Гульнём зза асабістага гора, за наша агульнае шчасце!

Абкружылі нас разывакі: уходаем па вядру пеністага пітва ці не? Выжлукцілі! Ва ўсіх жываты па кадушцы, аж нос зрывае ды ў мазгі коле ад адрывкі. Гікаем раз за разам. Смяецца, рагатаць з нас пачалі. Карацей, неяк падурному захмялеўшы, мы пад'юшчыліся і пустымі бутэлькамі, як гранатамі, закідалі пацешнікаў. Ясна, нямала пасуды, шыбы ў вокнах пабілі. Утаймавала нас толькі міліцыя. Потым — штраф, новая вымова. Але не гэта было самае страшнае: ад таго «Сідару» атруціўся, ледзь не загібеў. З таго часу ні «Сідару», ні шампанскага, ні піва ў рот не бяру. Ужываю толькі белую горкую.

Пазней пачалі не заахвочваць рэстаранныя гулянькі, караць за скандалы. Бяда, што ні кажы. Прывык, хочацца ўжо каля фікуса пасядзець з сябрамі, пагаманіць, паслухаць музыку ды папасвіць вачыма паглядных фіфчак. Якая гэта паездка ў горад, калі вярнуўся дадому цвярозы!

Кемны быў, фантазіраваў, дзе і як пажывіцца ды за чужое.

«Паварочвай убок,— бывала, загадаю свайму фурману,— сыграем камедзію: заедзем на які багаты хутар нібы ў сваты. Я, старэйшы, буду за свата, а ты — за маладога».

Заязджаем. Тыры-мыры, слова за слова — глядзіш, пляшка на сталае, сала-мяса. Пальнулі, памалацілі ўсё. Спадабалася. Другі раз заварочваем у іншы бок. Здаралася, цярпелі няўдачы, але, бывала, зноў узбіваліся на дармавое. Мы так увайшлі ў азарт, што не здолелі ў час запыніцца. Пайшлі па раёне пагалоскі пра «свата», што гаворыць парасейску, і маладога тутэйшага, якія прыедуць, пачэшуць языкамі, пап'юцьпаядуць добра і даюць драла, потым нібы скрозь зямлю правальваючыся». Карацей, рассакрэцілі нас. На восьмым хутары

выгналі з ганьбаю. Дайшло да Пятрова. Той — вымову новую мне, а да мяне ўжо новая мянушка прыліпла. Быў Сідар Сідаравіч, цяпер стаў Сватам.

8. «АСАБІСТАЕ ПЫТАННЕ»

Канечне, таварышы майго і вышэйшага становішча добра ведаюць, што гэта такое — славітае «асабістае пытанне» для кіраўніка любога рангу. Гэта — найперш скандальная п'янка альбо выкрыты недазволены раман з жанчынаю.

Я, скажу шчыра, у нечым шчаслівы, а ў нечым і не зусім удачлівы чалавек. Як кажуць, і высока падымаўся, і нізка падаў. Пазнаў уцеху ў гулянках і пітве — меў за гэта і немалы наганяй, атрымаў нямала перамог на любоўным фронце — зноў жа меў за гэта ад жонкі і райкома шмат зубатычын. За апошняе — бадай, найбольш.

О, гэтае мілае, слаўнае, чароўнае, але і вераломнае жаночае племя! Колькі яны, жанчыны, далі мне радасці, шчасця, узнёскасці, але і колькі прынеслі пакут, забралі здароўя! Колькі разоў я, калі цярэў страшнае фіяска, даваў сабе слова больш не звязвацца з імі, але колькі разоў сам парушаў яго!

Спачатку, як заўсёды, пачынаецца ўсё добра. Вось як і з прыезджай гарадской настаўніцай, Яўгеніяй Сямёнаўнай. Тады я ўжо жыў з Марусяй, меў другога сына, здаецца, супакоіўся, стаў добрым сямейнікам. Убачыў я гэтую Яўгенію Сямёнаўну — усё, паляцелі к чорту мае клятвы, сямейная вернасць, мала сказаць, што зноў забурліла мая кроў,— загарэўся, запалаў увесь. Не, не была гэта маладзіца красуня вялікая. Мела невялікі рост, але была поўненькая, усё добра пасавала ёй — і невысокія стройныя ногі, і ладныя клубы, і напорыстыя пад адзеннем грудзі, і светлыя валасы. Ды, бадай, найперш уразіў, заваяваў мяне яе адмысловы позірк, пажадны бляск у хітрых вачах: як зірне, акіне цябе з ног да галавы, як вабліва ўсміхнецца — як магнітам да яе цягне, сэрца пачынае малаціць-малаціць, быццам кулаком.

Карацей, зачасціў я ў школу: што трэба, Яўгенія Сямёнаўна? Усё зрабіў, што хацела: вокны зашкліў, сцены падмазаў, падлогу ў настаўніцкай падфарбаваў, яе да адзінокай жанчыны на кватэру ўладкаваў. Прыйду туды — яна хаха ды хіхі, чай п'ём, жартуем, ядзім адно аднаго вачыма. Калі навёў даведкі і ўведаў, што яна разведзеная, рашыў пайсці ў атаку.

Ды... папамучыла мяне спачатку. То раскажы, як жывеш з жонкаю, кахаеш яе альбо не, то пашапчы ёй самых пяшчотных і харошых

слоў, дакажы, што палюбіў. Даволі хутка дазволіла цалаваць, мяць яе, але доўга на большае не згаджалася. Я ўжо аж звярэць пачаў. Аднойчы, разгарэўшыся, страціўшы розум ад агню ў крыві, сілаю ўзяў яе.

«Варвар! — папікаючы за гэта, у той жа час прыліпла, ціснула, круціла на мне цела.— Агрэсар! Бандыт! Заваёўнік!»

Ясна, спадабаўся я ёй сваёй хваткай і сілаю. І яна, скажу я вам, ільвіца была! Такое ад мяне патрабавала і такое мне паказала, што да яе мне і не снілася! На жаль, не магу пра тое ўсё расказаць... Я ўсё ж чалавек высокамаральны, не хачу антымаральшчыну разводзіць, моладзь спакушаць.

Але мудра кажучь: ва ўсім ёсць пачатак, ёсць і канец. Як ні тойся ў вёсцы, але не ўтоішыя. Нехта падгледзеў, што лажу ў акно да Яўгеніі Сямёнаўны ці сустракаю яе ў канторы альбо ў ляску, векаму шапнуў. Папаўзлі чуткі. Дайшлі да маёй Марусі. Падпільнавала — залавіла. У шалёнай ярасці Яўгеніі Сямёнаўне завіўку растрапала, мне фізіяномію разадрала, у раён пабегла скардзіцца.

Прасіўмаліў: вінаваты — бі, грызі, але не бяжы ў райком. Не толькі мне, але і табе ж, дурніца, горш будзе: могуць скінуць мяне з хлебанарэзнай пасады, перавядуць на меншы аклад і на меншыя прывілеі. Не, ве паслухала.

Ясна, выклікалі мяне і Яўгенію Сямёнаўну на бюро. Спачатку дапытваць пачалі. У Яўгеніі Сямёнаўны.

«Я не згаджалася,— прыкінулася яна авечачкай.— Апанас Лукіч мне сілай сувязь навязаў...»

Зразумела, абрынуліся на мяне.

— Гэта не першы твой раман! — закрычаў Пятроў.— За любошчаў ты разваліў калгас! Амаль на апошнім месцы ў раёне! Увесь у даўгах! Але які дом сабе адбухаў, якую ражку наеў! Домработніцу мае! Памешчык!

Як я і адчуваў, Пятроў закончыў так:

— Трэба гнаць з партыі антымаральнага і да нічога няздатнага тыпа!

Жах! Што звачыць — быць выключанаму з партыі?! Усё, гамон тваёй наменклатурнай кар'еры! Пойдзеш у асадак, вон! Сабраў сілы і, як некалі вучыў адзін разумны чалавек, стаў па стойцы «смірна» і «Інтэрнацыянал» заспяваў. Ды так натхнёна, што аж слёзы пацяклі. Як перад смерцю.

— Не кашчуннічай! — падхапіўся і затрос кулакамі Пятроў.

— Я не кашчуннічаю, паважаны Ігнат Савельевіч,— захлімзаў я.— Я адданы нашай роднай партыі, я за яе жьшцця не шкадаваў і не шкадую. У мяне ёсць хібы, памылкі, але я верны баец партыі.

Кранула членаў бюро мая слязіна. Не выкінулі мяне са сваіх радоў, далі «апошняе строгае папярэджанне», а Яўгенію Сямёнаўну пераважлі ў іншую школу.

Прызнаюся, доўга я без яе сумаваў. Нават, здаецца, раптоўна старэць пачаў. Я развітаўся не толькі з ёю, але са сваімі маладымі гадамі. Пасля, калі дацягваў да пенсіі зусім на радавой рабоце, часамі думаў сам сабе: які я тады быў дурны, як перажываў за вымовы і баяўся страціць наменклатурную пасадуі Можжа, варта было плюнуць на ўсё, у тым ліку і на сваю Марусю, ды звязаць лёс, скажам, з той жа Яўгеніяй Сямёнаўнай. З ёю, відаць, жыў бы не шэра і не паныла. Усё ж адно жыццё, адна маладосць. Яны, здаецца, вышэй усякіх пасадаў, білетаў... Але... Услых пра гэта я нікому не сказаў. Нават больш — каб пачуў ад каго іншага такія думкі, дык адразу расказаў бы пра іх у райкоме...

9. ПЕРАМ ЕНЫ

Не сакрэт: да калгасаў першай персонаю ў заходняй вёсцы быў старшыня сельсавета, а пасля калектывізацыі паволі ўзвысіўся старшыня калгаса. А гэта значыць, што я доўга быў у Янкавінах гаспадар, трымаў усё ў сваім кулаку, караў і мілаваў. Калі сказаць шчыра, меў над янкавінцамі большую ўладу, чым памешчык над прыгоннымі. Калі які прыгонны за непаслушэнства мог толькі дубцоў на стайні адхапіць па мяккім месцы, то я любога свайго калгасніка меў моц нават за няласкавы позірк чорт ведае куды запраторыць. Я дабіваўся, каб перада мной не толькі хваляваліся, але каб... Бывала, калі хтосьці паспрабуе гаварыць са мной без узрушэння і трапятання, дык абарву такога адразу: «Чтота не слышу, друг, в твоем голасе дрожін!» Здаралася, тамусяму, хто спрабаваў падняць сваё «я», і па мордзе даваў. Скажаце: можа, не гуманна? Затое, мілыя мае, танна і сярдзіта! Як след шанавалі ўладу і службоўцаў!

Помню, як Гэльку Шабуню не хацеў з вёскі адпускаяць. Гэта цяпера яна — Галіна Адамаўна, народная артыстка, лаўрэат розных прэмій, адным словам, славатасць. Тады ж, у маё старшынёўства, было мізэрненькае, але дбайнае і працавітае дзяўчо. Я хацеў яе звеннявой-ільнаводкай паставіць. Аж яна прыходзіць аднойчы і просіць:

«Дайце даведку, што адпускаеце з калгаса».

«Куды? Чаго?»

«Хачу ў горад паехаць».

«У горад! — кплю.— І на якую ж пасаду?»

«Хачу вучыцца».

«Накаго?»

«На артысткуспявачку».

«Оцоцо! — ухмыляюся.— Песенькі цягне спяваць? У белых туфельках і доўгіх сукенках фарсіць? Апладысmentaў, кветак, шампанскага хочацца? А хто ж кароў будзе даіць, хлеб расціць і дзяржаву вялікую карміць?»

Прысарамациў, натацыю прачытаў і выгнаў з кабінета. Яна — у слёзы. Увечар да мяне настаўнік мовы і літаратуры, Францкевіч, чалавек з нацыяналістычным душком (гаварыў толькі пабеларуску), зазірае і просіць за гэтую Гэльку: яна, бачыце, мае вялікі талент, дык ёй трэба вучыцца.

Я — на дыбы. А ён:

«Грэх, Лукіч, не даваць развівацца людзям. Дар таленавітых — народны дар».

«Але, каб вывучыць яе, трэба час, грошы,— адказваю.— Дык нашто іх траціць, адрываць сяян ад зямлі, калі можна запрасіць тых жа спевакоў, мастакоў, кіношнікаў з Масквы, Ленінграда альбо Магадана? Прыедуць! Праз годдзуткі стануць народнымі!»

«Таленавітыя не паедуць, яны на месцы трэба,— гне сваё Францкевіч.— Прыедуць няўдачнікі альбо шукальнікі нажывы. А падругое, трэба ж развіваць сваю культуру. Каб тая ж Гэлька стварыла сваю школу. Вось у нас няма сваіх добрых сцэнарыстаў, рэжысёраў, дык і няма нашага арыгінальнага кіно».

Так я яму і паддаўся! Дудкі! Урэзаў за гэтую «сваю школу» — за месніцтва. Калі ж пайшоў ад мяне, дык я адразу ж сеў за стол, запісаў усё, што ён мне гаварыў, і паслаў цыдуло ў раённыя органы бяспекі: Францкевіч — нацыяналіст.

Што да Галіны, дык я ёй даведку даў. Праўда, не за яе салаўіны галасок, а за... умелы падыход да мяне і маіх інтарэсаў яе бацькі... Цяпер яна, казаў,— славутасць, не толькі дома, але і ў Мінску ды Маскве мала бывае, усё ў гастролях ды гастролях. Праўда, ні аднаго ліста мне не прыслала, не падзякавала, што іменна я паспрыяў ёй у людзі выйсці...

Час ішоў, я сталаў, мудрэў, а жыцьпрацаваць станавілася ўсё цяжэй. Надта пасля смерці Сталіна. Спачатку я ўмлеў: ну, думаў, нашай краіне, ляду — канец. Не ўстоім без такога гіганта перад знешнімі і ўнутранымі ворагамі, няма каму нас абараніць, надзейна і мудра наперад павесці.

Сталіна першы час не чапалі, але ў паветры пачаў насіцца антысталінскі дух, усё часцей і часцей пачалі падаваць галасы супраць «культу асобы». Паслабела дысцыпліна, амаль перасталі

садзіць за палітычнае, пачалі ў раёне і вобласці на даволі значныя пасады вылучаць і карэнных.

Скажу шчыра, я спужаўся. І недарма. У адзін чорны дзень мяне гоняць са старшынёўства «за некампетэнтнасць і грубасць», пакідаюць намеснікам (Мішку пераводзяць у коннохі), а на маё месца раяць Сазановіча — агранома, з вышэйшай адукацыяй, з «паплаўком», як пасміхоўваліся мы, тыя, хто не меў і не мае гэтых ромбікаў. Я сашчаміў зубы, пачаў сачыць за ўсім і, канечне, намагаўся ні ў чым не памагчы гэтаму Сазановічу, які пачаў ламаць усе мае парадкі і ладзіць свае, «клапоцячыся пра агульнае і пра кожнага чалавека ў асобку». Паназіраў я, як ён што робіць, як давярае мясцовым, як спрабуе падняць ім плату, пабудаваць клуб і паправіць дарогі — эге, бачу: месніцкія настроі і інтарэсы! Не столькі пра Цэнтр, як пра сябе, перыферыю, дбае!

На яго, а таксама і на іншых матэрыял сабраў. Павёз тоўстую папку ў органы бяспекі: глядзіце, падымае галаву месніцкая гідра! А падругое, меў на ўвазе і іншае: каб уцалець, падняць свае шанцы, трэба выкрыць іншых! Ворагаў! Узялі там маю папку, а праз дзень... гэты XX з'езд, сакрэтны даклад Хрушчова. Я ўжо не толькі звяў, але і зусім апаў духам. Адчуў душой: ідзе новы час. Сталінская гвардыя, каб не толькі ацалець, але і ўтрымаць у сваіх руках уладу, рашыла ахвяраваць сваім былым кумірам. Выклікаюць мяне ў органы бяспекі. А там за старшага ўжо не Мірзоеў, а іншы, малады і не вельмі строгі, нават даволі лаяльны.

«Мы ўважліва азнаёміліся з вашымі паперамі і правярылі ўсе звесткі,— сказаў ён мне.— У вас зашмат былой, заганнай падазронасці, жадання расправіцца з калючымі, але ў прынцыпе сумленнымі людзьмі. Такія метады ўжо асуджаныя, яны замянаюць аднавіць у органах ленінскую законнасць...»

Выйшаў я ад гэтага капітана — ні зямлі пад нагамі не чую, ні свету яснага не бачу. Дажыўся! Даскакаўся! Трапіў «пад палітычнае цячэнне, пад вывады!» Спішуць! Як баласт!

Сапраўды, пачало тоеёе мяняцца. Спачатку гарадское, а потым і вясковае начальства паскідала боты, сталінкі, пачало насіць туфлі, касцюмы, белья кашулі ды гаальдтукі, заўсміхалася, паказваючы, што можа быць звычайнымі людзьмі. Уладу ўзялі ў свае рукі райкомы, абкомы і ЦК. Органы нібы адышлі ў цень.

Я, зразумела, затаіўся. Калі браў слова на сходзе, то гаварыў пра марксізмленінізм, сацыялізм, пра партыю і асцярожна падводзіў да таго, што гэтыя перамены да добра не давядуць. Праўда, калі мяне яшчэ раз панізілі, з намесніка старшыні калгаса зрабілі прафсаюз-

ніка, я адышоў ад палітыкі, ладзіў начальству банкеты, дзяліў пуцёўкі на поўдзень, але трывожыўся: знікла атмасфера страху, усе задыхалі вольна і пачалі гаварыць адкрыта, страцілася пільнасць. Абышто хлынула ў музыку, мастацтва, літаратуру і асабліва ў кіно. Пайшлі ўсякія бугівугі, тойсёй узяўся вучыць нас на іншых, «больш высокіх і каштоўных агульначалавечых узорах» — прасцей, на нас, асабліва на незагартаваныя маладыя душы, абрынуўся гнілы заходні ўплыў. Праўда, калі патурылі «магільшчыка Сталіна», які паспеў скляпаць сабе свой культ, і паставілі Брэжнева, заявілі «пра стабільнасць», я акрыяў. Сеў і напісаў у ЦК КПСС ліст: я, дарагія таварышы, гарача ўхваляю тое, што вызвалілі ад пасада балбатуна, прашу рэабілітаваць таварыша Сталіна, падняць аўтарытэт партыі і сацыялізму, найперш у вачах моладзі. Адтуль мне не адказалі, але аднойчы паклікалі ў наш райком і сказалі: мы з вамі згодныя ва ўсім, але ўспамінаць імя Сталіна не трэба...

Нейкі час мы і не ўспаміналі, а потым пакрыху пачалі называць, падымаць за яго тосты. Праўда, былі залішне цяргімыя да ўсякай эрасі, мала садзілі розных шашалаў, дык урэшце дайшлі да гэтай перабудовы...

Я, як толькі пачуў, што і ў нас тут студэнты, пісьменнікі, мастакі і некаторыя вучоныя хочучь «перабудавацца», «адрадзіць зганьбаваную мову і культуру», аж устрапянуўся: эге, падымаюць галовы нацдэмчыкі! Пачынаюць з малога, але зажадаюць большага! Да слова, каб не прымалі Закон аб мовах, каб не рабіць тут беларускую мову дзяржаўнай, я недзе каля ста лістоў у розныя інстанцыі (ад райкома да ЦК КПСС) паслаў ад імя працоўных. Абзваніў, абхадзіў усіх надзейных знаёмых: пішыце, крычыце ўсюды: нам не трэба «мова», мы хочам, каб у нас быў «язык»! Пісалі, крычалі. Праўда, Закон аб мовах ёсць, але... Добра, вельмі добра, што да яго многія такія халодныя. Што да рабочых забастовак, што былі ў красавіку, яны мяне напалохалі. Баюся, што рабочы люд можа адбіцца ад партыі...

Не ведаю, што і як будзе далей, але веру: перабудова не ўдасца. Як бы мяне ні папікалі, усё ж я лічу цвёрда: нам не абысціся без Гаспадара, Моцнай Рукі і Дысцыпліны. Калі ласка, папікайце, абражайце. Я ж не адступлюся ад свайго, магу сказаць пра сябе тое ж, што кажуць і іншыя мае калегі: я жыву і працаваў так, як трэба, дык магу смела пазіраць у вочы ўсім сумленным людзям...»

На гэтым запісы Кураглядава абрываюцца.

1989—1992